

9 (Укр)
Д 72Т

Année V.

H R O M A D A

N° 1.

REVUE OUKRAÏNIENNE

Rédigée par

M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ВПОРЬАДКОВАНА

М. ДРАГОМАНОВИМ, М. ПАВЛИКОМ І С. ПОДОЛІНСЬКИМ

Рік V. Число 1.

Програма. — Громадівство і теорія Дарвіна. *С. Подолінського.* — Вихора. Повість. *М. Павлика.* — Громадівський рух в Англії і Ірландії. *С. Подолінського.* — Звістки з України: І. Україна Російська: Мужичьї бунти і письменні бунтари в 1880 р. *М. Драгоманова.* II. Україна Австрійська *М. Павлика.* — Публичні собори русинів у Львові. *М. Драгоманова.* — Салдатська служба. (Допнь з російської України). *С. К.* — Робітницький рух за грраницею: Нові соціалістичні часописі і азїди; робітницькі азїди в Гаврі і їх уваги; справа виборів у французьких робітників. *М. Драгоманова.*

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR

1881

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:

H. GEORG, Corraterie, 10, Genève

ГРОМАДА, Українська збірка впервадкована М. Драгомановим. № 1.
Перше слово.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змагання наших простих людей до волі і свільності на всій нашій Україні в козачі часи XVII ст. — Остатній погляд наших людей: невольда в XVIII ст. — Змагання наших людей до волі і свільності в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змагання мужиків до волі і землі. — Змагання наших людей до волі духовної в XVI—XVII ст. і політична невольда в XVIII—XIX ст. Братство міщанські в XVI ст. і солданиські в XIX ст. (Люди божі і штурми). — Змагання наших людей до волі і землі в Австрії — Маршівці нації на царстві і панстві. — Своя воля на своїй землі. — Можливість і парість своєї української держави. — Українська козацка держава XVII ст. і правдива своєї воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі Запорозькій. — Товариські і громадські змагання і наука в Європі і Америці: — соціалізм. — Одиалогів українських і соціальних змагань.

Колова ціль громадської праці. — Зміни поволонні і посередні станції державні зміни. — Служба людей і теоретичного панства музичними громадами. — Проба такої служби на Україні українськими, польськими і росейськими. — Проба ясної емокованого українства в тій службі. — Всвітляна наука і краєва праця. — «Всвітляна спілка робітників» і товариства по країнам і породам. — Українські потреби громадської праці: політичність, особість по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстання громадських людей; потреба праць не політичних і зрост нових порядків в громадах; праця протиповісна і наукова. — Українській соціалізм — не парція, а громада.

Що тепер може зробити українська печаті? — Українці в нинішній печаті. — Наші думки про нинішніх людей на Україні. — Наші спротивлянки і свільності. — Федеральна спілка в Росії і в Австрії. — Спілка демократів в недержавних породах в Європі. — Користа з неї для державних пород. — Спілка Українців в західних славянах. — Порозок видання «Громади.» Женева. Печатня «Громади» 1878. 2 фр.

ГРОМАДА, Українська збірка впервадкована М. Драгомановим № 2. Звістий про Україну 1876—1877. Од впервадкована М. Драгомановом. Дитяча по словам: I. «Зірство»; А) Богатирі і банди. I. Погляд землі. 2. У ладях. 3. Мошества наші і підданці. Б) Начальство: I. Крестянське начальство. 2. Царське начальство. 3. Земство. П) Темнота: Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. М. Драгоманова: Що нового по газетях? I—V. С—ого. Україна і центри I.—III. М. Драгоманова. Основні виворядка; Прилога. Діча «Общества побора політичного» ізнавнянням із Росії. Женева. Печатня «Громади» 1878. 8 фр.

ГРОМАДА № 3. «Лихі люди» один диточок з життя. Женева. Печатня «Громади» 1878. 2 фр.

ГРОМАДА, Українська збірка впервадкована М. Драгомановим № 4. Биркове мовиство та зародка печаті. I, II, III, П, М. Добавна од впервадкована. (Хіба росейської і української печаті про мужицьке життя);

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ПРОГРАММА

Від 1877 р. виходить в Женеві безстроковими книгами українська збірка „Громада“, порядкована М. Драгомановим. Од тепер „Громада“ стане виходити в строк, що два місяці, книжками по шість листів. Разом з тим впервадковання її візьмемо на себе ми троє, котрі підписали нижче: М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подоліський.

Ми знаємо, як то тяжко братись за письменне видання про українській мові, та ще і за кордоном нашої країни. Ми мусимо обертагтися до народу, котрий не має державної (політичної) гомостоячності, котрого розрамо між двома великими царствами: Росейєю і Австро-Венгрийєю, і котрому через те зовсім не можна тепер прожати своєю волю в своїх справах. До того ж ми, — невеличка куша українських громадинів (соціалістів), відбита од своєї країни і без панешньої моти прикладати безпосередно наші думки до царя серед нашого народу.

Тільки ж в теперішній час нам нема нішого виходу, як закордонне видання, — бо троїсте жарно: порядків царства Росейського і Австро-Венгрийського над нашою країною, котре не дає їй волі політичної, господарської і освітньої, невольгт слово і печаті українськю на стілько, що прихильникам якої небудуть волі народу українського, а надто громадинів, кимне не можна просто і твердо вимовляти в себе дома свої думки і бажання про виправу людського життя.

Ці наші думки і бажання ось які:

I. В справах політичних ми бажамо:

- 1) рівно права для всякої особи, як чоловіків і нарубків, так і жінок і дічат всякої породи (раси)
- 2) Неодмінної волі слова, печаті і науки, зборів і товариств.
- 3) Безперешкодної самовиражіння (автономії) для кожної громади в її справах.
- 4) Повної самостоячності для всієї спілки (федерації) громади на всій Україні.

Ж-24224
 БІБЛІОТЕКА
 УДПУ ім. М. П. Драгоманова

Україно́ю ми зведемо всю сторону від верху р. Тисен в теперішнім Венгерським королівстві, на заході сонця, до р. Дону на сході і Кубанську землю в теперішнім Росейським царстві, — від верху р. Нарва на півночі до Чорного моря на півдні, — усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою (подробно, дивись „Громада“, т. I, стор. 6—8). В цій стороні найбільша частина всіх здобувачів, — се б то хліборобів і робітників, — українці. Напроти того, велика частина чужинців: польські, жидів, німців, венгров, меконинів (руських), належить до тих, що звуть иншими, правдиві перобочники, стапами, котрі тільки вжиткують працю правдивих робітників. Тепер власне ці чужинці, котрих насалали на Україну ті держави, що поневолити їй і старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, паюють над українцями і в господарстві, як люде багатіші, і в справах політичних, як начальства. Всакою народові шкодить невольа від чужини людсьми, а здругого боку серед громад не мусить бути непрацюючих стапів, а мусять вони складатись з самих здобувачів. Ось через що маже все одно: чи увільнити Україну од панування чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів од непрацюючих стапів: і так, і так пани вельких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну. Інша річ працюючі громади польські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), шведські німецькі, ремесники польські, жидівські і інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усюмо рівне право і однакову волю з українцями. Ліх товариства і громади будуть тільки од усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: назви, середні і вищі, і волю приставати до всякої спільности з гуртом тих народів, од котрих одійшли до України ті громади, шведські і товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців узлами, котрі прищавуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими українці повинні приступати до великої всенародної більшої політики (інтернаціональної федерації).

Самостоячість (автономія) політична громади єсть, по нашій думці, воля кожної громади признатись до того народу і приступати до тієї спілки, до котрої вона сама хоче, а також воля когче по своєюму шпорядкувати всі справи серед себе і усі свої стосунки до других громад.

II. В справах господарських (економічних) ми бажаємо:

- 5) *Що в усі сили природи і струменів, що потрібні для здобутку користних людям річей, се б то: земля, вода з усім, що в ній є, машини заводські і т. и. були просто в руках товариства і громад хліборобських і робітницьких і що б люде не мусили продавати своєю працю в інших паях та багачирям, а робили просто на себе.*

Ми думаємо,

що спільна, або гуртова власність і спільна, гуртова

і річя доконче користнича для людеї, ніжє особна, але ж заразом думаємо,

що те, яким способом перемітити особну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упродкувати спільну працю і як ділити вжиток од неї, не мусить залежати від доброї волі кожного товариства-кожкої громади. Певно, що розв'яз і проба (практика) над потребами господарськими давати особі громади не тільки спільності праці (кооперації) і розумному поділу вжитку од неї посеред самих громад, але і проміж громадами цілих країн і на цілому світі.

III. В справах освітніх (культурних) ми бажаємо:

- 6) *зросту випробованної (позитивної) науки про речі природи і громадські, а такожє умістості з тією наукою зв'язаник.*

Ми думаємо:

що така наука з умістості (словесні, театр, малярство, різьба, музика) замінити зовсім теперішні віри, через котрі люде спільки ворогували і вороюють проміж себе. Поки же не настале через вілну науку і проповідь, то ми думаємо, що кожні людські товариства треба залишити солю державстві такої віри, якої вони хотять, з тим тільки що б прихилили до кожного віри (християне, жидів, маюлеманів і т. д.), і до кожного братства (штудий, шалонити і інші) содерували свої церкви і попи на свої кошти, що б навіть на це не було і громадських податків, ані громадської праці, а кожні давав би на це від себе, коли сам забажає.

Ми не можемо тут розскапати подробию способи, котрих треба доходити, що б сповнились всі оці наші бажання. Виступаючи з письменством, ми тим вже показуємо, що не відхынаємось від мирної праці для громадського поступу наперед (прогресу). Тим часом ми не маємо марних надій. Нігде і ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні, шче може менше ніж де инде, можна сподіватись, що б начальства і панства по волі зрелкись свого панування і через те простому народу на Україні не обійтись без оруженого бою і повстаньна (революції). Тільки не повстаньна передать у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи і струменів, потрібні для здобутку. Що б же старі панські стапи і начальства не змогли нотім захопити в свої руки знов що з громадського добра і не повняли свого панування, —

треба, при першій случаї, скасувати державне військо і заводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оруженья і знав з ним обертатись

Поставивши коло наших думок про справи політичні і господарські шче і думки про справи освітні (культури) ми вже тим показуємо, що не станемо в нашій „Громаді“ тільки на перших двох, а дамо чимало місця і науковим працям і вмістості словесній (поезії і беллетристиці). Книжки „Громади“ матимуть:

1) Власні статті про природні (натуральні) і громадські (соціальні) науки та звістки і пересуди (критики) про найважливіші чужі праці в цих науках.

2) Повісті і дії (драми) і інші праці, котрі правдиво (реально) показують людське життя і думки, — і звістки і пересуди про подібні чужі праці, а найбільше про ті, котрі тинуться до України.

3) Перегляд громадського, а найбільш робітничакого життя в світі по місцям часописам і дописам.

4) Дописи і статті про стан громад на Україні в Росії і Австро-Венгрії (Східній Галиччині, Буковині і Закарпатській Країні), а також і в сусідніх сторонах.

5) Дрібні звістки і новинки, найбільше про все, що торкається України. (Тут ми думаємо, як найакуратніше слідити за тим, що говорять про Україну в чужій пресі). Одповіді і порадничкі (редакторів).

Ми ширю просимо до праці в „Громаді“ всіх людей і товариства на Україні, котрі згожуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови. Для більшої користі українським товариствам і громадам ми згожуються печатати прислане від них на ті мови, на котрій воно буде написано: на московській, польській, німецькій, польовській і т. и. Для громад української мови ми будемо особю розсудувати про те, що буде в нас напечатано на чужих мовах. Найбільш ми просимо всіх письменних людей по громадах на Україні докладно писати нам про всі громадські справи і порядки, про всі неправди, які діються робучим людям по селах і містах. Все це ми будемо звідти до купи і चुпати в світ через нашу, а при потреби і слухачу і через інші європейські часописі одних з нами думок. Ми постараємось також одновдати громадянам на їх запатання, що і як ми вмітимо.

Для ширшого обміну думок, а надто про справи світлі для нашої України з її сусідами, буде виходити по потреби, як прилога до „Громади“ ряд листків і книжочок на різних мовах під назвою „La Federation“ — „Вільна спілка“. Для цього ряду будуть приймаєть тільки праці з думками в основі подібними до тих, котрі виложени вище, — але кожний автор одповідатиме за свої думки особю.

1 СЕНТЯБРЯ 1880 Р.

Порядничкі „Громади“:

М. Драгоманов
М. Павлик
С. Подоляськи

ГРОМАДІВСТВО І ТЕОРІЯ ДАРВІНА

I.

Нападки вчених на громадівство.

Коли ми придивимось до того, як відносились до громадівства (соціалізму) в різні часи, як уряди, так і самі громади людей, то побачимо чималі одліки. Певно, що уряди, ніколи і ні в якім місті, не були ширими прихильниками корисного переробу в громадівських напрямку. Навіть і найбільш поступові уряди, як напр. французькій часовій уряд 1848 року, або де які з урядів пізньо-американських народоправств (республік) у часи цяттьдесятих років цього століття, не захопили з громадівством далі ніж до самісної прихильності на словах, а не на правдивім дії. Певно ж, що в більшій часті слуцаїв, як того і треба було чекати, всі люди, котрі стояли на найнижчих ступнях по різних урядах, нападались на громадівські думки, як безпосередню для них шкодну. Певно, не можна за це уряди за надто і винуватити. Усі громадівські думки мають у своїй основі рівність, хоч повну, хоч мажучу прихильність стати повною. Де які з громадівських упорядковань (сістем), правда, не конче забороняють перівність, напр. Сен-Сімонізм, тільки ж усі більше або менше бажають господаревьї (економічної) рівності. Між тим, у теперішні часи, для членів кожного уряду господаревьї вигоди їхнього стану, на стільки ж дорогі, як і політична сила, особливо в землях з доволі широким народоправством, де сила уряду до далі, тим більше відується.

Ось через що, не багачого кого виключивши, нам не тьяжко признати всі уряди природним ворогам громадівських думок і з цього погляду не дуже на їх журитись за поблышання їхнього думованья, але тим більш сумліно і сторожко вміхатись при кожнім його полекшанні.

Конче інших річей ми можемо признати від громади, або коли і не від усієї громади, то від проводарів її духовного життя, від писателів і вчених. Літератори і журналісти обовязані безприхильно (безсторонно) викладати в своїх письменних вплив громадівських думок на розвиток розуму і чуття людей і на прояви громадського життя між їми. Вони повинні і можуть, легше ніж уряди, відієствєть безприхильно до самих салучних питань того великого громадського перебудування, котрому вже час швидко наступити. Але далеко більше ми можемо признати від справдєсних людей науки. Вони обовязані спізнавати закони громадського життя, повинні приривувати вплив

тих законів при теперішнім порядку життя та з тим впливом, який вони мали б при іншому можливому порядку та, скінчивши це прирівнювання, просто вивести свою думку, коли вони могли б підтримати її науково, або хоча б вдержатись від усякої колючої думки, якщо наука підстава їм ще бракує.

Тим часом круг себе ми бачимо далеко інше. Література і наука в різні часи дуже різно відповідали на гостріші питання громадського життя. Ще не дуже далекі ті часи, коли громадські або на поволинню соціалістичні романи *Ж. Занда*, *Віктора Гюґо*, *Дікенса*, *Ежена Сю* займали надирне місце в літературі. У теперішні часи ми бачимо супротивне. Люде з великим таланом не пишуть уже громадських романів, а ті які пишуть, котрі ще і досі видаються в цьому напрямку, визнають більш умішок, ніж прихильності. Не дуже рідко де які з писателів в різних роках свого життя не мало змінювали свій погляд на громадські питання. Візьмо для прикладу *Ж. Занда*, *Штімліна*, *Аурбача*.

Не інакше роблять і люде науки. Не дуже тому багато часу, як постанови з'їздів так названих катедер-соціалістів в Німеччині наводили страх на всю назадовню (регресивну) Європу. Тепер одначе тих голосів уже не чути, але замість їх грімлять інші, не менше шановані в науці, напроти соціалізму. На першому місці між ними чужою знаємим дарвіністом *Ернеста Геккеля* і *Оскара Шміта*.

Але як не подобі відосини літератури і науки до громадського питання, ми не можемо дивитися на їх однакми очима. Бельетристика і журнальна писемність, т. ж. можливість продовжити своєю історією, не перемишляють від кожного його хитання. Крім того, і одна з друга в великій мірі вправовуються чуттям, а в теперішні часи чуття майже всіх людей вищого стану дуже розпалені проти громадства. Нарешті газета печаті і умізна (бельетристична) література вже з давніх давен заняли таке становище, що вони обов'язані підроблятися під смак публіки, під бажання хвильни, коли не хотять ринитися читальні, т. ж. можливість продовжити своєю історією. Ось через що як не гідні нападки печаті на громадців, котрих і без того владує душа, ми на їх подивомось як на профану необхідну, прислухачу характеру легкої літератури і більш на їх запевняти не будемо.

Але не так ми дивимось на ті нападки, котрі робляться на громадство вченими. Чому ні один із відомих людей науки в часі конгресів Інтернаціоналу, в часі з'їзду посланців від англійських робітничих товариств, нарешті при зборх катедер-соціалістів не сказав, що громадство їде напроти такого основного закону життя, який є Дарвінів закон о боротьбі за істнованням? Напроти того, тоді такі шановані вчені, як Альб. Ланге, Шьєде бажали зв'язати тісніше громадські думки з дарвінізмом. Спеціалісти вчені тоді мовчали, а виступають теперечка, коли і без їх з усіх боків дмувають громадівці.

Ми думаємо, що головніша основа першої мовчанки вчених спеціалістів де їхніе розуміння, що наукові основи, котрі вони ставлять проти громадства, що дуже слабкі. Тільки теперечка, не надіючись зустріти гострої відповіді з боку громадівців і зарані будучи певними, що остання публіка переїде на їх бік, вони обієктились виступити з такими нічезними розмовами, котрі перше вивали б самі сміх і котрі вперше краще було б замовити в себе, коли їм справді була дорога безприхильність і чесна слава науки.

Ми вибираємо, як прикладі нападків людей науки на громадство розмову, сказану в 1878 році на зборі німецьких лікарів і натуралістів у Касселі професором зоології Стратубурьського університету, Оскаром Шмітом. Оскар тогю ми зупинимось, а на кілька віршавх *Ернеста Геккеля* в його вий книжці: „*Докази Трансформізму*“, написаній в відповідь на розмову Вірхова, сказану 22 сентября 1877 р. на Мюнхенських зборі німецьких лікарів, в котрій Вірхов вивувався дарвінізм, як таку думку, що пособає поступовіюму (прогресивному) ходу громадства.

Ось що каже Геккель *): „Громадство бажає для всіх громадян рівності прав і рівності обов'язків, рівного маєтку, рівної приємності. Теорія розвитку, напроти того, підтверджує, що сповнити цих бажань просто і ясно не можливо; що в громадах людей, як і в громадах тварей, ні права, ні обов'язки, ні маєтки, ні приємності членів товариства ніколи не будуть і не могутиму бути рівними.

Великий закон раз-у-разного поділу (диференціяції) чить нас, що як у загальній теорії розвитку, так і в тім відділі її, котрій розбирає науку о житті (біології), велика різниця проїан має в своїм початку загальною однаковістю, різниця в однихах (функціях) — в своїй основі рівність, складність унорядованья — колішню простоту. Навіть при самім початку життя обставини не однакові для різних живих річей. Додайте ж до цього інші, особисто наслідні (спадкові) і різні родні неподібності. Якщо же робом судяба в житті і здобутки його можуть стати однакові?

„Чим більший розвиток має громадське життя, чим більше знавчується праця проти, тим більш греніци стан усейї держави прануть від усіх її членів, що б вони ділили між собою різнородні обов'язки життя. А так як праця робитьса кожною людиною особю, так як кожна особю тратить на неї свої сили і основи для тої праці потрібні, котрі бувають дуже різні, то і плата за ту роботу повинна бути дуже не однакова. Усе це річи такі прості, так легко самі в очі кидуються, що кожний розумний і освічений політичний діялець, по нашій думці, повинен був би опиратися на теорію наслідья і на загальну думку поступового розвитку, як не кращу номіч проти отрути дурними урівнюючими все марами громадівців...

*) Haeckel. Preuves du transformisme, Paris, 1879, cit. 110.

„Коли вже багатиметься кому-небудь приложити політичній напругі цієї англійській думці, дарвінізму, — що певно може бути дозволено, — то цей напрямок повинен бути аристократичним, а вже піяк не народоправним і ще менш громадським.

„Напроти того, думка про природній вибір усунує нас, що в житті людства, так само як у житті тварей і рослин, усюди і повсюди тільки невеличкому числу, особливо продривних, трапляється прожити свій вік і діти певного свого розвитку. Але найбільше число страждає і більш або менш зарані гине. Без числа зароджується різних видів рослин і тварей і навіть дуже багачко між ними і на світ народиться, але тих, котрі можуть діти певного свого зросту, дітти до мети свого існування, число тих, можна сказати, замало не велике.

„Жорстока і зовсім безжалісна „боротьба за існування“, котра ведеде лютує між усіма живими річима і безперинно повинна лютувати, ця раз-у-разна і необхідна завидучість між усім, що живе на світі, — все це річ, від котрих піяк одкрутиться не можна. Тільки не величке число вибраних, найкращих або найспособілих може витримати і побити в цій загальній боротьбі: але величезна громада невродливих повинна загинути. Нехай клянучи цю судьбу їхню несправдливу, — до цього і ми пристаємо, — але не можна її, ні не добачати, ні навіть перемінити. Усі признаються, але не багато між ними бувають вибрані! Природній вибір, то єсть одрешення тих продривних, буває звязаний з білу або навіть і з погібельу великого числа живих річей. Ось чому другий англійській вченій (Уеллес) і назвав закон Дарвіна „Переживання найспособілих, одолівання найкращих.“

„Як бачимо, в розмові Геккеля немає ніяких доказів, але майже самі тільки благучі аргани, на котрих ми зупинились далі. Трохи докладніше повіе свою розмову Оскар Шміт і через те ми мусимо одному-одному переічати його докази проти громадства, що є потім дати на кожній із їх відповідь на своєю мислі.

Розмова Шміта починається з обраним нам бажання прогнати мару, від котрої чимало людей знаходяться в перельку. Ця мара — громадство.

Потім Шміт розіраєєт громадців на два напрямки, т. є. на таких, котрі будують свою науку на теорії Дарвіна і знон на таких, котрі кажуть, що думка громадства не в що інше як визід від Дарвінового закону боротьби за існування. Учений професор бажає особливо дати відповідь першим.

В другій голові своєї книжки він дає коротенькій виклад науки громадців, найголовнішим робом ільса Маркса, Енгельса і Якобі.

З третього відділу тільки починається справлений відмови. Наперша між ними тримається на тім, що ніби то: „Серед тварей гуртове життя (комунізм) і громадство проявляється тим ясніше,

чим нижче по своєю поступовному розвитку стоять тварі, у котрих трапляється ці проям громадського життя.“^{*)}

Далі Шміт винуватить Маркса за те, що він ніби то з своєї голови придумує річні вислади, між котрими найшкодливішій це наука про „додаточну“ або „неоплачену“ працю.^{**)} Окрім того Маркса обвинувачують в тім, що він не прозумів Дарвіна за те, що Маркс говорить, що загальній закон для цих тварей живущих на деяким просторі, так званій закон Мальтуса, спираді існує тільки для диких тварей і рослин, але що люде мають раз-у-раз спосібність багато де чою в цьому закону перемінити.

Далі їде обвинувачивання Якобі за те, що він переміняв в своій книжці думку про поліпшення якоїсь річі з поступившим її розвитком.

В шостім відділі дається відмова тім думці Якобі, ніби то розвиток річей тримається на якійсь то наперед урозумітій думці.

Нарешті остачу своєю відповіді Шміт зводить до купи в таких словах: „Дарвінізм це наукова основа периміт.“⁴

Перелічених најголовнішій річі, в котрих вченій професор знаходить, що громадство піяк не може примиритися з дарвінізмом, він постаріаємоє трохи подрібніше зупинитися на кожній із цих пунктів по-осібно.

II.

Громади тварів.

Шміт починає свої докази напроти громадства приводячи для прикладу громадського упорядкування *полівник* (напр. *корали*), т. є. товариство зложеноє з најпростітших тварей. Далі він ставить наупроти їх *свакі*, ніби то як приклад високого розвитку особистості і говорить: „Розвиток їде починаючи від безособистості корали і кіпчачиса самонашануванням (egoїзм) вовків. Як саме твориться цей поступовий розвиток, в якім напрямку він може бути приложеной до чоловіка, це вже показало Дарвіном.“

Дуже чудним нам здається чути подібні докази від професора зоології. Кожен знає, що політні (напр. корали) і *дудчати медузи* (сифоніори) далеко шче не најнижій між звійними нам тварями і через те, то наші думці, на їх і не треба звертатися. Ось що говорить про це вченій, котрій багачко праці положен на питання о

^{*)} Oskar Schmidt, Darwinismus und Sozialdemokratie, ст. 12.

^{**)} Карл Маркс першій доказав науково, що робітнич присилуваній давати хазайнової білий праці, як варті потреби робітника, коли б він діяв своім хазайством. Цей лямок праці Маркс і назвав „додаточною“ або „неоплаченую працю“.

громадськості між тварями, *Espinas*, котрій зложиши книгу про „товариства тварей“ (*les sociétés animales*), зразу згадав гарні місця і в науці о тварях (зоології) і в науці про громаду (соціології): „Особистість панує најголівнішим робом в посліднічих, најнижчих р'ядах царства тварей, особистість, можна сказати, неона. Најр'янішічі і безчисленні тварі живуть у воді, на землі або на других тварях в стані певніччюї одиночості, так напр. Багатодрішники (*Fragminifera*), із котрих навіть зложено чималі частини земляної скорупи, у часи життя свого когче оєбій одні від одного.“^{*)}

Переходячи далі через остатні класи нижчих тварей, через поліпів, медуз, черв'яків, ми бачимо поруч приклади певніччюї особистості і доволі високої громадськості. Дяла нас було б загато подрібним роздільватись в кожному пор'ядку тварей, чи сходиться з вищим розвитком і більша громадськість, чи не сходиться, але і тутки ми можемо вже указати на те, що громадськість в загалі пособляє боротьби за існування. Поліпшіаки коралів, упорядкованіяа котрих сам Швіт признає громадським, дають нам најкращий доказ нашої думки, бо вони як раз і виростають до такої величини, що збудовують із свого тіла цілі острови. Це значить, що коралі, кращі від інших поліпів, витримують боротьбу за існування.

Починаючи від насичених (*Insecta*) і аж до самого чоловіка, нам уже стає багато легше зарип'ятити зв'язок між розвитком тіла і розуму тварей і їх громадським упорядкованіяа. Трохи не всі нижчі насичені, т. ї. *двоокрилі* (*diptera*), *жуки* (*coleoptera*), *сіткнокрилі* (*neuroptera*), окрім *термітів*, не складають із себе великих і гарно упорядкованих громад. Напроти того, *Пчелопертега*, најниша ступінь розвитку у насичених, дають нам такі цікаві приклади громадського життя, як бджолиний вуль і кошанина (*муравлиа*) кули.

Але і тутки ми повинні розрізнити кілька ступінів: Джемелі, осні, бджоли — оєь три поступовні пор'ядки розвитку одного і того громадського упорядкованіяа. Товариства оє не такі численні, як у бджол, їхня праця далеко простіша, часи життя усеїєї громади вкупі теж далеко коротші. Число джемелів, котрі значаїно живуть у купі шче менше, і не доходить далі 200. Вони будують своїі норі кожній оєбіно або в неупорядкованих по загальному плану зборах і всі гинуть після одного року життя, окрім самих тяжких маток. Рівняючи до оє і джемелів, товариства бджол дають нам приклад громадського упорядкованіяа раз більш обособленого і більш роздільного, а зареаом і тисненіше зп'язаного і кращшого.

Шче вищий розвиток маіуть товариства *муравлині* (кошанині). Між тим як оєні і бджоли різних сортів способі тілько до дуже невеликого числа різних праць, праця кошанині буває дуже не однакова і часто переміняється, дивлячись по обставинах, в котрих живе то-

варство і по його потребам. Де які між кошанками р'яють землю, другі знов дильять її і м'єсять, треті будують, шче другі збирають запас харчу або ходять на польовання. Інші сууть мед із квіток, другі огризають на їх листочки. В інших містах ми бачимо кошанину, котра содержить *величківів*, т. ї. кошанок інших пород, в других знов таку, котра воспитує *худобу*, своїх дітних коров, т. ї. *муравлиних вомей*. При такій великій різниці в праці у різної кошанині можна було б подумати, що будованіяа тіла у різних пород кошанині дуже між собою одринається, але справді цього не буває. В кошаниній купі је поділ праці, але нема поділу працуючих, або коли је, то не дуже одріненіє. Одні і ті самі кошаники — а це певно знак вищого розвитку, — у різні часи роблять різну праця; окрім того і в будованіяа тіла в робітників різних відділів рідко трапляється дуже великі одліли. Навіть між європейськими кошанками не багато је і таких, котрі б роздільались на чотирі значаїні форми: самців, самок, робітників і вождів. По думці Губера і Фореля в європейських кошанок ніколи не буває начальства. У теперішні часи навіть саме визначаніяа неволі у кошанок, котра в інших частях світа трапляється доволі часто, відраєонують іншим робом, т. ї. просто як життяа дукці двох близьких між собою пород. Форельу навіть траплялось нарочито скласти кошанину купу з р'яїт різних пород, котрі після того і жили одною громадою в добрім миру і злагоді.^{*)}

На ренні і упорядкованіяа тіла кошанині переміняється і робиться складнішим, в таким напрямку, котрий їх робить спосібнішим до громадського життяа. Форель знаїонув у кошанині на животі оєбійні органі, котрий жому владось наповнити медом синої барані. Через кілька часу та кошаника стала передавати сиї мед другій кошаниці, а сама по трохи відлітати, між тим як живіт другої кошаники став помалу приїтан сиїї діт. Таким робом, каже Форель, можна розділити харчуваніяа кашал кошанині на два відділа, передіч, котрий служить більш на користь громаді, ніж оєбіної кошаниці, і на задіч, котрий оєбіно задовольняє потреби оєтятьїї.^{**)}

Переходячи далі до класу риб, ми бачимо в деяких відносинах шче засічне розиток громадськості. Так напр. окрім лубої матері і прихильності усіх членів товариства, котрі віаізують уєву громаду у насікомлх, у риб проявляється вже і деякі заботи батьків об своїх дітках. Самці *Сімвалонга* і *Морських коней*, як кажуть, носять ікру з собою в оєбійних вішечках і таким робом при помочі тепла свого тіла неаچه їїі висиджують. *Сомки* і *форелі* р'яють їам в піску дла своєї ікри, при чім самці і самки роблять у купі. Гарні гнізда будовані *колюшками*, говорять, навіть најчастіше робляться самцями. Не мало можна додати інших подібних прикладів.

*) Espinas, Sociétés animales, cr. 70.

*) Espinas, l. c. cr. 218.

**) Forel, Fourmis de la Suisse, cr. 111.

Копче одначе далеко не всі риби живуть великими товариствами, далеко не всі стільки турбуються шануючи своїх дітей. Але тутки треба натямувати, що в риб, як і в остатніх вищих класів тварей, більша або менша громадськість або особистість залежить не тільки від вишого або нижчого розвитку тіла або розуму, а ще і від других реалій, від більшої чи меншої дьлутости тварей. Коли тварі велика, міцна, дьлуга і коли вона харчується виключно м'ясоом других тварей, то вона не можеж жити великими товариствами, бо дьлва кожної особи потрібна дьлва прохарчування її за набо велика округа.

У *адіо* громадськість іде ще далі, ніж у рибу, особливо в тім напрямку, що в їх у перних трапляється упорядкування сім'ї, напр. у черепахах і крокодилах (величезних ящурках). Черепахи багато де в чім, особливо по великому розвитку в їх сім'яного звязку, можуть дичитись собі то за переход до птиці.

Між *птицями* ми замічаємо громадськість уже як прояву раз-у-разну і безпримішлї потрібну. Дуже в рідких випадках, напр. у теренів, самці ще живуть по одинаці. В загалі товариства, котрі птиці складають проміж себе, можуть бути розрізані на товариства *сім'ями* і на товариства *плем'ями*.

Великі і дьлугі птиці, як орли, дьлуть нам найкращий приклад сім'ї тісної і гостро одрієненої. Певно не можна не признати високого розвитку тіла в орлі і в інших птицях, але по розвитку свого розуму вони кожде стоять нижче від поугаїв і навіть від горобирьих пород. Окрім того і птиці дьлутіи породи, коли вони не великі і знаходять собі доволі харчу, то охоче живуть товариствами. Найкращими прикладами цього можна взяти *ковіи* (*falco tuffus*) і *фалко піщичіи* (*falco tinnuncius*), котрі не тільки вьлітають до-близьку одні від одного і цілою громадою бороняться від своїх ворогів, але у котрих навіть прихильність до громадськості дьлша ніжє так далеко, що вони кожного вечера збираютьсья в великі члєди високо в воздухе і може цілу годину або і того більше вилєзуть крими своїми тихо і плавно широкі круги, ошвидкачи ніжє не згнати, що б шукати яку харч, але просто згнати, що їм утішно літати і гратись середі птах одної з ними породи. Нам уже нічого тутки більше задержуватись на величезних товариствах гайворонів, диких качок, дроух і т. і., ні так само на складних і дуже розумно упорядкованих будованих *гаробіа-пародотравца* (реpublicіанаці), бо все це річі мажеж кожному знаємо. Скажемо тільки, що реалії, по котрим птахи збираютьсья в великі товариства, овсім не раз-у-раз залежать тільки від прихильності бачити птах осіб подібних, але ще більше в деякій беспосередній користі, так напр. в загальній обороні від ворогів, в можливості поставити сторожів або часових, котрі доглядатимуть за тим, що б не трапилось якого лиха з усеїю громадою і т. д.

На решті треба вважати і на те, що птиці, як і інші тварі, котрі живуть товариствами, в загалі численніші від птиць або других тва-

реј, котрі живуть особіте. Відцїла видно, що сама громадськість уже не мало пособляє їм пережити в боротьбі за істнування. Не дурно і сам Дарвін не рідко згадється на те правдо, що ні одна тварі не добуває собі якої нивже власності або якого нового признаку, коли дьла власності або цей признак не користі дьла витримування боротьби за істнування і поможіинова усього вида. Так напр. і прихильність до громадськості не могла б дїти такого розвитку, або навіть дїшовши до його, не могла б утриматись, як би громадське життя не було далеко користіишче від життя особітего.

Тим часом одначе правні і Еспінас, кажучи, що чуття прихильності к подібним собі тварям вивало бажаєица до громадського життя шче перше, ніж могла бути зрозуміта його користність. Іноді навіть чуття прихильності іде напоріть користі самої тварі.^{*)} Так напр. *Одйсон* каже, що коли відтерять кількох поугаїв іа громади, то останні починають жалосно кричати і яких цягь або шість живуть літають над трунами відтерєнних товаришів і таким робом часто самі гинуть через своје чуття прихильності.^{**)} Нам самим теж не рідко доводилось бачити такіи самий звичай у *рибалок* і *важок*. Нарешті мусимо шче додати, що маже повсїгда в товариствах птах, окрім у великих сім'ях курей, т. і. нижчих пород, панує певнішча рівність і самостойчість усіх члєнів.

Переходячи до тварей годуїутихч молюком дітеї своїх (молюкосів), ми знов бачимо, що великі і дьлугі звірі ніколи не живуть товариствами, та тільки по реаліям, на котрі ми вже вище вказували, а овсім не через те, що вони найішше розвіті тілом і духом. Так напр. слони складають і себе товариство з 30 до 50 осіб, про котре важко допевно і сказати, чи це товариство іє велика сім'я або іже шлем'яна громада. Самий сторожливий між слонами стаєє начальником усього товариства. Іноді це буває самець, іноді ж і самка. Цей отаман справді маже чинити силу над громадою, але його об'язки не ж дуже не легкі. Усі дикі слони дуже сторожкі, але отаман повинен бути шче в десять крат більш раз-у-раз на сторожі; за те останні його і слухають.^{***)} Багато де якіи між нижчими молюкососами живуть особіте, напр. *члєкопоси*, *хєжіди* і т. і., але трохи не всі вишчі живуть товариствами. Собаки, котрі по розвитку тіла і розуму стоять уже дуже високо, коли вони дичі, повсїгда живуть громадами. Так напр. *кольсуи* (*canis griseus*), котріи живє в Дезаї, при помочі товариства справляютьсья з лєжкривими і найдьлутішими ворогами. Від його не втічуть ні одені ні лєонарди; на диких кабанів кольсуїни кидьутьсья разом зо всіх боків. Вони обємлюютьсья навіть починати бо-

*) Etnicas, l. c. е. 326.

**) Brehm, Vie des oiseaux, т. I. е. 12.

***) Brehm, Vie des animaux, т. II. е. 712.

ротібу з медідьками і тіграми, і хоч при цьому чимало між ними і гине, але на решті все ж таки верх значащо остається за сміливою громадою колюснів.

Ми б легко могли б додати ще багато таких прикладів розвитку громадського життя у вищих тварей, але надіємся, що буде досить ще одного найбільш порішайшого питання прикладу, т. ї. що тварі найвишого розвитку, першій пілька чоловіка, обезьяни (мапи) майже всі живуть товариствами. Працда що Горілі живуть значащо по одиночій або невеличких сім'ями. Але не треба забувати, що горілі живуть в стороні з досить густим лісством і прислухувай раз-у-раз ховатись. Окрім того, коли б вони жили великими товариствами, то їм було б загато важко знаходити стільки харчу, як їм потрібно. За усім дим горілі певно найменш розумні між усіма обезьянами дуже подібними до чоловіка. Чимпанзе і Гіббони повсегда грацьляються товариствами, так само як і далеко більша частина останніх обезьян. Громади обезьян одринаються від громад інших тварей перш, тою поміччю, котру кожна особа дає другій, т. ї. *одностайнству* (солідарнїсткї) членів між собою і в друге послухом усіх навіть саміш, одному отаману, котрі дивляться за тим, що б оберегати усю громаду від якоїї пригоди, т. ї. *субордїнаційї* (послухом) усіх членів току отаману.^{*)}

Котче одначе солідарнїсть обезьян між собою не проявляється нче загальною працею, як напр. у комахі, бо обезьяни і в загалі не працюють, але замість того ні одна тварь не дає від себе другій такого багато особистого послуху, як обезьяни з одної громади. Вони вичищають одна другу від жука, виміють шматочки болота з вониї з запоз з шкуру, складають із власних тіл щепи (защуги) для перепрани усейї громади через річку або яр, зарозом усі беруться підняти камінь, коли він загато важкїй для одноїї ж т. ї. У шимпанзеїш (панїїш) отаман громади шправлює при помочі свого голосу. Чає від часу він лїє на дерево високе і коли не бачить якого ліхча, то значаще об цьому своїм громадянам осібним, для їх розумїнням, горловним крикам.

На цьому ми і скїнчиво наш перегляд поступовного розвитку громадськості у тварей, котрі, як видно з наших прикладів, їде поруч із розвитком поступовним їхнього тіла і розуму. Ми повинні додати нарешті, що Шміт, і це дуже розумно, промовив о розвитку громадськості і котче самовільно одрішнів від його соціалїзм і комунїзм, приложивши їх до поліції і думатих меудз, як до прикладів громадського упорядкування. Нам же напроти того здається, що слова: соціалїзм і комунїзм котче не можуть бути приложені до таких низьких ступнів розвитку, де тварі нче не працюють і нічого не здобувають і нче не так розрінені в своїх частинах (дїятеренцїо-

*) Еспінас, І. с. ст. 336.

ванї), що б так або інакше направити користування здобутків, котрими вони харчуються і живуть. Громадське здобування і громадське користування, напроти особистого здобування і особистого користування, может тільки, нам здається, бути названим громадством, бо інакше шапр. і дерево, котре всеяє за ґрунту своїї харчонї соки усіми своїми коріннями і розносить їх по всьому своєму тілу, могло би бути названим громадським упорядкованим. Осє через що ми і думаємо, що в тварей тільки там можна почати прикладати слово громадство і особистість, де поруч істкують два способа здобування і користування, громадськїй і поодинокїй, напр. у вищих і нижчих гіменотерів (бджїл, ос, джмелї), у птиць живущих парами, або будующих громадкї гнізда і т. д. Але через що ми думаємо, що прикладання їмїа громадства к товариствам тварей повинно бути гостро ограниченим і может бути віднесено хїба тільки до ос, бджїл, комашї, термітів, горобців-народопранців, т. ї. кожній раз к найвище розвитку членам того порядку тварей, до котрого вони належать.

III.

Додаточна праця. Борьота за істновання. Лїудство.

Шміт признає, що Маркє у своїї книжкї "*Kaninas*"^{*)} з дуже великою яснїстю виложив історїю різних форм здобування (продукції) до теперїшнього часу і дотепно показав, як дрібні здобувателї гинуть в боротьбі з великими. Розвиток господарскїй громадскості видається природним ходом річєй і при цьому најголовнїша думка, на котрій усє основано, думка о „неоплаченїй працї“ здається такою простою і справедливою, що послїдні їїї становляться розумїними навіть для багатьох членів робїтничого стану.

Против цієїї думки, як основної, Шміт найбільш і відповїдає, називаючи їїї „нароитною видумкою“.^{*)} По правді одначе він не дає ніякого доказу на користь своєїї думки, окрім стороною обвинувачуючи Маркса і Енгельса за те, що вони признають загальній закон лїудства тільки для тварей і рослин, а для чоловіка признають за ним тільки визначення в де якіч часєй його історїї. По думцї Шміта так не можна обертатись за законами природи. Воно б і справді, що не можна, котиб закон лїудства був загальним законом природи, не залежаним в кожнім випадку від впливу воїї чоловіка. Але на ділі воно буває інакше.

Дивлячись на те, що між царством тварей і царством рослин на

*) Шміт, І. с. ст. 15.

землі держитися майже раз-у-раз рівна вага, ми повинні бачити для людства можливість збільшувати число своїх членів, хоч зничтоживши частину тварей, котрі поїдають харчові запаси добуваючі рослинами, як це напр. вже зроблено в Китаю (східн. Хинах) і Японії; або знов поліпшивши хліборобство і таким робом в загалі збільшивши число харчових річей здобуваних рослинами, як то робиться напр. в Англії або в Бельгії; або на ренгі поближуючи на поверху землі простори ґрунту, спосібного для життя людям, одвоюючи його від моря, як напр. в Голандії, хоч осушуючи болота, як в Італії і т. і. Нарешті здобути остатніх часів в науці виводять нас на те думку, що не далеко вже ті часи, коли люди безпосередно користуватимуться сонячним теплом як для добування простим складанням (сінтезом) харчових річей із простих тіл, так і для задоволення інших своїх потреб. Як приклад такого безпосереднього користування сонячним теплом і тепер уже можна полічити усім знаємо сонячну машину *Муро*. Таким робом ми бачимо, що теперешні чисто пробні (досвідні, емпіричні) закони людства можуть перемінатися і вже перемінюються, і що справедливий загальний закон людства може установитися тільки тоді, як стане знаємим зв'язок між загальним запасом сил на землі і числом людей, котрі можуть жити на ній. До того ж часу звелечення людства можуть йти то швидко то тихіше, дивлячись по поступовому розвитку різних здобутків.

Виділя вже нам не тяжко переконалися, що і думка о неоплаченій праці овсім не є нарочита видумка, а не більш як одна із форм Дарвінської боротьби за істновання. Легко урозуміти, що в боротьбі побідить найкращий, т. і. володіючий найбільшим запасом сил. Певно через це побідає раз-у-раз ті люди, котрі окрім своєї особистої сили для праці володіли ще і працею інших людей; баж-дуже чи були ті люди їхні невільники, кріпаки або вільні наймити. Побідителі мали певну можливість збирати в своїх руках все нові, все більші запаси сил; а ті, котрі не витримували тяжкої боротьби, прирванувши були чим далі тим більшу частину своєї праці віддавати неоплаченою. Таким робом неоплачена праця є не що інше, як один із послідків боротьби за істновання. Тим часом одначе боротьба ця серед людей прийшла трохи іншій характер, ніж вона має в остатній природі. Серед людей користиниче лишити жить на світі ті особи, котрі проявились слабими в боротьбі, ніж їх зничтожити. Це першій намоток солідарності берущої верх над особистостю. Для побідителя користиниче держати невільників, ніж убивати ворогів узятих в полон; користиниче давати шматок ґрунту кріпакам, ніж допустити, щоб і вони помирали з голоду; користиниче капіталістів платити робітникам хоч по „загальному закону.“) т. і.

*) Так назвав Лассал той господарський закон, по котрому робоча плата не переходить через вартість необхідних потреб робітника.

так трохи, що тільки найголовніші потреби їхні були задовольняні, ніж кінце рішити їх можливість працювати. Таким робом, як використовування одного чоловіка другим, так і настаючий помалу огрнечення того використовування настаюють під впливом закону боротьби за істновання.

Але досі справді ця боротьба раз-у-раз вела до більшого господарского відривання в долі членів людської громади, к більшій диференційованій власності у людей. Але чи і тепер так продовжується, чи і далі так само продовжатиметься? „Діяльність цього закону, каже Ланге, частинно перемінюється, частинно кінце одмінюється і витісняється супротивним впливом другого закону природи, закона, котрий дає змогу, на основі прихильного громадского життя, вистри свободі і солідарному поступовому розвитку.“*)

Нам здається, що Ланге певно правий в кінці свого викладу, але ми підемо ще далі в тім напрямку, бо по нашій думці, закон природи, котрий вистрає за прихильності одного чоловіка до другого, кінце не супротивний закону боротьби за істновання в загалі, але тільки закону боротьби між людьми. Так як при збільшенні числа людей дуже натурально здобування харчів і прочих річей потрібних чоловікові принуджує його до все гострішої боротьби з природою, то певно для людей стає користиничим вести цю боротьбу товариством, не розділяючи своїх сил міжособиною боротьбою. Таким робом чуття прихильності виробляється на вищій ступню чоловічого розвитку, як така власність, котра посилює боротьбу чоловіка з природою, а кінце не як послідок особного, супротивного боротьбі, закона природи.

Звичайно напроти такої думки говорять, що закон скорішого збільшення людства, напроти звелечення річей задовольняючих потреби, т. і. так званий закон *Маллуса*, принуджує і раз-у-раз силуватиме людей до боротьби між собою. Тим часом також ще ніче далеко не доказаний на ділі. Багачко де в яких випадках здобутність праці росте швидче від людства і чимало впрочих хильється до тої думки, що при вищому розвитку тіла і розуму людей, при подовшенні їх середнього віку—і родучість людей багато поміншає.

Дивлячись на можливість колишнього привзначення людства до зверхніх обставин життя, *Шенкер* приходить ось до яких виводів:

„Хоча коли небуд число занадто ранніх смертних случайів дуже поміншає, але ніколи воно не стане таким малим, що б середнє число дітей кожної пари могло рівнятися усього двом. Можливо, що таким середнім буде якесь число між двома і трьома — число, котре одначе не буде раз-у-раз однакове, але звичайно то трохи збільшає, то знов трохи поміншає, дивлячись по тому, які зміни в природіх

*) Lange, Arbeiterfrage, 3 Aufl., ст. 67.

або громадських обставинах матимуть вплив на звеличання або зменшення спосібності осіб витримувати боротьбу за існування з природою.

Як би там не було, але певно, що в кінці кінців тіснота людства і лихо, котре за нею їде слідом, швидко і настане такий порядок річей, що від кожної особи не прайтиметься нічого іншого як прийняти її природна величезна праця.*)

Ми мусимо приймати тим часом, що ні слова англійського філософа, ні все те, що ми наперед їх вивели, ще доповнює до доказують з науковою гострістю, що громадянство је не більше як необхідний посідак Дарвінової теорії про боротьбу за існування, але знов ми надіємось, що всього сказаного вистачає, що б переконати кожного широго читача, що між дарвінізмом і громадським народо-правством нема тої корінної супротивності, котра в усіх цих національних виводиться Шмітом і Генкелем як најголовніші їхні докази.

IV.

Полішання і поступовість. Розвиток і революція.

Далі Шміт докряє громадянців за те, що вони ніби то зміцують розвиток з революцією, та під словом революції розуміють перероб або полішання недобрих боків розвитку. По його думці цьому нема правди, бо при розвитку або при початку видів тварей, овсім не буває полішання неприродних боків розвитку, бо думка Дарвіна це не полішання, а тільки підбор природи, бо ніхто нарочно не підбирає негарні особи, що б їх тим полішати. Боротьба, котра је поруч із цим підбором, там, де ця боротьба вже зрозуміли борці, је заравом і боротьба проти неправди, але це тільки випадком, бо в загалі вона не що інше, як вплив одних обставин на другі.**)

Слідуючи далі за розвитком своєї думки, Шміт каже, що послідком боротьби за існування кочне не веіда буває гибель або паування, але не рідко борці привичаютьься до обставин, втративши частину свого першого розвитку. Так напр. инші німецькі барон можуть зробитись в Америці понаручом (кухарем). Відділя слідує, що розвиток, т. ј. необхідний послідок боротьби за існування, может кочне не јти поруч з полішанням.

З такою думкою Шміта можна було би і згодитись, але кочне тільки в тім случаю, коли б організми, котрі побідали в боротьбі, і ті, котрі тільки медве тягнути своје життя за потраатою частини свого

*) Спенсер, Біологія, т. II, ст. 392.

**) Шміт, I. c. ст. 21.

першого розвитку, мали б однакову надію швидко зножитись. По правді ж у більшій часті случаїх цього не буває. Організми, котрі знаходятьься при добрих обставинах, котрі живуть повним життям своїм, дають дітєй кращих, котрі краще витримують боротьбу, котрі завоюують собі можливість продовжити існування своје ј своєї породи. Ми можемо подати доказами нашої думки боротьбу диких рослин з культурними на нивах, обрабляємих чоловіком, боротьбу нижчих людських пород з вищими при обставинах освіченого життя ј т. д. Таким робом під кінець послідки боротьби великого числа колін повсеіда видаються јаснішими ј користнішими, ніж послідки боротьби усего кількох осіб, а цим послідком боротьби многих колін раз-у-раз буває поступовий розвиток. Нам здається на решті, що навіть і Шміт від цього не одрігається, говорючи, що дарвінізм показує на те, що при раз-у-разній зміні видів між іншим виробляється ј полішання в різних напрямках і обясняє цю необхідніј, хоті і не загальній, поступовій розвиток підбором најкращих при погібелі або одставанні не стілько вродливих осіб і видів.

Що до обвинувачіння громадянців за те, що вони зміцують розвиток з революцією, то ми повинні сказати, що освіченіші між громадяцями цього не роблять. Різниця між ними особливо јасна для тих між громадяцями, котрі знаєми з законами життя ја оче на їх звертаються. По правді між людьми поступовне полішання при помочи розвитку ј при помочи революції дуже подібе на те, що Спенсер в своій біології називає беспосередім і посередоким урівноважінням.*) Полішання при помочи революції, котра робиться швидко, більшею частиною за часи життя одного колина людєй, необхідно дуже тісно в своїх границях, бо одні ј ті самі особи тільки в невеличкій мірі можуть приспособитись до перемін обставин. Для того, що б якіј зверхній вплив, каже Спенсер про беспосереднє урівноважіння, міг бути зустрігнм відповічним впливом із нутра організму, треба що б тој вплив не вбирав осіб вида і в загалі не робив јім великого лиха. Напротив цього, вплив розвитку при помочи посередкового урівноважіння, при помочи переробу цілого ряду колін, в напрямку діяльності нових обставин, хоч і наступає далеко не так швидко, як при революції, за те лишає за собою багато корінніші послідки.

V.

Ідеалізм Якобі ј критика його Шмітом.

Ми не можемо не зупинитись на цій најчуднічій між головами Шмітової розмови, хоч по нашій думці, вона не що інше, як гарний

*) Спенсер, Біологія, т. I, ст. 324—347.

приклад того, що зникли знати боротьбою з вітраками. Леопольд Якобі в своїй книжці „*Юега розвитку*“, виданій в року 1874, доказує, що людство розвивається по зрісці, наперед узятій думці (з рiогi), котра не минутище веде його до громадства. Легко прозв'язати, що при таких становищу автора, Шміт не важко було його розкритикувати, але наїдиаківше тут те, що Шміт сам не додає думці Якобі великого визначення і розуміє, що Якобі не грає великої ролі в своїй партії, діе його навіть зовуть дитинством (enfant terrible) тої партії. Писав цього ми киче маємо право зашити, а ні-що вчені професор стілко турбується над думкою чоловіка, котрому, по його словам, навіть його ж товариші не додають великого визначення. Шміт каже, що робить це за-дла того, що думка Якобі виставляє громадство як необхідний послідок розвитку і що така іра громадців, що вони таки добудуть коліс своєї мети, має шкідливий вплив на прості розум робітників.

Не важко зрозуміти, що коли думка Якобі викладається в такій бездоказаній формі, та шче і з різними метафізичними піразами, то її не можна так зразу прийняти на віру і Шміт правий, кажучи, що дарвінізм знає тільки сили і закони, резони і діяльності, але не может служити формою для якоїсь наперед узатої думки. Але киче інакше стане питання, коли ми подивимось на дарвінізм і на громадські думки, не як на догмати, а як на те, що вони є справді, т. є. на дарвінізм, як на наукову гіпотезу, котра доволі добре обясняє переми в часи розвитку організмів, а на громадство, як на дуже можливий послідок деяких переми в особистий характер і в упорядковану громадського життя людєв, котри не містять в собі нічого супротивного дієному розвитку, на той случай, коли Дарвін правий в своїх думках. Шчо ж до цього остатнього питання, то ми вже на жому зупинялись в другій голові нашої відповіді і бачили, шчо такої супротивності дієно не має, не тільки в загалі, як то приймає Шміт, але навіть і частинно, через необхідність наступити впливу нового закону, як то думає Ланге.

Таким робом Шміт тільки правий, робираючи Якобі за те, шчо тої ендже організи з самого початку розвивається, починаючи з найнижчих ступнів, по якісь наперед узаті думці колишнього громадського упорядкованія в будучих людєв, але він не правий в тім, шчо докоряє Якобі за його проповідь необхідного вєшу громадства, бо пешо, шчо Якобі, як переконаний член громадсько-народоправної партії, і повинен вірити в колишню вигранку своєї думки.

Дарвінізм і нерівність. Розвиток тіла і здоров'я в робітників. Органи і машини.

Так як по думці Дарвіна розвиток іде через підбор спосібніших осіб, то Шміт і Геккель лічать себе правими, говорючи, шчо нерівність повинна бути угоднішим послідком такого підбору. Заразом вони докоряють громадців за те, шчо ці ставлять основним правилом своєї науки рівноспосібність всіх людєв іри початку їх розвитку і по цьому резону правлять для всіх повнішою рівності.

К великому жалю нашому, думка про рівність і досі шче така не ясна, шчо поведи теперечка на неї можуть згодитись людє, котрі стоять на різних становищах. Тим часом ми спробуємо додати кілька доказів на користь тої думки, шчо дарвінізм киче не має своєї необхідним послідком розвиток нерівності середь людської громади.

Прирівнюючи особи диких тварєв до осіб людєв, ми замічаємо, шчо в загалі, як по своєму виду, так і по образу і обстанам життя у тварєв одлізи далеко менші, ніж у людєв. Між тим поруч ми бачимо в більших між собою видів тварєв дуже гострі одлізи. По нашому, причина цьому та, шчо тварі одного і того же вида рідко знаходяться проміж себе в такій стані раз-у-разної боротьби, як звичаіно буває з людьми при теренішій упорядкованій і як теж буває і при старих. Таким робом тварі якогач там вида перемишаються і поступовно розвиваються в тім напрямку, шчо виживають наєспосібніші до витримування боротьби проти природи. У людєв же основні переми і розвитку складаються, бо для того, шчо б пережити боротьбу, треба не тільки витримувати її з останім світом, но в більшій часті случивї теж і з подібними собі, т. є. з людьми. Таким робом почався розвиток різних станів і каст. Обстанни цієї боротьби між людьми дуже різні, як до місця, часу, стоєнств і т. д., через шчо і побідають в різних випадках особи, котрі мають дуже різні спосібності. Це і є головніша основа більшої нерівності між людьми, які навіть між найбільшими до людє тварями. Але по думці громадців, ці особисті обстанни не вічні. Людська громада, слідуючи гостро закону Дарвіна, может тим часом покинути боротьбу проміж себе через те, шчо чуття прихильності, солідарності, поблдити, видвєстна користішою від вічної міжособної боротьби осіб людських. Не важко наперед угадати послідки такої зміни. Людє вже не гинутьимуть, або виживатимуть під впливом особності, потрібних для боротьби між собою, а тільки під впливом власності, котрі будуть здекувати їх боротьбу з окрузишою природою. Таким робом одна з основ більшого роздільняння (диференціяції) чоловічої громади вже не істнуватиме і ми маємо право думати, шчо через те нерівність поменшає, не димла-

чись на те, що людство в загалі лишатиметься під впливом Дарвінового закону боротьби за існування.

Другою основою помешання нерівності безперечно послужить прівняння обставин боротьби різних осіб із природою. Певно, що ми тутка не говоримо про загальну (цілковиту) рівність; навіть теперішні громадіні і не правлять, поки що, іншого ніж рівність урядових (політичних) і громадських прав, скасувань станив і признанья рівної вагності за кожною користною дла громади працею.*) Коли такій порядок справді настане, то безперемінно вижитимуть в боротьбі далеко більше число осіб, ніж теперешка, котрі всі матимуть найменшій потрібній розвиток, між тим як число людей, котрі можуть доходити найбільшого можливого розвитку раз-у-раз можеть вільно рости в гору. Таким робом, як що нам не заборонено трохи подивитись уперед, то боротьба за існування з природою, при солідарності людей між собою, повинна мати ось які послідки: не давати виродитись одрубним особам або колінам; повинчатти помазу середній рівень більшої частини людей; не перешкоджати одначе і скороченню розвитку особливо вродливих осіб або колін. Таким робом вплив Дарвінового закону в громаді, збудованій на основах солідарності, хоч і буде посябляти розвитку нерівності між людьми, то все ж не в таким напрямку як тепер, коли частина людства присуджена виродитись і гинуть, але напроти того буде видивгати все вперед нарозвитітших, особливо в таких відділах життя, котрі не моттимути визнази завданучості навіть і в самих крайніх народонарощах, напр. в відділах наук, уміостей, морального полішання я т. і.

Конче иншій вплив має закон боротьби за існування в такій громаді, де шче тягнеться боротьба між людьми, напр. в перших формах господарського шпорядкованья і при теперішнім капіталістичним способі добування. Реази цьому зростати не тяжко. Капітал, при своій ненастигній задрісті, раз-у-раз захвачує в свою корист пращу жінок і дітей, вимущує їх роботу поверх їхньої сили і таким робом посябляє гібелі і вироду цілх колін людей. З найбільшою силою це діється в тих здобуваннях, де дла капіталіста не має великої потрати мати слабих або некресних робітників, де потрібуютья тільки довгочасна праща, а не сила або влізость. Таке напр. бавовняне здобування, і через те не дивно, що воно посвєда мало найвєбєльшійшій вплив на розвиток тіла і на здороня робітників. Так напр. по свідку хвабричного инспектора Роберта Бакера, бувшого перше від 1828 до 1832 року і лікарем в Лідсі, по-каліченья тіла робітників, під впливом праці на бавовняних хвабриках, проявлялось між иншим в покривіній колін в середину, в покривіній спинного стовба і у розвитку так званої „плоскої

ноги“⁴⁾. Перша форма покривленья, т. і. колін у середину, стала навіть знаємою під імям „хвабричної ноги“. Більша частина робітників були страшено худі і бліді, не мали жадної живости руху і лице їх носило на собі якийсь безнадійній вираз. Кістки плечей і шия гострими углами виданялись наперех, а шия не мала сили підтержувати голову, котра впадала своєю вагою тяжко хилилась на груди⁵⁾.

Коли вже такі послідки так званої вільної праці, то нема чому дивуватись, що в повільних Штатах Америки „швидкій обмін“ життя потрів був навіть заведений за правило доброго господарства, як користішій, ніж тихій обмін. Воно і справді. Плантатору, котрій можеть тримати напр. усього тивачу потрів, користішче мати їх усіх молодими і крескими, ніж допускати частину між ними дожити до старості.

Ми обїдемось цими прикладами, з котрих ясно видно, до якого роба нерівності веде закон Дарвіна тепер, поки солідарність шче не побїдила. Але цього мало. Пособяючи виродженню одної частини людства, міжсобою боротьба осіб не видивгає на стілько вперед спосібніших, як би їх видивгала сама боротьба при солідарності усіх людей між собою. Ми бачимо, каже Ланге, що всі початки зросту нових пород людей в громаді рано, чи пізніше, але гинуть без слани. Усі великі напєкі роди хоч раптово знічтожуютья jakim лихом, хоч помазу распустьятья в гурті народу, хоч на решті історія переде їм голови і покине за собою народи поділені на стани. Так само і промове панство (буржуазія) авначіно тільки і має, що задрість до нажнви; воно приймає на себе тілє споруду освіти, легко переходить у каріатуру, гурдує усім гарним і благородним, не востігуть в своїм молодим коліні сміливості і спосібності витримувати всі зміни і лиха, які доля йому положить і через те, не дивлячись на всю свою силу, на все своє багатство, промове панство зостається величюю статуєю на глиняних ногах. Таким робом хоча євротітність між капіталом і працею, здавалось би, і могла солдати аркастратуру гіршу і страшішчу ніж усі, що досі були, тим часом ми конче маємо право надїятись, що людство ніколи не роспадеться до рещу на иншу і нижчу породу⁶⁾.

Таким робом між конечним впливом Дарвінового закону і теперішні часи і при пануванні солідарності ми бачимо ось які одліки. Нерівність заводітья тепер між людьми за тим, що велике число між ними гине, або вирожається під боротьби між собою. Зразом іа тим дла боротьба не дає великому числу осіб чи колін стати на влічче становищє в таких боках життя, котрі не приносять безпосередно користі дла боротьби між собою, як напр. инші порядки розвитку розуму, моралі, уміостей і т. і. Напроти того тоді, коли

*) Engels, Dühring's Umwälzung der Wissenschaft, cr. 81—84.

⁴⁾ Lange, l. c., cr. 75.

⁵⁾ Lange, l. c., cr. 56—58.

вже не буде боротьби між собою, нерівність буде їти не на ши, бо найменші природні потреби розвитку буде всакому забезпечені, але в гору, в тих порядках, котрі тепер доступні тільки малому числу особливо продиливих. В коначні виводи ми, значить, принаємо, що Шміт правий, коли він говорить, що дарвінізм є наукова основа нерівності, але коначе він несправді думаючи, що наприклад, в котрій буде розвиватись ця нерівність в громад, оснований на чутті прихильності, зостанеться таким самим, який він є тепер у громад міжсобійної боротьби.

VII.

Закон Дарвіна приложені до громадського життя. Кооперація в боротьбі з природою.

Віповідаючи одно по одному критіці Шміта, ми де в яких місцях уже казали, який по нашій думці можеть бути вплив Дарвінового закону на людську громад, збудовану на основах солідарності. Нам здається користним при кіці звести до купи все, що ми викладали по цьому питанню.

Розбираючи товариства тварей, ми бачили, що найшшого розвитку, найбільшого успіху в боротьбі добивають ті між ними, у котрих господарська боротьба серед громад зменшлася як тільки можна, котрі живуть друг з другом на основах найбільшої прихильності.

Одним із найговніщих способів для успіху в боротьбі з природою в громадських тварей служити поділ праці. Поділ цей у тварей буває упорядкованій двома різними способами. На нижчих ступнях розвитку громадності праця ділиться головнішим робом по різним особам, часом дуже різного вида, напр. у полінів, медуз і т. і. *). На вищих ступнях різні відрави (функції) часто діються вже одним і тими же особами, тільки при допомі різних органів, напр. у бджол, комахні. Тамеча особ різню праці вже не стільки одрізняються між собою по виду, як у нижчих тварей. Ми бачили те ж, що в найвище організованих комахок поділ праці по особам стає меншим, а тільки складніші (комплікованіші) органи кожної особи стає більшою. На решті в вищих тварей і в людєй не має інш одлік окрім полових.

Нам не важко буде привірвати розвиток праці в людєй до її розвитку в тварей. Особісті тварі, котрі мають більш або менш просту організацію, можна привірвати до чоловіка на тім ступні його розвитку, де він працює кожен особно при допомі простих, або не дуже складних струментів.

Товариство тварей з певним поділом праці по особам, напр. колонія сіконофор ліходить близько до мануфактури (рукодільництва), де кожний робітник працює тільки над одною дуже простою роботою, послідком чого і буває дуже однорічній, вузькій його розвиток.

На кінець, громада тварей, котрі володають різними і дуже складними органами, але в котрих гострій поділ праці по особам уже слабше, напр. найвищі комахні, можуть бути привірвані з теперішньою формою здобування в людєй, коли велике машинне здобування по гроху вигінає мануфактуру. Маркс не дурно показав на подібність між розвитком складних органів у тварей з механічним розвитком здобування і будовання машин у чоловіка. Одно і друге, у тварей і в чоловіка дає товариству можливість вивабитись з під шкодливого для розвитку робітників занадто дрібного поділу праці по особам і напротив того встановити дуже користну в цім напрямку різнобочність праці для кожної особи.

Але тутки починається коріна одліка між вищими товариствами тварей і теперішньою чоловічою громадою. Найскладніші органи кожної комахні — це певніча власність її і ніхто ні відняти ні використувати їх працю не можеть, хіба тільки в дуже не частих і до певна шче не доказаних випадках невідлічтва у комахні; через те за володання ціми органами, ціми струментами здобування майже і не буває боротьби між комахами. Інша річ у людєй. Тут машини і інші струменти здобування захоплюються крешими в свої руки і направляються ними на дві різні мети. Перша, це здобування, т. ї. боротьба з природою — працнича мета кожної праці. Але је і друга мета у захопнихих: шчо б удєржати неволю числу своєй відлічте користне становишко, для боротьби не з природою вже, а з людями, для мети, котра має послідком не розвиток або поліпшання, але погібше і виродження цілїх громад робітників, котрі зосталися непотрібними і без праці через те, шчо особливо користуються машинами і іншими струментами здобування невеличке число захопнихих їх вироблїчїв.

Як послідок такої ролі машин і струментів встає ось яке питання: хоч машини, знаходьчись в руках у невеличкого числа людєй, будуть, як і досі, пособляти гібелі і виродженню більшої частини людства, котре в такім случайі на решті виаде по розвитку тіла, розуму і чуття так низько, шчо не в силі буде продовжати з усімю боротьбу з природою; хоч знов машини зроблятьсє, як складні органи у тварей, власностю кожного чоловіка, котру ніхто в його одібрати не можтє і ніхто не можтє направити її працнє в некористім або шкодливім для загального людства напрямку. В цім случайі всі машини і струменти здобування працюватимуть тільки за тїм, шчо б користно для всього людства, усїєї великої чоловічої громад, вести викоричну боротьбу з природою.

Відділа ми вже бачмо, до якої форми громадського життя по-

*) О сіконофораз див. у Геккеля: gesammelte populäre Vorträge, I, ст. 140.

винні привести людство законів Дарвіна, т. і боротьба за існування і підбор способів життя, як що тільки чоловіча громада не гине в боротьбі, але хоч по троху, хоч повертаючи іноді назад, в загалі однак буде все посуватися вперед по тяжкому шляху всіхів, добутих в боротьбі з природою.

Цю форму громадського життя, котра буде кіншним виразом впливу Дарвінових законів, ми можемо коротенько виложити ось якими словами: В загалі раз-у-раз ростиме чуття прихильності між людьми: зложені до купи сили людей і приложені до машин, котрі дозволяють великі події праці з'являють з можливістю кожній особі працювати над різними роботами, будуть напромовані на саму боротьбу з природою. Праця купів і більша або менша риноспособність усіх людей до громадсько-необхідної праці, немилуче поведуть за собою необхідну для задоволення всіх потреб риноспівність в користуванні здобутком. І та риноспівність, котра на решті ще проявлятиметься при розвитку людства, виказуватиметься тільки в вищій розвитку над загальною мірою більшого числа людей, ніж тепер, і помешанням числа осіб широдаючихся, гинучих або в загалі падаючих нижче середньої міри здоров'я, розвитку і долі.

С. Подольський

ВИХОРА

(ПОВІСТЬ)

I.

Куди це збирається дівка в суботу над-вечір? І сорочка на її чesашка, *) з вишиваними рукавами, і што-накривачка запаска, і фартушок кравський, червоний, і черкасовий друшляк, **) і коралі великі на шиї, і гречинці в голові, і довга, широка з-на долонь, червона бинда в кісках!... Що ж то їй?! То зирне в дзеркало, стане, задумається; то знов змечася, як не своєю, схопитися на постіль, ніби шукає чогось — на гривах, у веретах, за образами; то знов скочить на землю, перевертає в скрині, у століку, в полицях... знов стане напротив дзеркала, поведе рукою по чолу і побідице, побідице... Та і тяжко ж бо їй, тяжко на серці! Здибалася жеї отперечки Лашева Гаєїя.

*) З делікатнішого простого полотна.

**) Корсетка з матерії такої.

— Добре, каже, що м тва здибалася!.. Я мала, любко, повертати до тебе, але міні би, Лустиню, бачи дерецьо ридати — без мене би там не обійшлося! — бо і же: ти підеши на заводини?

— До кого?

— А, до Грища Боничевого!

— Або Анна віддається?

— А-якже, любко, віддається!

— Адіт, яка ми чемпа: таї не просила!... Ба за кого?

— Таке за Продана, за Маскаліньского... за того пиншого... та jeho знають всі дітки! Петлемо,*) то міні ніби і своєї jakości, а ја і не знаю як уни пишутеса?... Та і хто то в нас знає? У нас усі нікакше пишутеса! От ми, наприклад, пишмосьа, у поів там та в кашчепарії, Витоньки, а у людей ми — Крохмалюки!... Крохмалюки, таї Крохмалюки!... І то шче, любко, ичастие, шче і так сталоса!... Теленілі міні оцейі недлії жінки, шчо пін голосив третю вже заповіді, якомусь Проданови з Маскаліки — игії на тва, петлемо, таї забулам, як зоралам! — а ја яні в той бік! Або ж то один на Маскаліці Продан?.. Таї сама ја такі, любко, грішна, вина трохи, бо літі ми, жіночки, теї той рії на сонце, поимсиаємо перед казаньєм із церкви на цвинтар, позасідаємо на муравках, таї розкажуємо своје за цілий тиждень, або і за більше, доки там пін теленит своје!.. Веселіше jakości!... А пін, — не бієса, штудерці! — озми таї кажи заповіді зараз по казанью!.. Таї то мене, любко, відіаї такі і бог по-паяр, шчо м утратила заповіді, ха, ха, ха!... Це ја сміюсеса, а міні цілком не до сміхів, бо хто би то збаг? Продана ја шче і не віділа; пін, кажут, недавніска з воеска вішлов... Таї хто то вігадаї женитиса так на-гадаї, на балаї, — боже мја прости?! І на весіліе не просили! А-якже, любко, не просили, нікого в цім куті не просили! Такого ніхто не віді і не чув!... У місті всуди просили, а тут не просили!.. А Анна, бо і же: „Не моја, каже, воля!“ А просила, любко, мною, під мій жеї прости тебе, Лустиню, а-якже!.. Шире жеї, каже, прому, нај не бачује на мене: нај приїде та погуляје на моїм весілю!...“ Це вже ја кажу, шчо як би так не свашка, не Лашева Гаєїя, то і не знав би, відіаї, ніхто в цім „Маскуревіи По-тоці“, шчо там, маї на світі — весіліе!“ каже, зашпіншисьа, контента, видко, Лашева Гаєїя і злишала навкруги... „Еї-га, любко, та це вечеріє: біжу ж маї! бо мій, иривчєній,**) як уздрит, таї буде мій куца година, шче і зире, головоюк біда! Бо ја, любко, як учула м учера в вечір у місті, від жінок, так такі чореса м***) на-крузі до Грища Боничевого, таї започувала м там коло кухаретва, а оте-

*) Нек жєму.

**) Хрещєній.

***) Побігса куди дуже скоро без чїєго дозволу і відома.

перечки відбігла м до дому убратися, тај болю, шчо м ю не заста-
ла!... Приходи ж, Јустинко, приходи!...

І побігла.

Вдарив Гаввіїна бесіда на Јустинини думки, як рясніє дощч на бжіх. Далеко ј широко гуляли воиа, на сонечку, лісами ј полями, збирајучи мід, а тепер усі злетіли до вуліа ј там, у слоту, тільки товнїлиа на кулі та гудїл... Засниа Гаввіїнини словами, Јустина довгенько простояла, як укочана, на однім місці, а дале ј собі побігла до великої хати убратися. Довгенько воиа ј убиралася, бо зворушенї в голові думки тільки тишлї ј душлил жеї, а не дали нічогїсїнько розібрати: самї якоєс руки ходїли, сама якоєс Јустина убиралася!...

Тепер вона вже готовїська: стьагла з жертки новї, чорнїє сардак, утворуалася на-опашки, вхочїла в руки жовтї, савїановї чоботи і пу-
стїлася с хати.

На хатїм порої сперд жеї Федоручка, котра давно вже стојала в сінех, вдхлївнїи дверї, і дивїлася на все, геј дуна.

— Куди це ти?!

— Куди мїні треба! відворкнїла Јустина і стала, як опарена.

Федоручка шче дужче не зрозумїлася, засторонїла: ніколи не від-
повїдала її так Јустина! Часок стојали обї мовчки, потїм Федоручка за-
плакала:

— Ця ја тобї Јустинюнько, дитинюнько, не мама, та не мама, шчо ти мїні!... шчо ти мене!... на старїсть!... та так ізневажїла, та знева-
жїла?!... Куди?! кажу.

— На весїсьє, мамо!... До Гриця Бовичевого, на Алїнїни заводїни!...

— Або ж Анна відїаєсья?!... А-дївїтїєсья: тај не просїла!... А ти ж би їшла непрошена, та непрошена?! Ану-ко осьадїсья, та осьадї-
сья! раз тобї кажу! Гајда! кажу, до хати та до хати! Не їхати би шче, відїај, своїм воєм! Чуєш?!... Ця ја ж тобї, дитинюнько, не мама та не мама!...

— Шчо ти, стара, розворкнїлася таке? перервав Федорчук, усту-
пївши в сїни з-надвору... Ти куди, Јустиню?

— А, на заводїни справїлася до Анїи Бовичевої, а нас і не про-
сїли, та не просїли!...

— А-будь ти, стара, хотїла би шче потанцїувати, небого, на старї-
сть, кости старї протрясїти? каже Федорчук, жартїючи. Та де нам, старим, небого: ми ј ходїти вже дале ледї ходїмо! От Јустинї—
їнакше: вїа на то дїва!... Н-не, петїємо: та ј не просїли!... А, не просїли, то не просїли: берї їїх божа матї! а Јустина все такї наїз
їде та погуляє, коли вже зохотїлїсья: давно вже вїа у нас гуляла—
все дома, та дома, коло тої роботи, бо ј за нас би, за старїх,
робїти, небого!... Наїз їде: весна—раз красна, як якїєс ка-
зав, і ти, стара, не спрїаї!...

— Та ци ја кого, лубїятка, спїрала? та ци ја би не радїшїца?...

та ци вїа мїні не дїтина, та не дїтина?... Та ци ја!... господї, твоїа
воля!

— Ну, їди, їди, Јустиню! перебїв Федорчук. Лїш не принївїну-
сья дуже, абе не проспалася, бо завтра би тобї, небого, домарїти, обї-
дец зварїти!... Ми з старом, як бо даст дїждати, потїнаємо до
церковї, грїшїї!... А заїна заїна дїнка буде: хто знаїє, ци вже дру-
гої тавої дїдемо, небого? Мїне лїто, настїгне слотавя осїнї, ба ј
зїма: сїдїт, старї, дома! А веснї другої, бог знаїє, ци вже ј доче-
наємо: тај таке-наше, небого!... Ідїж, їди, Јустиню, та не ба-
рїсья!...

За тој час Јустина стојала задумана, потїм рашот спамїяталася:

— А не банїує на мене, тату! тај вї, мамко, не памїятає мїні
мого слова, бо ја не вїнїа, само якоєс вїхопїлося!... Можє ја вам
де чїм коли ј дїгнала, то вїбачїте і не згадуїте лїхїм словом, тај
бунаїте здоровї! закїнїла вона і побїгла.

Сонце саме-шчо спустїлося за Манастїрскїзї верх і нїби запалїло
лїс, так сїяв увесї. Јустина відбігла від хати і коло загороди стала:
коровя, побачївшїи жеї, нахчїрила вуха, поклала пїсок верх ворїна *) і
дївлїлася на Јустиню.

— Бувај здорова, Паунок!... тебе ја вїкохала з маленїкого те-
лятка, обходїла: не банїує за мїов, лубко! сказала Јустина, погла-
дила корову по шїску, поцїлувала понїжє рїг, обїадрїлася шче раз
на хати і подемчїла в долину.

Вона ј не стьамїлася, жа збїгла до Іпанової хати. На загородї
Іпанїах доїла корову, а дїти поспїралася з цего боку, то руками,
то бородами на ворїньє, та дївлїлася ј смїлїлїсья, як брїкало те-
лятко та як трудно було відорвати його від дїрїв, відлучїти від
коровї.

— Добрїє вечерї!

— Добре здорїє!... А-будь на заводїни, Јустиню? спїтала Іпанїах.

— Та-же на заводїни!... А вї видїти знаїєте?

— Гавїїа Јанїца казал... Але ж бо бїду полетїла раз, як на
глаз, шчо ј запїтїлїсья забула, за кого їде Анна?...

— За Гавїїїного својак... за Маслїцького Продапа!...

— Еї, деј ко кату! Або ж вїїшов з воєська?... Н-не! Анна нам
своє, шче ј бїзак, та ј не просїла!...

— Ех, то шче раз погуляємо! перебїла Јустина, і обернїдася
до старїшої дївчїни: Анїшчко, лубко, парї-ко мїні кїтїчок, наї би
ја затїлїлїсья... бо мїні якоєс зїбно не весельє!... наїтї пївоїна
не прїїаїєсья: не вїїуј за кого того ходїти!... А в тебе, лубко, всьа-
кого зїла, як у раїу!...

Анна пішла вже в градїни рвати зїла, Јустина ј собі нестїпїла-
сья за неїу, нагнулїсья до грїадок і також нїби рвала.

*) Полуцїане не-велико дерево, котрим загороджувут шчо.

— Ба ти тямуює ти, Анничко, як-ясе учила мја співанок усяких, аби при-по-до-батица парубкам, аби лубили?... Нагадај-ко міні, лубко, тепер хоть одної — ја все десь позабувала (Юстина повела рукоју по чолю) — нагадај, Анничко, такојі, што ніби міні ані до зілля, ані до співанок, ані до парубків... што мене ніхто не лубит... што міні најкраще... Анничко-лубко, а ти би не пожагувала дла мене своїх кніточок, убрати мене до гробу, як би ја вмерла?...

— Та, про мене, беріт хоть усь, але лиш на весілля! відповіла Анна і оби підвеліся.

— Затикај-же мене, лубко-Анничко!... Видни, як ја шарядила-ся... по святочному, бо знаєш: ја завтра стану до сльубу!... Не жалуй дла мене, Анничко солодка, та вбери мене пашенько... лиш не до сльубу, Анничко, ој, не до сльубу, лубко, ні!... Оттак... оттак: не бієся, Анничко кохана, ја тобі не забуду!« сказала запалакита Юстина, поцілувалася а Аноју і підійшла знов ид загорої.

— А ви ж мене, каже, не шарядите, Іванншко?... бо ја вже не вернуся: ја на смерть іду!...

— Преч би сяс казало, не протів темної ночи! Це ти говориш, геј опелінок, Юстине! сказала Іваншка, перелізаючи з загорої з дішницею молока.

— Бо і је, ја плету, як є просинок! похопила Юстина, і піби весело всміхнулася. „А від вас, Іванншко, ніхто не піде?“

— Та де міні до заводини? То свашкам — мај, мај! А з мене яка свашка? Ја рада, што пропощу трохи — така м чогось трудна від тої роботи!...

— А-пусті-г-ко мене, мамо, з Юстинов на заводини! Најбих хоть виділа, котрі там у світиках і які мут мати фусточки? Ја вже і просила, тај...“ не докінчила мена дівчина, Катерина, і зітхнула.

— Ој, небого, дав би тобі тато заводини, якбис пішла без його довоу!

— То міні добре, што і не куртит на весілля, тај не треба нікого доволятися! сказала Анна.

— Ну, то буваєте ж здорови, тај не банујте на мене! сказала Юстина і бігцем побігла.

— Гуляј, здорова! сказала, јіј на-здогін, Іваншка.

II.

„Еј, то-то здоровиця та Юстина Федорчукова! Нема јіј пари на ціле Манастирське, — ні, што казати: і на Маскаліці, і в місті ја не тямую такої дівки!... Вигуділа,* як дуб; таза вам замашна,**)

*) Швидко вросла.

**) Здорова.

што годі!... Де протів нејі хоть би котриј Манастирськјі парубок! Як приде де на толоці понести конци сина, то парубки аж повспри-вајут, а вона собі бајдує — геј стобло якась несе: така десь там сила веселіна!... А поможе, кождому сусіді поможе, нема што казати: така вже з неј вигода, што дај лиш јіј, боже, здоровје, та долгу добру!... Тај палка ж нам до роботи, палка: як погонь!... Ніхто з неј не достојіт!...

„Шчо то якась за сміху було у нас на толоці! Парубки аж јазики повинальували, как пив, так паробілися коло пологу, а та бери та і загадај з ними боротися. Парубки, видкося, відмонтилися не могли — бо што ж би то за парубок, што дівки бојітися?! — а та, є котрим лиш несчетніться, — все до-землі, та до-землі: усіх порочила, што до одного!...

— Ото ми, каже, теперішні парубки! Тај женилоби то сяс! Таже стог бих сяс нам не дала, не такој одмоу!

— То не всім, Юстине, не всім! похопив, на своје лихо, Зощчаків Никола.

— Шчо?! А-будь тобі? каже Юстина, і лиш знехотя замахнула-ся рукоју, а Никола поточися, как пшані. „Та міні, каже, таких як ти, побоженьку, нема ј на одні полах!...

— То шче не знати, як би віпало! боронитися Никола.

— Шчо, не знати?! Шчо ми за парубок!... Ба хто ж то в Сегедьбі дзеленькотів зубами, га?...

— Хто? Који? питаје Никола і западівся.

— Ади: шче і чинитися, што не знаје!... Лиш послухајте! каже Юстина до толоки. Појхали ми ген там якась зими у ліс самотужками по дрова. Набрала ја на својі: піду, міркују, поднитися, што дје мј товариш славиј? Підхожу: а мј Никола кинул сокирку, тај вимахује руками, скаче козачка та дзеленькотити зубами: запари му зашли, біденькому, — а дрова і не парубани!... Шчо, може неправда?!... Ој, не втнеш, небоженьку, ні!... Де тобі до мене! Ја з реду і рукавицю по носила, бо м не змезалачка! посміјалася Юстина і покивала пальцем.

— Хе, хе, хе, хе! зареготалася толока.

— За нас того не було, аби дівки верховодили парубками! кажуть чоловіки.

— Хіба! Та же то не дурень вігадав, што по нас наступіи шче такі луде, што по дванадцяті мут у печі молотити! каже Никола-јішин Иван.

— Отже јде до того! похопили чоловіки.

Не злубили парубки Юстину за јејі силу та за остриј јанчок, і перестали ј сватати.

— Та, брате, нікому не підастся! каже, бувало, не один.

— І не відастся! доложити другіј.

— Гаї, гаї, лиш не журіться! поміркувала собі Іваниха і, скінчивши шкрентати мандибурку, пішла топити в печі, бо дівчата вже пованосили були до сіней води і тепер саме-щого унесли в хату лоджжа, *) з криком та реготами...

III.

— Чули?! крикнув Крохмальчук Янцю, убігаючи до хати.
— Хіба таке! Чули, чули! відповіли вечірниці. Ми вже і говорили тут за це!...

Янцю стоїв лютіи наперед хати, узявшись руками по під боки і розчепіривши ноги і, витріщивши очі, пакав на всю хату губами, хоть лядьла давно вже була загасла в роті. Його полехета, страшно постати відхилилася від печі і ходила по біліз як сніг стіні коло передніх вікон.

— Таї це, хло — каже він далі, вихопивши з зубів лядьку — ја лиш вихопився за варстата до Николаїшинного Івана відголитися... посидів там, оттак, може, з-доброї пів-годинки...

На дворі пустився до когось пєє і до хати вкочив, лускаючи дверьми, Николаїшин Іван. Пєє ухопився за ним до сіней і кусав із злості хатні двері.

— А, марш ти, не підєси, кьотьго собача! сказала Іваниха, відхильваючи двері і відгортаючи пєа.

— Це, брате, у вас бесіечно від злодійів... Добрий вечір! сказав у той самий час Николаїшин Іван.

— Добре відроді!

— От видите, шчо не брешу, — сказав далі Крохмальчук Янцю, — нај гєдє сам, иршчени, скаже!... Посидів у него оттак, може з доброї пів-годинки, — коли приходжу до дому, а Јусип — чєльдинок каже, шчо була, каже, Гаїїа; банувала, каже, шчо мене не застала, ухопила лудиньє і чворсла на заводни!... І то, пєа кров, собача якась: шче жеї не навчило?! Шче не знає моїх рук?!... Шчїсті жеї, шчо так вштурдувала, шчо мене дома не бузо — а це, не инакше, як в корчї дєсь коло хати чєсала! — дав би ја јїј був заповни: на канусту!... на каз добрен!... на прах!... на мїсцї бих був голову вкрутив, як тїј курці!... Але, почкаї, почкаї — впадєш ти мїні в мої руки: так бих шче, даї, бєзо... ну!...

— Ба не побираї-ко так маї остро, куме, не побираї! — сказав тихим, приємним голосом Федорчук, — а лїпше сїдаї онде на лядьцу, та повечірничмо!...

— Шчо?!... А шчо ж би то ја јїј за чоловік?! Піти так, бєз мого дозволу, таї шче не прошенему?! І заочувати, і не дати мїні сєї

*) Дрібні дрова.

ночи і она зажмурити?! Чи вже мїї, міркују, позшудла жїнка? ци, — господи борони та заступи від такогю! — утопилася або стратилася: нїт-вїстї-шчо перегадав та передумаї! А то ж так повиню бути, га?!... От, як мїї, оде, иршчени, видите, так зараз біжу туди і... мєте лиш видати!... мєте лиш чути!...

— Та їди бо, їди, осьадьєса трохи! каже Федорчук... Не лиш тебе одного не просїли! І ми шче је на свїті, богу дякувати!... і нас пїдного не просїли, — а шче я якєсь не єспнудї лоша, богу дякувати! Обїдемєса, годубину, бєз јїх вєсьєа, — лиш сїдаї... А *мєаїа*, иршчени, шїцла, бо жїнка, таї свашка — јїј инакше, јїј можна піти і непрошенї!

— Таї ја би так казала, куме! потакнула Іваниха.

— Шчо?!... А ми ж хто, аби нас не мали просїти?! Хто ми, га?!...

— Лиш сїдаї, куме, лядєї, коли ти кажути! — каже Николаїшин Іван, відгортаючи Јанцєви з рук канєльєх. „Грамотика,“) ади, онде товчєса дьла тебе, замєїт вєсьїлєх лакоїнциє!“ додав він, жартујучи.

— Ха, ха, ха! Це бо јїј! засміялася вечірниці.

— Але, не бїгтєса, знају ја, знају, відки не їдє! Лиш набилїв Јусип, шчо *Продак* ого, вєжє ја дома! вже мїї другїї раз не кажи!... Попамїтати маї мене, *бїлєнєко* Јанцєа, Маскаліні, як шче я маї парубком був, ої, то-то мїї раз попамїтати! А тепер Продак, шбенїк, наймєне заказав у цїм кути просїти; — це його робота, не бїгтєса, бо јї тепер би ја шче спробувєса з ними, з усїма!...

— Шчо?! Куме! ти бї накудїєса з оптим хлїстїками, не до нас мовчати, тепїршїмї парубками?! Лиш сїдаї, кажу! Обїдемє ми сьа бєз јїх вєсьїа! — каже гєподьєр, Ігнатїв Іван, уставши з єтїль-цєа від варстата і приступајучи д Јанцєви. „Куме! Лиш... сїдаї, кажу! Ја не жєртјују, ото вїдїа робота, — горїши шче дєсє там на дєсьа по порціїї: мєлоко, кулєну жару жїнка вварит та мандибурьану јїшчу — таї готово вєсьїє! Шчо ти шче трєба?... Хаїа шче грамотики, на закусьє? бо је јї грамотика! додав він жартом.

Крохмальчук Янцю приступивєса до печі, нахиливєса д ватрї і лускав лядькю по вугалю, аж єскри єспали на вєї боєї, і Катєрїнка вхоїшла логї с прїпїчїа і єспнудїла на зємьлү. Набравши в лядьку вогню, Янцю сїв на ляду, по сєрєдїні, і вєє втїхонїрїлєсьа, тїько дє — дє двїчата шєнтали шчєв в вухо Іванєї, котра вїхалєсьа коло печї і своєїју пїчу закрївала то сьам, то там, то цєго, то того з вечїрничїх.

Ватра палєла, бїлєсьа на всю хату і єспїчуєвала то Федорчука, шчо сїдїв коло самїю печї, в кути, коло дєрєв, то надутого Јанцєа, то Івана Николаїшинного і шчє жакїхєсь гєздїв і сумнїх парубкїв, шчо засїлї передну ляду, від лодьцї аж до варстата, то знов Ігнатєвого Івана, то Анцү, шчо сїдїла на заднїї ладї, мєжї варстатами, коло

*) Товчишї часїк.

віска, то два тязькі виставити з усіма їх приборами, то знов часом відбивалася від Іванихи або вишкльовалася почерез голову Катерини і займала постіль і грядище...

— А нема, хло, тепер парубків, як то маї було за нас! обізнася Ігнатій Іван. Гет то десь поводилося ні-на-що: і до роботи не путерне, не так маї до біжти та баталітї!... Ци то вже такіж часе настав? ци би то бідність? ци робити би більше? ци велько тому не панит?... Бо, тепер що?!... Бувало, в вельку не тільки би маї служити, як тепер, а вое такі виходило то, як дубје, — хїба де кого вблдо, або скалічило, в вогнику, за тих, уже, видкося, што нещастя!... — а тепер що?! Три роки вібуде і віжде, не до вас мовїти, як оседець вимоченї!... Давно, бувало, з велька шче ї якїсь крейцарик собі принесеш, заробиш у гадів там, на Венграх, або ~~е~~, — а тепер велько в касарнях до гори ноги задре, не робит, а тато та мама гет, спроти, вїнастаїтєся з грошеї, і в довги шче залізут, а поснаїтє сновї! А снї там: ба на їду — бо давно в вельку ї на їду було лїпше, вїхтувалєся у гадів такі! — ба на почесе старшии, аби маї не били так та не невалили, ба такі, не до вас мовїти, на цуєте, вїбачте: нічому то не знаїє путерї, теперїшнї парубцїтєво!... Таї вилєдо то сьа, як кажу, ні-на-що, шчо ї снїт му далє не мнїти, снротї!... От, гєзде, днїтєся, ирїченї, такі в Манастирьїсїм: хто тут парубок?!... Або ї на Масвалїцї? А, бувало, то як дубје — один в одного!... Дєсь-не-дєсь, правда, травєса, іє старшии маї, от як, наприклад Продан... Це шче маї парубок був...

— Шчо?! крикув Крохмалюків Янцїо, зметавєся на ланї і знов утих.

— Таї бїок уже таких нема межї парубками!... Бувало, на вєсїльу, по цїлн тижнях то за цупри волгєся, — а тепер шчо? Три днї — таї по вєсїль!... А далє ї того не буде!

— А далє вже ї просити лудєї перестанут! не вїдержав Крохмалюків Янцїо...

— Ба, коли вїшли заповідї, шчо ми ї не чули? каже Іваншха. Правда, шп, грїшнї, вїднї мало коли ї до церкви ходїмо...

— Ба ја був! каже Федорчук, — але ми, як, ирїченї, знаїєте, з Јаремшии Федором, з Кирилл Семєнцєм, та з старшии маї гадєми, всї в ганку стєїжмо, бо часом можка ї сїстї на ослнї, а ја шче, грїшнї, і не дочуваїю добре, а моїа стара шче ї поготи, таї утратили м заповідї... Але берн їїх божє мати, ја ї не згорїв, коли вже не просили!...

— То твїї, стара, такіж славетнїї рїд, шчо ї на вєсїльє тьа не просидї! сколобїтї Іваншху чоловік, — певно боїасьа, аби сьмо їм колачї вї поїли?

— Таже, видкося, шчо своє!... вїдповїла засмучєна Іваншха. Але, маї-ю, лшнї кобїх де здїбалє Анну: вже ја єїї вшнїтаїу, шчо би то такого мало значити?!

— Ігїї, петьмо! Ану-ко пїдїт такі, та поднїмєся: неї не вїрутєя?! обізнасєя Зєснїчакї Нїкола.

— Тобї, хло, инаше! ти на то парубок! каже Ігнатїй Іван, обер-таїучнєса д середнїо вїпновї, — а нам... ану, наї ми там зараз не знати-шчо, ци бїх нїшов!...

— Ба ї ја би казєв шчо: ходї! пїдбїває Нїколаїшнї Іван.

Крохмалюків Янцїо знов рухнувєся сєрдїто.

— Простї-ко, ма, тата, наї би такі цуєтїли мене! шєшнєла Іваншєї Катєрїшха.

— Ану-ко, ослєдєса, кнїагїне! Кудїє сьа вїзакїла?! обізнасєя Ігнатїй Іван, зачїнує. Обїїдєса там і без тебе!

— А ја сьа з вами зачїпаїу, ци шчо?! вїдворїнула гнївно Катєрїшха і втєкла від пєчи на постїль, таї заплакала.

— Лшн, штїль, катуга! крикув Ігнатїй Іван, — не вїднїш, шчо старшї маї у хатї?! Коли вже ја вєс начул, шчо як старшї гєвора, то ані *мурмур* мнї?! Ша! кажу...

— Ба, даїє їїї покї, Іване: прото дїтїна! оступнївєся Федорчук.

— Лшн того шї вже мнї не каїтї, вуїку! каже Іван.

— Говорн ти своєї! каже Іваншха, — та це ї самїї мнї башнє, не так дїтнї!...

Катєрїшха шче дужєє схїлнєла і схвєла голову в подушкї, аби не чути будо.

— Ба, не плач, не плач, Катєрїшхо! каже тїхонько ї лєсєво Федорчук. Вже як будо вїдалєтєся Јустїна, то ми вєс обох, з Аннїчков, у снїтнїкї оземємо... А такі вже вам фанїї покушїмо фусточкї, шчо годї!... Мєш вїдїтї, лшн не плач!...

Катєрїшха стала потїхонькї пїдводїтєся:

— Ої бо ї єї шєшнєла вонє ї оємїхлєдєса.

Федорчук задївнєса був у нїч і шпортов погїбачєм натру. При словї *Јустїна* вїн пїбн зарїчнївєся. Јєго смуглє, худощавє лшнє рєчтєв засмутїлєся, чєло зморчїлєся, густї ї довгї чорнї бровн на вїснї хмарюї над очма. І задумавєся-загадавєся вїн над донькоїу і всї замовклї...

На дворї агєлєв пєс.

— Марн! вїдї-ко на двїр та поднївєса! Ци мнї причувєсєя, ци такі крїчнт шчєс?... Лшн борше-маї!... аби нам не казати другїї раз!... каже Іван утворєраїучн, Аннї почєрез голову, заднє вїзко. Вєчїрнїчнї ї собі втворїлї переднї вїснї і заднївєсєя на двїр...

Іваншха сєнула швїдко горьок јакїєсь у нїч, і вїшла. За нєїу вїснєчулєся ї дївчєта, лшншнї двєрї паростїр.

Нїч була мїсєчнїчє, јаснє-јаснє, шчо хоть мак збїраї. Дївчєта пїдбїгли в горьок передєм, Іваншха пїдїшла д перєлазовн на вулицю.

— То шї, вуїтї? запытєлє вонє.

— Та же ја, лєборїтєса: прїнесла м вєм горнїтєк кнєспєньєго молєз від вуїчнї, дївчїтєка! сказєла Федорчучкє з вїснїчєго горьба по

по другим боці вулиці, іза плота, котрого вона не могла перелізти з повним горшком.

— Та за це дай вам, боже, здорові! — каже Іваншка, підійшовши від Федорчучки і відбираючи їй з рук горшок... Скажіт, діти, *простиби* вуїні за молоко!

— То вам неборьята-діти, від вуїни, до тешенької кулеші!... А ја міркују собі, што може так пішло, што забули поставити на впаєне молоко, або не було на гпаздо, бо не писало—уєско буваје, дубітжа, та буваје!... Піду, міркују, та змислю, міркују, неборьятам, стара: што ж діяти? У пєчи дано погасло, самі јакоє... еј, господньку ласкаві! гітхнула Федорчучка.

Копи, бувало, їй нанукитьєса сидіти дома саміј—вона завше брала чи горшла молока, чи змєску муки, чи кусак солонни чи хлїб там, або ј окраєць хлїба, хоть би прем знала, што все то је в єусїди,— а брала будь-што та пєсла до єусїди, аби лиш мати добріј збуток та побути ј поговорити!...

— Та ходіт, вуїно, до хати: повєчирниче! каже Іваншка.

— А єумно, лєбурыта, саміј, єтрах јак єумно та єумно!... Ані живої душі!...

— Ходіт-бо, вуїно, та повєчєраємо, тај підего разом до дому!...

— Або мї старіј, саракі, у вас? єпитала Федорчучка по-тихїше.

— У нас, коби здорові! Або што?...

— Єј, деј го, каті! Не в Јацїца? пїтаје Федорчучка по-єєчки.

Іваншка вєк ј не прєсела бїльє, бо знала добре, што нічо з того не буде. Нєрав Федорчучка піходила від самїј вікна, або ј до самоїј клємки від хатинї дєвєрї, і клєкала кого є хати, але јак тїлько дванаєса, што там је хоть один чоловік, та пїче ј сам Федорчук, або зачула јакїј чоловічїј гогол, то за-ні-за-нічо в євїтї не пішла би буда до хати, так бојалєса чоловічєго тоарїства. З чоловіками вона не дубїла ані єсходїтьєса, ані наїтї говорити.

— Ој, бо ј је, Іваншко: де вєк мїн, неборьята, вєчирничти, старїї?... Але ја прїїшла до нас, Іваншїно-дубько... (Федорчучка єтала наєдухатї...) А-чугї-ко, Марїнько, јак пївєхујут та пївєхујут... на Маскаліці-ді?... Єј, господи, што то може свавольа! І єуроєа пїжака не помогаје!... Не дај, боже, чого: таке то вогонї, саракі, та вогонї!... Шчо то може непєслух!... Тај *та* єхонїлєса, јак та вїхора, боже мї прости, тај повїжаєса кудїє!... А бо ј је: Јустїна пїшла-ді сама? від вас-варє піхто не пішов?...

— Та же сама, прїччєна!...

— А казала м, наї бїх буда пїшла з Јустїнов: але де би там!—завважала Катєрїнка, — але нај-ко, наї: мєте ви пїче банувати!...

— Єј, бадю рїдїці! а-будь нам кїпавєса зрєчєсьа? завважала јї Іваншка.

— Мамо! крїєнула з єорєца Катєрїєса, і вєї на мїнутає замовклї. Крїєв, тихїє воєдухи долєтїло з того боку знов кїлька грїмїх вїстрї-

лів із пїстольєт. Дївчата здрїгнулєса, Катєрїєса єїнула Іваншку за єартуєнок і єказала по-єєчки:

— Ходіт-бо, мамо, до хати: ја вєк надгєгла!...

— А-чугїє, а-чугїє, Марїнько! єачала в тої самїј час Федорчучка... Тај то, дудє добрі, не знати, што єталоєса дїцї?... Попєрєнертала, дубїтжєса, вєє до гори погами, нарядїлєса, гєј би мала єтанати до єлєбу, боже мї прости... попросїчалєса... Іваншїно-дубько, што ја вас буду прєсїтї: мї не пішов бї *ваш* прїччєїї?... бо мї є кїм будє, ұшаєньку нїї, вєругїтєса Јустїнї!...

— Гај, гај! та вєк, вїдєсьа, што пїти бї, бо є єєго кїєца єлабо хто ј будє, вїдај, а Јаєчєва-ді Гаєїја нїнї не вїдє?... каже Іваншка.

— Не забуду вам, Іваншїно, докїє буду!... Та прєсїт, Марїнько, прєсїт Івана, аби такї не лїшїлї єї!... наї ј ја не журїлєса та не журїлєса!... бо мєнє, дубько, от јак шчєє тїєкає... Тај тако мєє, небозкїята, старїєї: сам вєчирничт, донїєа гунаєє, а тї, небого-єтара, сїдї дома, та сїдї, та пїач!... А, господньку ласкаві, ємїлєса над нами, грїшнїми, та ємїлєєсїдїєса!... Федорчучка заплаєтала.

Єїї нїєєньєа, єкїлєбєєса пєєтатї вїдїлєєса вєєа, јак на долєні: єонї і бїдє-бїдє лїцє јакоєє єлїькоєа запалї, борода вєєуєнулєса кїлїном напєрєд, напєрєд єтїрїєло такоє чого: малї ногї, з поєаїнаїнїми по-шїд єпїд, покорчєєнїми палїцама; такї самї рукї; вїдїко на лїцїу ј на чолу кождї ємьорїчєк і бїдї, бєзубї яєна, јак утворєтала рот. Јук бї не єзелєєлєса пєрєбєкєрєна на гєловї хустєка, не бїлєвєса пєдєлок і пазуха, та не єрєвоїлєєса єадуєа запєєєнїна, то пїхто бї, вїдај, і не вгладї, што не жїва єаєа лїудїна.

— А не забудьте-ко, Марїнько,—єказала Федорчучка,—не забудьте! тај добранїч вам, неборьята!

— Добранїч! тај прєстїбї вам за молоко! А прїходїт-ко зєвтра на голубїї, вуїно, та повїєкаєїєсьєса, єдїнаєк прїдєєса єсїдїти дома самїј: єєє то збїраєєсьєа зєвтра до єерковї, бо в Манєєтїрї, какут, будє єлєбу!

— Та ј ја, грїшна, думала пїти до єерковї, але нај-ко, наї—кобї лїш ївєєєєно дїждатї: мємо вїдїтї!... закїєчїлєса Федорчучка, вїдїшовїнї вєкє дєлєко від пєрєлаєа, на єорьок: і єачала прєтїтїєсьєа та пїєнтатї молїтїнї!...

IV.

«Лємїу ја гадувочку,
Черновїу ружєчку,
Та пєєтанїу на єтолїк
Пєрєд лїчєнько євоєї:
«Дай же мї, господньку,
Таєє лїчєнько хати,
Јак єнєєє гадуєчка,
Червоїаєа ружєчка!»

Жей матінка мовит:
«Ой, синку мій, дівочко!
Поки-єє була в мене —
Пшла красонька в тебе,
Жак-єє пшла від мене —
Спала красонька є тебе!»

— Але, дивіт-ко-єса: ја вшівала цілу єпаньку!... Хіба тако! Наско-чила на тоти заводниці, як цпа на євічку — тај не бидо биєва в голову кожде слово!.. Аничю, лубює єолдєса, що ж ти мінє виєши, що з не моєга і двитєса, як ружєчка, на твоєї буйї рєспєтєні єкієи, на твої виючєк, на дєрєщє, на твоєї дужєчєк, як птаєчєк, пишєєньєх, вєсєдєньєх, на твоєї заводни-ни?... Убїєла в хату, ударїла вєє тєтє, учєла вєсїєлї єпаньки — пї, сєстрїєчки, думєјтє вєє сєбї, що самї хочєтє, а ја мусїєла втєчї с хатї, бо будє бнх рєспєкєзєлєса пєрєд нємї, як мєлє дїтїна!... Гај, гај! Та кобнх так хоть знєлє, ци лубнїт унє јєго?... бо шчєєє спусєтїєлє в ємєдлє оцї и нєвєсєлє єднїт нїд єбразємї?... Ну, та тє знєчєјє, як уєї єпєгнїлї!... А лубнїт бн, чємє нє лубнїлє? Внє тєкнї пишнїє, уєдєглїє, як пєнєч, зє ннє прєпєдєјтє уєї дїєлє, а внє бн нє лубнїлї?!... Лубнї ж, лубнї јєго, лубює-Аннїчю, як ја јєго лубю, і дужчє лубнї, а мнї вєє єднєк!...» єкєзєлє жєлїєбє Јустннє, пїдпєрєлє гєлєвє рєкєвє і зєдєлєлєсє-зєгєдєлєсє!...

Алє ж бо тє борєє єпєлєлєсє Јустннє з Прєдєнєм і борєє мншєлє јєї шчєстєє, як тє жєртєвє хвнлє, шчє блнєєє єєчєкє, тєј нємє!... Чєзєјтє: і вєсїє мєзєцнє шчє, вїдєј, нємє, бо дє Мнхєјєвєчє Чудє єлєє дєлєкє. На Мнхєјєвє Чудє на Мєскєлїєцї хрєм... Тєј нєвєсєлє ж тєгїд тудє Јустннє, дє єрєкнї! Єрєгїтє вєлє з дїєкєм нє пєбєжєтєтї на єннєтєрє, а ннє мєј єдєлїє мєжє Мєскєлїєцьєкннє пєрєбєнєм, хєднїтє, хєднїтє, а дєлє єрєстєуєтє д дїєкєм:

— Прємє, кєжє, Јустннє, на прєзннєк дє нєс... мнє сєбї і євєјє!...

— Дєсєтєї кнє у єлєтї! нєхєннєлє кєтєрє дїєвє і хїкнєкєдє в єуєлє.

— Бє, нї: Прєднїє пєє тє єпєлє на Јустннїєї єлємї! пєрєвнєлє мєј вїдєєлїєпнєчє.

Дїєвї і пєрєбнї зєємїєлєлєсє, а Јустннє нє єєлєлєсє, як нншє вєкє пє-рєшєє з Прєдєнєм, тєк пєтєгєтє јєкєєє. Тєј тє вєнє јєго гнїлєє і вїдєлє, шчє в Мєнєстрєєкїє єрєкнї тє в рєєднє-гєднє на мєзєкєх, нє Зєрїєкє, шчє мєжє Мєскєлїєкєвє тє Мєнєстрєєєкєм...

Пншлє ж Јустннє, пєрєзннєкєлєлє в Прєдєлєвнєх рєдчїєв, і вєчїр вншлє јєкєєє нє днєр, у єад, єпєрєлєсє нє лїєє вїд зєгорєднї і зєгєдєлєсє. Дншє јєкєєє єтєлє: і нє зємєтє, і дрєжнїтє чєгєєє, як вїд вїтєрє лєт... Кєднї чєјєє—јєєє нє пєчє: Прєднї! І пї дєї нї трїє:

— Бє, цн бнє пншлє, кєжє, зє мєнє, Јустннє?

— А, јєкє, кєжє, нє будє єднїт, тє цїдє!...

— Кїлєєє рєз, кєжє, пєднїєлєсє нє тєбє: єт є єєє бн, мїрєкє, пє-

борєтнєсє, бо з пєрєбєнєм Мєскєлїєцьєкннє пємє вєє є кнн!... Хочєє? Јє чуд, шчє тн гєт рєшнєєбєјєє Мєнєстрєєєкннє: єлє-кє, хтє з нєє дужчїє!

— А тн ж, кєжє јємє Јустннє, гєдєјєє, шчє дєлєсє тєбї, шчє мє тєє єєє вєнуднєлє?... —

— А пєдєжнї тєк, шчєє бн єкєзєлє тєпєр пєчєкнє Јустннє!...

Зєгрємєлє з нїєлєтєлє: Јустннє здрнєкєлєсє, пїдєлє рєтєкєє гєлє-лєує і єхєпнєлєсє нє пєгє.

Пєрєд јєї єчнєм рєзєтєлєлєсє дєлнє, нїбн зєлєнїє дїєкнє, јєј єрїєбєм уєєпнїє мєзєцннє єєлєєм, прнчєєнєцнє і зєхєдє дє лїєє, є пншєчє дє Мєнєстрєєєкннє, є пєдлєтє дє Мєскєлїєцьєкннє єрєднє єннєєлє вєє нєкєжє і нєкєжє і гєбнлєсє в бєзрєјєннє пєлє, дєлєкє-дєлєкє нє єхєдї. Тєм-єєм у єтєгорєкє блнлє трєкнє дужчє лєуєцїє хєтї, а пєєрєднїє, в Кєєєє, в мїєстї, єрєвонїлн мєрєвєнї з єцєлї жнєдєєкї дємн, тє блнчєчєлє дє-дє вєрхнє хрєстїєв і знєднї, нїбн єрєєєцнє зєхєвєнї в жнєдїєсьєкннєх тє бєтєтєрєєкннєх єрєкнєх!...

Дєвєчєє днєлєсє Јустннє нє-пєрє, нє Мєскєлїєкє, пєтїм єбєр-чєлєсє нє-лївє, вїкнє прнїлє.

Нєјєннєчє блнлє-пншєлє з Пнєтєєсьєкє лїєє, нїбн гєднє, єєєрєєкє дєрєгє, кєтрєјє јнєє дє вєєкєє і нєзєд вєртєєєє Прєдєнї, тє гєбнлєсє в дєлнїє з Мїєєкєјє Гєрєє; пєнєкє, нє пєхєвєтєє пєлє, пїд лїєєм, у єєкєє кєрєєєлєєє Фєдєрїєчєєкє хєтї, дє зрєєлє Јустннє, трєкнє дєлє нє єхїд хєтї Крєкєлєлєуєєкннє, пншнєх єєєднїє!...

— Пє шчє ја пїднї зїрєлєсє? Чємє ја з дєрєгнє нє вєрєлєлєсє? пєдємєлє сєбї Јустннє, і јїє шчє і тєпєр зрєєблєсє і ємнїєшє і лєчнєє:

Дє Грнцє вєнє лєтїлє бєє пємєтєтї тє в гєрб, тє в дєлнєц, дєкнє нє зєбїлє у Дєвєчєєкннє Пєтїє. Лєуєє кєзєлє, шчє тє гєбнлєсє, і пншєлє јїє нїчє нє пєкєзєлєлєсє. А тєпєр јїє прннїдєлєсє в вєрбї євїтє-лє-євїтєлє, а шчєєє єєєєє в єрємнї дєлнї. Јустннє зрєкє дєлє пуд: вєнє рєтєкє єтєлє мнєхєтїє хєтїєлє зєвнєрнїтє в бнє, алє вєкє пїєк бєлє, бо вєнє єтєлєлє мєжє дємєє єтєрїєєкннє гєрєєм, зрєєєєннє дїєєпєјє, і мєсєлє єбє вєртєєтєєєє пєзєд, єлє јїє нєгєрєлє. Пєтїєм вєнє пєдємєлє, шчє тє ємнїєшє јїє бєжєтєєє чєгє і пєстїлєсє пє-пєрї вєрбї. Јїє прннї-дїлєлєє вєгнєшє єчнї і прнчєуєєлє жєлїєєнїє гєлєє:

— Вєрнєєє, Јустннє, вєрнєєє!

Вєнє тєрєхєнєлє нє вїдїлє нє дєлнїє—шчєєє нїбн зєпншчєлє, зєгє-єєлє, і в тєј тєкнїє чєє Јустннє, шчє мєглє, крнєпєлє єдннє дєхєч:

— Алє шчє ја єєє тєбє нє бєјє, дєрнїє єнтнєкє!... Сємє тєкє, шчє в жємєннє бнх зєдєлєлє, а бєрєєє пєдєжєтї мєнє, хє, хє, хє!

Пнєк і ємїє рєзлєгєлєє нє дєлєєкннє, тємннєх, єтєрнннєх зєкєтєкєх у Дєвєчєєкннє Пєтєє; Јустннє здєлєлєсє, шчє шчєє жєнє зє нєјє з єдє, лєвнїтє јєї, шчє гєрєбнї зєбїгєуєєлєєє з єбєх бєкннє і днєшєтє јєї, јїє єрєтє дєх, вєнє єлє уєрїлє, ннє влєтєлє в гєрб, нє мєєлєчє пєлє, вїднї вєкє вїдєє бєлє і Грнцєє хєтї.

— Гіґ, шчегло би, тьфу! сказала тогди Јустина обернувшись і її шче і тепер жаль стало, шчо вдарила „антишка“:

— Але най-ко, нај: коби лиш приїли Сорочовусти—ја і тобі поставіу свічку, античку-небоже, бо, може, і добре радиш ти міні?... Та де там, добре? „судженого, кажуть, і котих не обіден!“ сказала Јустина, одерзнувшись і обернулася раптом ид Маскаліди.

Аж тепер вона замула шівацьке весілляє людєй, музики... Білєдо в кількох місцях світло, шішов по-при земљу дим, глухо роздалєся гук з пістольат, і далеко на поховастіх ноіи позазалєся Јустині гурма людєй. Вона крикнула: — Ди иже, же! і пустилася була в долину, потім подумала собі ци не захчүв її голоду хто з тих, шчо повиходили з Грицевих хатів молодому на-зустріт, засоринилєся, і стала, як уколєна.

„Шчо—за мєра така величєзна скєче на переді? думає вона собі. Ци не Јаворівскій Антоєв? Еј, де там! Антоєса ја виділа ген-там якось, на похороні: простолюди, сумніј, скривленіј як боцька, нєсе наперед похорону хрєст і тягне за дыамаи „святїиј боже!“ Отже шїп, шїп! Пєк би мґ! Адіт, яка бідашка весєла: хто би го пізнав? Виспїнує та скєче, як дуриш якїс: то присєдає, яєсьє руками по-під боки, то підсочкит, обкрутитєся на одній ноіи, знов присєдає, шмахує шашєлухом у руцї, а ногамі вєе то взад, то вперед, то в бїк; та все наперед, наперед у горб, шчо і здогонити не можуть!... Ци тобі ноги покрутило, ци якїс ти свїцкїй дин?...“

От рєнта все бєльшє і бєльшє, от же Јустині перед очима: сєрдє в неї затоклєся, кров ударилє в голову; вона спїнулєся була наперед і побєдилєся, аби хто не побачив, далї подумала, шчо вона далеко і від хатів і від дороги, за корчєм, і стала:

Музики... хлопцї... свашки... парубки... друзки... а *вїн?* деж вїн? Високїй хтєс, бїдїй, маринї цє по сєрєдїні... Јустинї бєлєдо, шчо вона виділа високє, галузастє зелєно дєрєво, і шчо раптом хтєс яєго обїмхав і обгупив кору... Мєсьаць так яєсно свїтит у лице, шчо пізнав бї, вїдај, дєсьаць рїк невидїний... Штєс-штєс геј натєлає... — А може то ичє не вїн? а може мїі брєхали?

Гукнуло з пістольат, шїпов дим Јустині по-при очі: вона спамжєталєся, шчо єєї вєже минула, шїбїгла зєа корчї і пішла за ровтоју. Весїлїца рєнта швидко вїшлєлєся перед Грицевими хатами: згрїмїлї пістольата на вєіх углах, долєнякнүли вєї вїлї, вїєпєнали з хати, закрякали *вїва-тї!*, музики підїмїлї так високо, шчо трохи не лєдували струни, а сиротї Півкалєни кодо клярнєту трохи очі не вїдїли.

Кодї вєже трохи втїхомирилєся — хлопцї запукали з влєчуїв, з кашпєв, одиш ударив до високого муру, самє кодо Јустинєного вуха. — Агїј на тебє! Пугало би ти в вухах! сказала вона, спудинившєя і обернувшись.

— Приїли, боже і моє! доложилє якєсь жїпка.
— Мој! шчо нєуєш? шчо лєпєшєц? Як тєа лєпшү! крикнув

якїєсь парубок, ухопивши хлопця за вуха і потермосавши так, шчо моци... Мој, папгруджєсьє, бо...!

— Добре жє! подумала собі Јустина, бо нема нїчє смїшнїшого: чоловік, як якїєсь казан, поважно собі гримєа, як на парадї, а тут: *пук, трїє, лєп!* і де вєже та помага? вєіє смїшно!

В тој самїй час запукало і затрєсло нависнє в кількох місцях, і парубок не зродумів, кудї і кїнувшись... Тим часом весїлїє посудили в велику хату.

Лєднї пропєхалєся тудї Јустина і стала кодо хатного порога: Нїби лєстїви перед полономом, так спудилєся перед кнєзєним товарїством дївки: схопилєся їза столу, геј би хотїли втїгати на обїда боки...

Молодїй став перед дєрєвом, на сєрєд хати, не рухнєсьє; друзбї, кїнулєся шукати молодїя, а дївчата сумно-сумно затїгли в одиш голоє:

«Ој, казав же ти, каєвїє лєсточку,
Шчо не будєн падати, —
А тепєр падєш, аємєлємо крїєнє:
Тєаку зямьонку чүєш!...»

«Ој, казав же ти, тї мїі батєнєку,
Шчо не даш зїї від сєбє, —
А тепєр дєши, і сам не знаєш —
Јаєа долєнєка будє?!»

«Тото ти дају нїчє в домі мају:
Долї ти — не вгадуј!...»

У хатї тихо-тихо, нїби на вєіх заїшла студєна і сумна осїн. Друзбї вїдтручїють жїнок, шчо позасїдали і позаступали всудї, нїби боронїть, не дають їм молоду: шукать у постєлї, за подушками, на задїй лївї, в запїчку: нема!... Друзбї зараз у гнїв та крик:

— Шчо за робота? Шчо то ичє тепєр ховатїсьє? Де молада?!... — Та тепєр ужє не поможє, видлєся: передом було казати!« похонїдо кїлькє свашок, а котрєс тєажко зїтхнула...

— Упадоньку ж наш! подумали враз Грицїха і Грїцї: де ж би цє дїлєся Анна?!...“ а Грицїха і собі пустилася шукати.

Шукали, шукали довго, доки не пїшли Анну, геј шїшку, в самїй кутнїку нїд задуєю лаєву. Сама Марїана лєднї-не-лєднї вїтїгала єєї вїдти за руку.

Молода не поднївилєся нї-на-кого і пєзвала до рєспуку. — А фустка дє? пїтає з єучом друзба.

— За образам! вїдповїла кнєзїнєва, видко з сєрдца, — вїрїи-ко, сєстрїчїо!« обернулася вона до своєїєй друзбї, і знов спустїла очі, знов заплакала.

Всі зідрилися на молодю, здивовані: Юстина виділа це по лицьку. Перед всім наречені минають хустками, а коли Анна не посила з собою хустки від нею, не дубувалася нею, а кинула за образи, то видно, що він Анні не дубив!

Юстина трохі не крикнула це на всю хату, але Мар'яна зачала замовчати:

— Не своєю дівка цілі дві поділі!... Розболілася, і сама не знає, що робит?... Усе якось забуває, небога: молодіж-кі лиш на думці!...

Поділи хустку. Лиш що молодіж имівся — хустка вилала з рук Анні і стелілася молодю в руки.

— Упадоньку ж ти мій, головонько моєа бідна!... Ци тобі руки пішли?!... Не роби встиду, Анничко!... шепнула молодіж Мар'яна і потрутила її руку ид хустці.

Поїмалася за хустки: наперед староста сам, за ним молодіж, молоді, світники, друзби, друзки і „братья“ молодіж — усі пішли за старостою навкрути стола, співаючи:

Хмелем коло двору,
Вшцем коло столу:
Благослови, боже,
І отец, і мати.
Своєму дитяти —
На посаг сілати....

Три рази обкрутилися вони навкрут стола, три рази вдарило світло в очи загнупиному молодому, як проходили по-під образи, лицем ид порогами: три рази бачила його Юстина....

— Проданку, синку мій, сідай-ко, дитинко, проху! промовили в один маїже голос Гриць і Мар'яна, і пустилися усдугувати тим, що позасідали за стіл їсти.

Довго ї остро дивилася Юстина на Продана, хотіла зітнєся з його очима, але молодіж не підів їх ані разу. Юстина отустила ї руки і, не счулася, як її існула до сіней гурма парубків і дівок, що пустилися з хати на дїр....

Крізь варід у великій хаті, в кухні, крізь реготи ї вїкканє молодіж, з-на двору, з-перед хатів почується крик:

— Гавію міні лиш покажіт, жінку-Гавію!

— Упадоньку ж ти наш! шепнула коло Юстини Мар'яна, — та же це Жанцьо! А ми ї не просіли: то-ток нам буде, буде!

Жанцьо вже дїбався до сінього порога, рвавсья, ї кричав. Jego держали в руках і не пускали до сіней Николішніні і Ігнатів Іван.

— Жанцьо! Куле!... Лиш розум маї!... не будь ошелікон, петельо!

— Що?!... Я ж їтт покажу, чим то маї шахи вїгати без мого дозволу, та шче ї непрошеніж!...

Мар'яна ї Гриць приступилися ближче і зачали глагоїти крик:

— Еї, будьте вїбачні, Жанцьо, таї ви, Іванку (до Ігнатого)! Будьте вїбачні, куле!... Наї нас бог тьажко скаріає, як ми шчо тому причини, шчо нас не прощено!... Не забудемо вам, покаї будемо, шчо-сте сьа сами здогадали, Жанцьо, та ї ви, Іванку!... Таїд нас так прошу, як своєю дитину: приходіт завтра з Маринев на весісьє!... Таже то нам своє, шче ї яке своє! Таже то Марини тато, побішчик, даї жу, боже, царство небесне, Лисавів Жанцьо, Мар'яні брат рідниї!... Господи, твоєа воля, шчо то пароблюсьа! Маїте ж вїбачні, маїте вїбачні, Іванку!...“ докічливі Гриць і аж слези му стали в очех.

— Та јест вїбачні! јест вїбачні! Правда, нема шчо казати: закрупеніжї перед всімьєм богато!...“ каже Іван Ігнатів, а Крохмальчїкв Жанцьо все прєсьа до сіней та кричить:

— Гавію міні лиш покажіт, жінку-Гавію!...

(Далі буде)

М. Павлик.

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ В АНГЛІЇ І ІРЛАНДІЇ

I.

Розвиток великої ґрунтової власности. ману- фактури ї хвабрик в Англії.

Ми починаємо з Англії наш перегляд соціалєтїчного руху в західній Европі, ба Англії јест та земля, де в загалї розвиток господарства почався најранїше між новими державами Европи ї де люди мали час проїти најбільш шляху, як в поступовному розвитку хлїборобства, так особливо в упорядкованьку рукодїльного ї хлїборобного здобуванька. В XIV і XV віку, у тої час, коли кріпацїкїлї порядок крив собою маїже усю західну Европу, а в східній шїхто не мїг навіть бути пеням, шчо він занїра ж не потрапїтї у невольо до татар або до турок, в Англії далеко більша частина усього людства складалася із вільних хлїборобів, котрі працювали на своїх власних ґрунтах. Правда, ї тоді вже більша частина землі, в Англії, подїбно тому як тепер на Укрїїні, належала не до простих людей, але до великих панів, та до казні (в Англії земля лічилася

королевскою), тим часом вона трохі не вся була заарендована простим людом, котрі самі були власницями дрібних шматків ґрунту. Навіть і в тих наших господарствах, котрі і тоді вже оброблялись наймитами, цім наймитам давали панн, на власні потреби, по 4 і більш акрів (1½ десятини) ґрунту. Так і тепер ще роблять деякі між тими паннами на Україні, котрі наймити ліхті дла своїх наймитів. Але певно, що тепер таких панів вже дуже трохі і на Україні, а в Англії і кочче не має.

Таким робом ми бачимо, що стан хліборобства в Англії, в кінці XIV віку, був уже майже такий, як стан його на Україні в кінці XIX. Це визначає, що Англія шчо до вперьодкованя хліборобства випередила Україну не менш як на п'ять сот років. У той же час навіть і в великих містах Англії більша частина ремесників шче працювали власними і самостоячими дрібними господарствами. Наймитів тоді шче було не дуже багато, а правдивих рукодільних і хвобричних робітників майже і совсім не було. Через те і не було тоді в Англії загато великих багатирів, але в загалі більшість усіх простих людеї жили краще, ніж тепер.

Тим часом, тої трохі гаршійшїї порядок протримався дуже не довго, не більше як до кінца XV і до початку XVI віку. Поки всі великі пани в Англії воювали раз у раз один з одним, то кожній з них потрібував багато людеї з оружьякам, кіньми і то таких людеї, шчо могли сами себе прохарчовувати в час війни. Ось дла чого панам було потрібно і панів вигодно залаштати чимало ґрунту в мужицьких руках і правити за це з людеї посуху на слугаї війни. Коли ж ті великі пани прислудані були піддатись до реншту королеві, котрій брав їх до себе на службу і забороняв їм битися одному з одним, то їхні власні війна їм вже стали непотрібні і вони забавляли повернути вільних *жюмені*, людеї дуже подобних до наших козаків, лив собі в даремних робітників. Тим часом панам не можна було заравом забрати їх знов у кріацтво, бо в людеї було оружьяка і вони шче добре пам'ятали про мужицькі бути в час евакуваня панщини XIII і XIV віку, від проведом Віктора, Таїлора і Джона Бальфа. Через те пани піднялися на хитрошці і почали оттягувати ґрунти в людеї в одного по одному, піби то законним порядком.

Чим далі тим більше панам ставали потрібні не люде, а гроші. От вони і почали заводити такі господарства, котрі потрібують не багато робітників, а тим часом дають великі доходи. Таким робом пани усюде почали зменшувати хліборобство і замість його розводити більш худоби. Пани покупили по троху давати тих 1½ десятини ґрунту і наймити брали дуже мало, бо тримали великі отари овець і обходилось кількома чабанами. Люде не знаходили заробітків, збідніли, особливо ті між їми, в котрих власного ґрунту було дуже трохі, і котрі мусели шавіть спродувати свої хати і усадьби. Пани в згоді з уря-

дом купляли їх за нісчємі ціни, усюде зносили хати і усадьби і звеличали свої пасовиска, огорожуючи їх і не приймаючи худоби мужицької громади. Далі навіть люде не могли вже вилучувати і податків уряду, такі вони стали тьажкі, і через те мусели спродувати ґрунти свої панам. Таким робом по троху всі мужики отратили свої власні дрібні ґрунти і повинні були, шчоб мати який заробіток, ставати до панів за наймитів. Шче в остатніх роках XVII віку дрібних, але самостоячих хазяїнів в Англії було шче майже стільки, як чиншників і наймитів вкупі, але до 1750 року весь стан тих самостоячих власників (жюмені) був до реншту евакуювані і весь ґрунт оброблявся вже тільки чиншовиками або наймитами. Поруч з тим зменшалось і хліборобство. В XIV і XV віку на кожну десятину вивасу приходилось 3—4 десятини під хлібом, в XVII столітті виваси вже майже рівнялись посівам хліба, а теперечка на кожну десятину, засяну хлібом, приходиться три десятини вивасу. От через шчо тепер в Англії більш худоби, ніж де инде на світі, і багаті люде майже сами мильсом живуть, а бідні часом з голоду вмирають, бо хліба раз у раз не вистачає.

Трохи довше, ніж особні мужицькі ґрунти, протдержались, як і треба було того часу, ґрунти мужицьких громад. Але вже з давніх давніх громад була порушена в Англії. Люде не тримались купи та і в загалі громадянськє земель було не дуже багато. Пани ті землі всі майже прибрали до своїх рук, хоч в загалі не так легко і трохі пішиче. За самих тільки тридцять років від 1801 до 1831 року мало не 1,500,000 десятин громадських ґрунтів було дурно одібрано урядом (парламентом) і роздано в особну власність багатим панам, так званим ландлордам, із котрих складалься найбільше і самий парламент. Таким робом воно і вишло, шчо тепер трохі не вся Англія належить усього 15,000 чоловікам. Особливо најгірші ґрунтували простих людеї в тих сторонах, до мужики говорили шшою мовою, ніж пани, або належали до той порої людеї, до *Кельтів*, котрі до прибутку Англичанам в V віку і Нормантам в XI-му, жили на британських островах і останки котрих і досі живуть шче в Ірландії, в Уельсі і по троху навіть і в Шотландії. В цїй остатній стороні шче тому сто років жило чимало Гельців, (так зовуть там Кельтів), котрі шче говорили своєю мовою, дуже неподобно до англичан, та володали шче деякими невеличкими шматками ґрунту. Цї ґрунти належали піби то до громад, або, по тамошньому, *клана*, але лорди і гаельські перервенти, котрих англійський уряд поробив начальством над громадами, обьявили ті ґрунти своєю власністю і снували Гельців хоч платити дорогі оренди, хоч видати свої хати і тімти. Крім того, пани при помочи парламенту, видали закон, по котрому Гельців заборонялось виселятись із Шотландії, і вони мусели тікати усі в Глазго і інші великі міста і з вільних хліборобів ставати хвобричними робітниками. Таким робом інші ча-

стини Шотландії, особливо деякі північні повіти (графства), цілком опорожнились от лудей і от сел, замість котрих знаходились величезні старі барани і длаа їх потрібні внаши.

Найкращше зробила дукшина Сутерланд, котра володала майже всім північним полуостровом Шотландії, то єсть не менш як 300,000 десятини ґрунту. Від 1814 до 1820 року вона виватила 15,000 мужиків Гаельців в їх власних хат і усадьб і за других п'ять років замістила їх 131,000 барани, длаа догладу за котрим потрібно було усього 29 чабанів. Тим же 15,000 Гаельцям добра дукшина отвела усім в купі 2000 десятини неплодучої ї їмколі необроблявшоїся землі на березі моря. Певно, що цей перевод не обрешовся без помічі англичских жолієрів (солдатів), котрих дукшина призвала на постой до бунтовщиків—Гаельців. Гаельці мусіли послухати, оселились на березі моря і почали рибальствувати. Але ї не не сподобалось дукшині Сутерланд, бо коли вона почувла, шчо Гаельці якось годувуться з рибальства, вона зараз же заоредонала увесь берег моря багатим кушцям із Лондона. Гаельці знов мусіли тікати і шукати інших заробітків.

Тим часом пани пішли навіть ще далі. Велика частина внашеї длаа барани і худоби була повернута в ліс длаа дичини. Пани вже мали досить грошей, але не знали, шчо їм робити ціліснійшій днеш і кращше не придумали, як ходити на польованья. Тим часом в Англії і Шотландії було вже не багато лісів і дичини. Шчож було робити? Та дуже просто: внаводити нові ліси і нову дичину. Так і зробили сираді,—і ось замість майже 1,100,000 десятин гарних внашеї з кількома сотнями тисяч барани, провіданні в Шотландії стільки ж низького, нічого не вартого, лісу, середь котрого бігає кілька десятків оленів, та кілька сот ваїнів. Таким робом через дурне нашьке баловство, та через несправдість панів перевелася ні на шчо великі ґрунти, з котрих їм добрім хліборобстві, моглоб прарочуватись не менш мільюна лудей.

Шчож було робити простим лудцям, шчо мали козьє ґрунт, коли скрів на Великобританских островах напували подобні порядки? Певно шчо їм лишалось усього той виход: Першій — іти в старці і побиратись милостинею в багатих лудей. Другій — оредовати в панів ґрунти за гроші, чи з позовини або з якоїсь меншої часті впрожаю, і на решті третій — піїти в міста за ремісників або хвабрічних робітників.

Сираді в XVI віку в Англії провідилось страшенно багато старців, бурлаків і навіть робітняк. Але англичцкій уряд зараз же одтовів на те дуже жорстокими, кервалним законами. Так напр. по закону Едуарда VI, виданому в 1547 році, кожній, хто не хотів робити, мусів іти в невольу тому, котрий де виваїти. Јого хозаїні має право доувати невільника самим хлібом і водою і спудувати јого до такої праці, як хозаїні сам забажає. Коли тої невільник утіє і јого пімуть, то јому накладали

тако розпеченим залізом на лоб, або на шчоку, коли ж він шче втівав в третій раз, то јому одрубували голову. Такий закон був внашеї в Англії далеко після того, як де які народотамства підеїної Європи, напр. Славянське Дубровницьке і Італьянське Венеціанське вже до решту скасували невольу в 1519 і в 1527 року.

Поруч з тим було видано чимало законів напроги того, шчоб робітники не мали права добиватись вишчої плати за своєю працю, ніж от уряду було положено. Ці закони тримались навіть до 1813 року, в котрім вже їх паренті відмінили. Конечну заборону робітницьких сїлок і товариств теж відмінили в 1824 році, але тільки під страхом немишучого бунту велього робочого луду в Англії.

Не багачько могло бути користі длаа більшої часті простих лудей і від того, шчоб брати в оренду ґрунти в великих панів. В XV віку в Англії шче було багато дрібних арендаторів, не дуже заможних, але шче в досить доброму господарствому стані. Але чим далі тим і з арендою робилось так само як з власним господарством, т. є, деякі з арендаторів дуже багаті і забірали все більш ґрунту, а остатні все вбожали і паренті мусіли кидати аренди і піїти в наймити до багатих сусїдів. Тепер в Англії треба вже мати великій капітал, шчоб зарендувати ферму в яких 10 чи 15 десятини.

Таким робом далеко більшій часті англичских селян пришлося тікати хоч в міста, хоч навіть і через море, в Америку. Так робиться і досі, і тому не дивно, шчо між 25,000,000 лудства самої Англії не приходиться тепер вже і одного мільюна хліборобских робітників, т. є, в загалі нема вже і 5,000,000 правдивих селян.

Тепер вже не дивно прозвіти, чому поруч з тим, як гинуло мужицьке хліборобство в містах мусіли розростатись ремісо і хвабріки. Раз, багато лудей засталось без роботи, друге знов, попи, урядники, пани, купці і інші нетруди страшенно розбагатіли і потріби їхнього життяга дуже вироли в гору. Окрім того в нашкєм господарстві менш сїдалось хліба, за те більш вироблялось вовни, прядина і інших річє, котрі шчоб конечно обробити і до ладу довести, треба мати багато інших робітників окрім самих хліборобів. Воно і сираді велике рукводство в Англії најперш вироєло в ткацьким ремеслі, особливо у вощанім.

Раньше, ніж розпалась велика хвабрікація одєжі з бавовни в Англії, прядка і ткацька вонни були најголовнішим рукводством і воно заїмало најбільш робітників, бо трохи не всі луде носили тоді одж, хоч грубу, але сукошну, так наприклад сак і тепер на Україні трохи не кожна лудина має власну сїтку. Тепер же в Англії муселось вже на те, шчо дуже велика частина простих лудей не можуть вже зібитись на сукошну одєжу, але мусять літї і зму ходити у баволянійшій. Чому ж то так? А ось зараз побачимо. В початку прошлого віку тисячі сукня жили шче найбільш по сєлах і хуторах в своїх власних хатах. Більша частина між їми шче

мали власні невеличкі грунти, од 1 до 5 десятин поля і усі мали хату з невеличким садом. Де які навіть тримали коня, щоб возити сукна до громадських вальшнів. Бо в ті часи ще кожний ткач працював на себе в домі, а хвабрики, або млинні, як тоді звали усі хвабрики збудовані на воді, і в котрих робились тільки та частина праці, котру не можна було робити вдома — були громадські.

Тим часом такий порядок продержався не довго, як до другої половини XVIII віку. Так тільки продумали нові машини, то деякі з багатіших ткачів побудовали собі власні хвабрики і почали закупляти вонну гуртом. Зразу вони ще які роздавали працяві і ткаці робітникам по домах, але потім переїждо вже на те, що хазяїни позаводили на своїх хвабриках і верстатах і увесь остатній потрібний струмент і вже тільки стали приїмати робітників до себе за плату. Певно, що на добре впорядкованій хвабриці з міцними машинами потрібно далеко менше робітників, ніж для домашньої праці на дрібних верстатах. Через те багато людей зосталося без праці і вони повсюди переїждли, навіть за десьну плату, із повняного рудоцільництва в бавовняне, котре тоді тільки що почалося. Таким самим робом маже в усіх остатніх рудоцільничних дрібне домове здобування переїждо в велике хвабричне.^{*)}

Легко зрозуміти, що від цього простим робітникам було велике лихо, і через те вони усіма силами боролась проти нових порядків. Не знаючи правдивої причини своєї біди і думаючи, що це справді машини, а не продаж праці і несправедливий поділ власності, відбирають у їх заробіток, робітники в невинній гнізкузень на нові машини і хвабрики і почали їх робити в і нагнати, де тільки могли. Певно, що за це їх страшенно карали, бо більшість навіть смерту. Так напр. в самому місті *Йорку* в 1817 року повісили не менш 18 робітників, за те, що вони зробили і спалили кілька шпалочних хвабрик в *Потісмі*. Таке саме робилось ще раніше в чудотному рудоцільстві, і трохи пізніше в 30-х і 40-х роках теперешнього століття на великих залізних заводах *Шеффільда* і на бавовняних хвабриках *Глазгоу*.

Тим часом одначе робітники боролась проти нового капіталістичного порядку не тільки грубою силою. Вже з давніх давніх між ними стали складатись спілки і товариства, котрі почали впорядковані змови проти хазяїнів і спільну поміч тим робітникам, котрі зостались без праці, але докиж час ті спілки мусили бути таємні. Коли саме почалась ці таємні робітничкі товариства, не можна дізнатись, де вониа через те, що таємністі їхня звичайно добре хоронилась, а в ті часи уряди ще не мали так гарно впорядковані поліції і такж багато шпигів, як тепер. Тим часом одначе навіть у XVI віку, при Едуарді VI, був виданий особній закон, після которого

*) Кажуть, що від вильного зміни дрібних верстатів великими машинами, во мина 800,000 робітників стали невотрібні.

кожному робітнику, трічі підяному в неслужності до таємного товариства, одрубували вухо. В 1727 р. вишла ще нова постанова, після котрої кожного робітника в чудотному рудоцільстві, котрій навмисне зломити ткацьку рязьку, карали смерту.

Починаючи від кінця XVIII віку ми вже всуде бачимо багато впорядкованих робітничцхх товариств. Певно одначе, що все це робилось дуже таємно, бо страшена кара за такі товариства ще не була зната. В 1800 року був виданий новий закон проти робітничцхх спілок та проти супротивства хазяїнам, котрій одначе дозволяв уже робітникам складати товариства для допомоги одні одному, або так звані *дружні спілки*. Тільки і тоді ще більшість робітників збиралась таємно по почая, за городами, серед пустирів і сієв, там радили над своїми справами, зводили рахунки, а потім закупавали папіри і документи в земљу і росоцільнен по домах.

Тим часом бутти проти машин робилась все частіше і частіше, і робітники проти хазяїнів воювали все більш і більш жорстоко. Уряд не знав навіть, кого і карати, бо все робилось таємно, і на решті уряд побачив, що краще мати діло з явними робітничцхх спілками, замість таємних товариств. Таким робом проті льуде в Англії в 1824 року добули собі право збиратись, порядкувати товариства для змов. Частиною при помочі цих спілок, але більш під вильним загальною розвитку пародоправства в Англії, робітникам довелось добути від уряду, за першу половину XIX віку кілька законів, котрі хоч трохи обороняють їх від свавольства хазяїнів. Найважніший між цих законами був виданий в початку тридцятих років. Вже доти, від 1802—1833 року парламент видав цілхх п'ять актів піби то на користь робітникам, але при цьому нарочито не назначив ні конфікці грошей на те, щоб ті закони вповняти і навіть не говорив про те, хто повинен за тим доглядати. Певно, що таким робом тих законів як би і не було. Тільки після того, як усі хвабричні округи Англії були поділені на участі і у кожній із їх було поставлено по доглядачу котрий уряд (хвабричні инспектори), хвабрикантам були трохи підірвані сили, та і то далеко не всуде, бо і між хвабричними инспекторами мало було таких честних і справедливих льудей, як напр. *Леонард Голпер*, котрій особливо прославивсь своєю роботою на користь робітників в 40-х роках теперешнього століття.

Від того часу було видано ще кілька різних законів не наче б то на користь робітникам, напр. в 1844 році, коли жіноча праця була *вкорочена* до 12 годін у сутки і в 1850 до 10½. В козальних під землею до ренту заборонено жіночу праццю. Для малхх дітеї од 8—13 років, але і то не в усіх хвабриках, робоча доба була *вкорочена* до 6 годін. В загалі всі англійські закони, а особливо хвабричні, прикладаються тільки до деяких случайів або етанів, так що дуже часто який закон, обовязковий в якій одній хваб-

ріці, кочче не прикладається до іншої. Так напр. в Англії і досі ще нема загального закону, після якого б не можна булоб силувати і найкращшого робітника працювати більш знісного числа годин в добу. Здається, що такий закон вже єсть в усіх європейських сторонах, окрім Росії і Англії. В Англії уряд каже, що видати такий закон значило би не поважати волі робітника, маючого право п'ятамтис, на скільки схоче. Але що ж казуть в Росії?

II.

Робітничі спілки (trades unions) в Англії.

Ми вже бачили, що таємних робітничих товариств в Англії було вже не мало і в давніші часи, але найгрозівничі їмій розвиток починається вже після скасування заборони спілок в 1824 році.

Тячі коло волин мали вже в 1803 році велике і добре впорядковане товариство, до якого належали трохи не всі робітники того ремесла і котре в спілці з товариствами камешарів, платників і других робітників устоювало проти неправди хазаянів і інших капіталістів.

Тячі чулок, котрих хазаяни були вже так посли, що сидували їм працювати от 16—18 годин в добу, теж зложили товариство в 1814 році і тим хоч трохи поліпили своје життя.

Не можна кочче дізнатись, коли саме почалися спілки між ткачами і іншими робітниками на баовняних хвабриках, мабуть що разом з початком цих хвабрик. Тим часом усі ці дрібні товариства, котрих було чимало, вже дуже не рано, тільки в 1853 році, зложились до купи в одну велику спілку в 4 графствах: Ланкастері, Честері, Йоркі, Дорбі. Ця спілка на ренгі впорядкована так, що кожне з 36 дрібних товариств, з котрих вона зложена, не загубило своєї самостоячесті.

Камешарі столарі і інші робітники, котрі будують жильля, теж упорядковані в товариства, до котрих одначе належить досі тільки менша половина робітників цих ремесел.

На залізних хвабриках найпершим товариством була спілка *кашуарів*, упорядкована вже в 1810 році. Тетереча вона має більш 11,500 членів. Товариства серед робітників, що обрабляють залізо, провадилось далеко пінінче, в 1862 і 1863 роках.

Дуже добре привіялись і розшились робітничі товариства серед робітників на копальнях вугілля земельного і різних руд. Спілка Ланаркширских копальничів існувала вже в 1817 році, а *національне* (спільне на всю державу) *товариство копальничків*, упорядковане всього тому 20 років, має вже більш 50,000 членів. В Англії єсть

тільки одна робітничка спілка, це *національне товариство сельских паймитів*, в котрому ще більш людзей, зверх 55,000.

Дуже гарно впорядковане *товариство механіків*: до його належить більш $\frac{2}{3}$ усіх механіків королевства, т. є. не менш 35,000 чоловік. Вони розділені на більш ніж 300 дрібних товариств, кочче самостоячих, з котрих деякі знаходяться на другому кінці світа, напр. 9 в Австрії, 17 в Америкі.

Між осталими товариствами найбільші: це спілка тинграфшчиків з 35,000 членів, Лондонських крафців з 7000, товариство каретників з 5,500 і т. д.

По перенсі 1878 року загальне число робітничих товариств дльа *одборнів* от хазаянів (trades unions) рівно 208, з мало не 350,000 членами і з щорічним доходом поверх 3,000,000 карбованців і загальним мајетком в 5,000,000 карбованців.

В теперешні часи всі ці спілки вже признані урядом і навіть, після закона 1871 року, кочче робітничі товариства маје такі самі права, як і кожна особиста людина або і кожна спілка хазаянів. Щю року тепер збираються зїзди (конгресси) виборних от цих товариств значаю кожній раз в іншій городі, напр. в 1877 р. в Лейдтері, а в 1879 в Едінбурзі, в 1880 в Дубліні. На цих конгрессах буває кожній раз не менше ста виборних от 200,000 до 300,000 робітників. Тим часом одначе досі нема ніякого загального впорядкованья усіх робітничих спілок і можна сказати, що в Англії ще не маје громадської (соціалістичної) партії, спільної і упорядкованої, як ті напр., що вже від кількох років існують і боруться против уряду і капіталу в Німеччині і Бельгії. Торік на конгресі в Едінбурзі було, правда, пропонувано впорядкувати таку спілку, але більшість виборних на те не згодилась, кажучи, що багачко робітників ще не пристало до товариства, що перше треба краще впорядкувати і розширити місцеві спілки, ніж складати їх до одної партії. В цьому, як і багате де в чому іншому, в англійському громадському руху проявилось загальний значай англійского народу робити все дуже по малу і поступовно, восходючи знизу вгору.

Такий характер нарешті мала і досі ще маје вся діяльність і праця англійских робітничих спілок. Вони ніколи не буда широко і вправно бунтарською або революційною, але повсїгда повертала найбільш уваги тільки на місцевій і хмельній справі і потрібі. Через те і не дивно, що упорядкованья *змова*, щоб зразу перестати робити і боротьба з хазаянами за робочу плату і за щороченья роботої доби звертали і досі звертають на себе мајже всю увагу англійских одборничих товариств (trades unions).

От через що кожне робітничке товариство найперше порадкује громадску касу дльа помічі тим іі робітників, котрі втратили свої заробіток через змову або і по якій іншій причині. Дльа того, щоб

зібрати сумму, потрібну для впорядкування такої каси, усі члени спілки платять гроші звичайно тижняно і дуже не рідко, як до товариства і до ремесла. В іншому напр. кожний член платить усього от 3 до 5 копійок шчо тижня, в других же от 30 до 50 копійок і навіть і того більше. Найвища плата буває в таких робітниках, як механіки і типографічки, котрі найбільш і заробляють. У остатніх навіть тижняна плата в товариство змінюється, дивлячись по заробтку членів.

Звичайно діями грішми вправовує особна комісія вибрана таємною і загальною подачею голосів членів і котра змінюється шчо року. Там, де спілка складається із кількох дрібних товариств, буває дуже не рідко, шчо розпорядок навіть загальним грішми і стосунками довіряють, по черзі, комісіям кожного з дрібних товариств, котрі складають із себе спілку.

Між товариствами деякі, звані *trades societies*, котрих одначе не багато, повертають усі своєю грішми вилучено на впорядкування змов; усі ж остатні видають гроші теж на поміч слабім, старим, удовам, сиротам, на похорон членів спілки і в загалі усім тим членам товариства, котрі втратили свій заробіток, хоча б і не через змову. Тим часом одначе впорядкування змов найбільшо визначає в усім життєву англійських робітничих товариств. Звичайно змова не розширюється не тільки на волю Англії, але навіть і не на кілько сусідніх графств, а замикається місцевою. Діється таке шоді через брак упорядкування, але частіше навіть нарочто і по неволі для того, шчо б ті робітники в здобуванні, котрі шче мають заробіток, посбляли тим, котрі його втратили. Певно одначе, і хазяїни роблять між собою спілки і підобляють тим і хазяїркантів, у котрих робітники змовлені. Таким робом, хоть як турбується, англійські робітничі спілки, але вони не вправують робітників від так званого *законоу робочої касси*, т. і. того порадку, по котрому, поки робітників в загалі мусьят продати свою працю, доти вони ніколи не зароблятимуть більше, ніж штрібно для того, шчо б їм тільки з голоду не вмерти. Через те најготовніше добре визначенна змова лежить не в тому невеличкому побілчаньну плати, навіть і не тільки в шче користішому для робітників укоротчаньну робочої доби, котро товариства добиваються при поміч змов, але найбільш в привизначаньну робітників до впорядкованості, до спільності і до самостанової боротьби проти хазяїнів. От через шчо кожна велика і шчиро підтримана змова, хоть і не добуває робітникам того, чо вони саме хочуть, то все ж таки в загалі має дуже добрий вплив на розвиток робітничого руху. Які страшні сили англійські робітничі спілки вже послали на цю боротьбу змовами, можна побачити з деяких прикладів великих змов за остатні 50 років. Одна з најперших великих змов і најгірших для робітників була в 1833 році в Ліверпулі між робітниками-будівниками (тегля-

рами, каменярями і т. п.) Ліверпульські хазяїни зробили спілку за тим, шчо б приєднати робітників покинути свої товариства, на шчо ті кочче не згодились. Тоді хазяїни заразом позамінали всі майстерні. Цієїспілких шість місяців робітники витримали цю перину боротьбу, але на ренгі мусили здатись і порозумкати свої товариства. За той час вони втратили біля 600,000 карбованців робочої плати і прожили біля 150,000 карбованців власних грошей.

Тим часом на великих залізних хазяїрках бували змови, котрі коштували робітникам шче далєко більше, напр. в самому Станфордширї за один тільки 1865 рік робітники на власних видатках і на робочій платі втратили не менш 3,000,000 карбованців.

Особливо довго і шчиро витримували змови свої шотландські робітники, так напр. одна змова, котра почалась в 1856 році тяглася цілих 13 місяців.

Поруч із змовами була шче і інша боротьба робітників з капіталістами, котру хоч не можна певно приписувати самим упорядкованим товариствам, але до котрої все ж таки де які з тих товариств відносились прихильно і котра мала наводити переляк (террор) на хазяїнів, сидувати їх і буза обернута частіною проти машин і хазяїрків, частіною ж і проти самих хазяїркантів.

Особливо підпальну і підірвану хазяїрми в часи революційного руху сорокових років, так званого *чартізма*, про котрий шче будемо говорити. Наїбільш подібних случайів було в Шеффілді. Так 19 сентября 1843 року там буза підірвала хазяїрку шна Педжана, а на другій день хазяїрка поків і підірвали Ібгсона, котрого робітники најгірше ненавиділи. Після звірну чини великою громадою зібралась на вкруги на позовину робітної хазяїрки і дуже жалували, шчо вона до реншту не полетіла на воздух. В 1844 і 1845 знов кілько хазяїрків було підірвано і підпалено в Шеффілді і Болтоні. Шче разів, в 1831 році біля Манчестера був убитий робітниками хазяїркант Елтон, а в кінці тринадцяти років між робітниками бавольняних хазяїр Глазговна навіть зложилось особне товариство, зване під привизначен *Глазговська Туло* (тугами зовуть релігійне братство душителей в Індїї) для того, шчо б убити ненавистних хазяїркантів і деглядчиків. Це товариство було розкрито і зніщеноно урядом в 1838 році. В шестидесятих роках убивства шпінгів і перевертнів знов стали дуже частими в Шеффілді, так шчо уряд навіть був прислудуванї назначити особну парламентську комісію, котра і справді дозналася про деякі великі неправди, шчо робилися хазяїркантами над їх робітниками. Від того часу терористичній (заштрашній) способі боротьби з боку хазяїрних робітників вже в Англії майже не прикладається, за те, як далі побачимо, без його шче не обходьдаться в Грандїї сельські шчювинники і наймити.

Робітничі спілки в Англії звертають тепер найбільш своєю швагу на те, шчо б дати заробітку зменшатись і далі, шчо б на скілько

можна, використати робочу добу. В цих длох справах вони часом і добувають чимало полєкші в тьаккому житті робітників, але про докорішній перероб усіх порядків господарських таким робом неща чого ї думати, бо він може наступити тільки після колючого скасування усьогої продажі праці. В загальї найкраща користь робітницьких спілок в Англії, окрім звичаї до впорядковання ї до одвертої боротьби з капіталістами, це використання майже во всіх хвабриках і ремеслах робочої доби до 10 і навіть в інших случаях до 9 годин у сутки.

До остатніх 20 років боротьба робітницьких спілок в Англії буда обертува майже виключно проти хазайіні і хвабрикантів і ледве торкалася до уряду. Тим часом за остатні роки, особливо після впорядковання Всепохідного робітницького товариства ї у загальї більшого розвитку соціалістичного духу серед англійських робітників, напр. після того, як товариство Лондонських кранців було приєтало до Всепохідного робітницького товариства, робітницькі процеси перед урядовим судом і обшувачівсья їх в тому, шчо вони складають вмову (*conspiracy*) проти уряду, стають далеко частішими, хоч далеко не на стілько, як в інших землях.

III.

Спільне здобування (кооперациї) в Англії.

Ми прислували буди признати, шчо великий рух робітницьких товариств дьа суєротивства хазайіні (*trades unions*), хоч і праїє чимало користі працюючим людьам в Англії, тим часом одначе не хїг зробити докорішньої зміни в упорядкованьку відноси між працюю ї капіталом. Звасалося би, шчо далеко більшу надїю можна покладати на вплив таких товариств, котрі б тільки працювали над власним матеріалом і при допоміг власних машин і струментів. Такі товариства дьа спільної праці значіно звуть кооперативними товариствами, і зрау думали, шчо досить будо впорядкувати в кожнім ремеслі ї здобувачіні такі товариства і самостоячих робітників, шчооб потроху увільнити всіх робітників од примусу продавати свою працю хазайінам і хвабрикантам, за роботу плату, котра раз-у-раз буває далеко нижча від правдивої вартості праці. Тим часом одначе виявилось, шчо надїя цьа марна, бо тільки дуже не величка частина всіх робітників, при терпінні станї здобування, можеь добитись тої самостоячесті, котра безпрєміно потрібна робітникам, шчооб зложити спільне здобування власними силами, а не в наїмах у будь ї якого капіталіста. Окрім того така спілка самостоячих робітників зараз же має прихильність ставати сама за хазайіна здобування, наїмати робітників і використовувати їх майже так само, як і звичайні капіталісти.

Спільне здобування в Англії почалося і зараз дуже розширилося в початку XIX віка під впливом Роберта Оуена, про котрого нам не можна тутки по дрібному розмовляти. Але все ж треба хоч загально вказати на те, чому цей рух, котрому Оуен дав початок і котрий зрау мав велику силу, на рєшті звєнса майже ні на шчо. Найголовнішим робом це вишло за тим, шчо Оуен був далеко більше моралістом, ніж господарником (економістом). Виходячи з тої думки, шчо чоловік не вишен в тім лїсі, котре він робить іншим людьм, а шчо вишиї тому обставини життя, Оуен дуже справедливо казав, шчо треба не людеї карати, а обставини життя ї їхнього змінвати. Так напр. дьа того, шчооб не будо зложїв на світї треба зробити власність і працю спільною. Тим часом тоді ні Оуен, ні іншиї хто не знали шче наукових законів здобування ї господарства в загальї ї через те не знали, яким способом це робити. Так напр. Оуен помильався, думаючи, шчо в загальї кожна невеличка громада з їаких 2060—2500 людеї, навіть при теперішнім урядовим (полїтичним) і господарським упорядкованьку, можеь витримати боротьбу проти капіталістичного здобування, коли тільки в тії громаді власність і праца будуть шчиро спільними. Тим часом це буває тільки дуже рідко ї при виключних обставинах, в котрих напр. живуть громади Шекерів і Первекїонїстів в північїї Америці. Остатні ж проби спільного життя невеличкими громадами швидко гинуть в тьаккій боротьбі проти капіталу, або коли не загинуть до рєшту, то ледви живуть на світї, як напр. ті громади в північїї Америці, котрі буди впорядкованї Робертом Оуеном і його спом Дель Оуеном.

Тим часом одначе ї дуже невеликі спілки можуть не тільки витримати боротьбу за існування, а навіть і дуже розбагатїти, тільки тоді вони раз-у-раз видають думки в котрих живуть громади, наїмають робітників за гроші ї стають значіною спілкою хазайїн-капіталїстів, котра майже нічим не одрізняється од акціонерної компанії правдивих капіталїстів.

В розвитку англійського господарського руху, під безпосереднім впливом Оуена, настав був такий час од 1820 до 1840 року, коли навіть робітницькі чєкади собі великого добра од розвитку кооперативних спілок: вони надїялись, шчо їм законним і мирним шляхом вони вибуться з під ярма капіталу. Вони з задрьстїю дивились на так званих *Робітєльских піонерів*, котрих 28 чоловік, зложившиєсє кожїн по одному фунту стерлінгів (то 10 карбованців) занєли товариство дьа спільного спожиткування, п. ї. спільно закупляли прїзївиї ї іншії найпотрібішні рїчи і з того страчено заблагатїти. Після того позводалось в Англії дуже багато часини дьа того, шчооб краще розширати спільне здобування (кооперациї), почали збирати великі громадські єходи (мітїнгї) ї шчо року робили кооперативні зїїди (конгрєси) із виборних от різних спілок і товариств, а теж із учених і шкєталїв, котрі тоді працювали над справами господарськими. Це буда така

доба загальної прихильності до кооперації і навіть частину її до громадянства в Англії, якої ні раніше, ні пізніше, ми в цій сторінці вже не заміаємо. Там часом цей рух був кочне не природий і не міг через те довго і протриматись. Родчельські пошери, котрі в великій мірі перші пробудили кооперативний рух в Англії, одні із перших теж показали робітникам, що спільна праця і здобування без докорінного переробу воього громадського порядку не приносять ніякої користі всім занадто бідним робітникам. Справді Родчельські пошери, страшено розбаватися, почали заводити мнися і інші хвабріки, яке на власній кошт товариства, самі майже коштували працювати, а замість того наймали робітників за звичайну плату, як і інші хвабріки. Усі ті товариства, котрих дія пішли гарно, позаманали самі в собі і уже не охоче приймають нових членів, хіба тільки за дуже високу плату. Таким робим тільки невеличка частина робітників могла приступити до кооперативного руху, а всі остатні назавше, поки панує теперешній порядок, лишились, як кажуть, за штатом. Дяля дрібного ремесла і дяля біднішої буржуазії кооперативний рух справді приніс чимало користі, піддержавши їх в майже безнадійній боротьбі з великим, усе пожирajuчим капіталом. Але Англії не найбільш сторона хвабрічної праці і великого хдіборобства і через те громадська справа тамичка тичетсь найбільш хвабрічних робітників і сільських наймитів, а не дрібних ремесників і мішчалства. Ог через шчо тільки такий рух, котрий дасть політичну волю і самостоїачість усім станам рівно, котрий докорінно змінить ґрунтова власність в Англії і дасть таке впорядкування громадству в усій Великій Британії в спільності з цілим світом, котре доводить йому почати гостру і рішучу боротьбу проти всіх вищих станів, тільки такий рух вартий, шчо б на йому довгий час зупинитись, — і до його ми зараз і переходимо.

Додам тільки кілька слів про розвиток кооперативних спілок в Англії після переших 1878 року. Загальне число спілок таких 901 з 444.547 членами, т. ї. більше ніж у робітничих спілках, шчо не дивно, бо майже все англійська буржуазія і најбаватні робітники, т. ї. чимало членів trades unions, належать і до кооперативних спілок. Загального капіталу в кооперативних спілках не менш 60.000.000 карбованців, а обороти до 180.000.000 карб. шчо року.

Нарешті одначе в Англії єсть шчо на половину кушецькі, на половину робітницькі товариства, в котрих число спілок, членів і грошеї шчо далеко більше напр:

	спілок	членів	карб. капіталу
В дружніх товариствах запомоги	25,234	4.363,772	біля 100.000,000
В товариствах дяля будованья	637	?	і до 200.000,000

IV.

Громадсько-народопривний (соціально-демократичний) рух в Англії.

Англії одна з таких сторін на світі, де нові думки зароджується і навіть проповідується раніше, ніж в остатніх землях, але разом з тим в ґлубину життя народного воши проходить дуже по малу і часом далеко пізніше, ніж у других народів західної Європи. Так напр. було в державних справах: більш двух сот років уже тому же, як англійський народ покарав свого короля смертю, а тим часом і досі в Англії шчо єсть королі і прыхильники народопривства, республиканців, там шчо дуже не багато. Так саме ми бавимо і у громадстві. Навіть саме слово *соціалізм* вийшло з Англії і багачко деякі із думок французьких громадівців, Сен-Сімона і Фур'є, проповідувались в Англії за тридцять років раніше. Тим часом теперешка в Англії правдивих громадівців менше, ніж майже до небудь в остатній Європі.

Важо в 1785 році одні учитель із Ньюкастля на Таїні, *Спенс* пропонував упорядкування дуже подібно до Весівинної Гармонії Фур'є і навіть був зібрав у Лондоні чимало прихильників. Напрмаком його навіть був досить революційний і народий, так шчо вряд присудив його на рік неволі. Прихильники Спенса тим часом шчо не доросли до правдивого громадства і перевернули його думку на релігійну секту (братств), котра швидко і загинула.

Шчо меншій вплив на розширенні середь народу громадівських думок мав науковий соціалізм *Вільяма Годвина* і поетичний його зьявля, знаємого поета *Шеллі*, бо їхні твори читались майже самими освіченими і вищими станами. Шеллі, дуже дружний з Байроном, мав навіть на його великий вплив, під котрим Байрон написав Каїна, в котрим погляд на працю подібний до громадівського.

Ми вже казали про діяльність Оуена і про кооперативний рух, котрий був пошу визначий, але в революційному, або хоч і просто народопривному напрмаку, вога зробила небагато, бо ні Оуен, ні його прихильники, ніколи одверто не порвали стосунків з урядом і вищими станами і ніколи не пропонували широкого і докорінного господарского переробу.

Трохи далі пішов *Бреї*, котрий в книжці виданій в 1839 році під заголовком: „*яраво і боротьба праці*“ пропонував спосіб загального господарского переробу при помочі безплатного кредиту робітникам, дуже подібній до Прудонівського банку 1849 року. Бреї навіть мабав на до 600,000 карб. грошеї, але упорядковані їм в Лісі і Шеф-філді здобування швидко збанкрутувались, так само, як і банк Прудона.

Хто знає, в якій мірі в Англії всі загоми напрмаваній на ко-

ристь панів і багатой буржуазії, тої не адвуджеться тому, що всі проби кооперативних спілок і мирного переробу господарського виробкованьна не розвиваються там і по стілько, як в Америці, і навіть гинуть вони швидче, ніж во Франції. Нарешті ж в Англії робітники ж дрібна буржуазія арозуміли, що їм треба здобути собі перше політичні права, коли вони справді хочуть докорінно змішити свій господарський стан. Відійшла повасна правда чисто політичної (народоправної) рух *чартізма* (от *charte*—карта), в котрій одначе було не мало і правдивих громадянців, котрі в своїх бажаньнах жили багато дальше, ніж чартісти політики.

Між їми треба звернути увагу на ірландца Бронтер О'Бріена одного із найбільш самостійних і радикальних громадянців в Англії, котрий усе життя (1803—1864) своєю віддан на боротьбу за простих людзей і на решті вмер, як говорять, з голоду, бо, не бажаючи відвертись ні в чому своїх переконань, він стратив невеличкий шпательський заробіток, з котрого він жив остатні своєї роки. Бронтер О'Бріен вихований на думках Робеспієра, Бабєна, Буанароті, був прихильником урядового громадянства, т. ї. він бажав щоб уряд викупив грунт і заводи в панів і хвобрикатів і він господарство від себе. Ця прихильність до централізму (якобінізму) може ж єсть најголовніший резон, чому Бронтер О'Бріен швидко стратив свій вплив на англійський народ, взагалі прихильні більш до більшої свільности (федерациї) ніж до централізму якобінців. Тим часом одиче О'Бріен не тільки був вибрані в 1839 р. заравом в 6 округах одиче О'Бріен не зості присудити його на 1½ року в'язниці, але навіть і кілька років після того, як уже чартізм загинув у 1849 р., його поставили за президента „Спільн державного переробу“ в котрій він і пронодував спосіб викупу урядом грунтів і хвобриг, про котрій ми вище казали.

Чартізм не можна назвати правдивим робітницьким рухом, бо більшість людзей, котрі до його належали, не були робітниками, тим часом в основі його, хоч і не явно, лежали господарські питання ж справи пролетаріату. Відійшла їде сила ж живучість чартізму.

Народна карта. Від котрої ж почався рух чартізма, була зложена в 1835 році комітетом, вибораним от Лондонського Робітницького Товариства ж таким робом сама вона вийшла із посередь пролетаріату. Одначе всі 6 пунктів, з котрих складається народна карта мають виключно політичний характер. Ось ці пункти:

- 1) Загальне право подаю голосу (на виборах) для кожного чоловіка в совершенних літах і здоровім розумі, за котрим не має допеченого злодіяства.
- 2) Щорічна зміна парламенту.
- 3) Плата членам парламенту, щоб і не багаті людзе могли в його вступити.
- 4) Таємна подача голосів на виборах, щоб увільнити робітників від підкупу і пристраху хазяїнів.

5) Рівність виборних округів для того, щоб кожний виборний був од рівного числа вибирателів.

6) Скасаванья—і без того марного—цена в 300 фунтів стерл. (3000 карб.) ґрунтової власності щоб бути виборним, для того щоб кожний виборець міг бути і виборним.

Чартістський рух, почавшись середь робітників, швидко розширився ж між дрібною буржуазією, котра під впливом кризиса 1837—1839 була дуже розгнітана проти уряду ж вищих станів. Поруч з закопною агитацією, т. ї. зходами, прошеньями в парламент і т. ї. робилась навіть підготовка до оружного бунту. Привнали людзей до повстаньна, виробляла нікі ж інше оружжя в великому числі ж т. д. Народоправні оратори на сходах говорили дуже палко. Так напр. методістскій піп Стєвенс обернувся до людзей, зібранихсьна в Менчестері, з такими словами: „Вам не треба боїтисні ні сили уряду, ні жолієрів, штиків і гармат, котрими володають ваші вороги. Ви маєте силу далеко більшу, ніж оце все; ви маєте оружжя, проти котрого ні штики, ні гармати нічого не зроблять; і тим оружжям можеть володати десятитисячі хлопчина!— Вам треба тільки взати кілька сірників, та жменьу соломі, німоченої в дьоготь, і побачите, що нічого проти нас не поробит уряд з його сотнями тисяч жолієрів, коли тільки робитимете ви без страху“. Цеї самі Стєвенс дуже ясно показував і на громадянській напрямком чартізма. На сходах в Керселморі, де було до 200,000 чоловік, він казав: „Чартізм, товариші мої, не єсть політичне питання, в котрому все залежить в тому, чи добудете ви право голосу, чи ні. Чартізм це питання— люка ж велики; карта— це гарне жыльща, добрий харч і питья, життяща без біли ж коротка робоча доба“.

Таким робом чартізм виїшов на шлях далеко радикальніших змін, ніж того бажалось буржуазії, в громадянському напрямку. До того ж у північній Англії і в Йоркширі було зроблено кілька проб оружного повстаньна, і перелькана буржуазія, в саму најрешічу хвилину, покинула робітників і повернула всі свої сили на питання— дла остатніх довод баждуке—на скасованья *законів законів*. По цім законам привоз хліба в Англію був заборонені, доки ціл хліба в краю не переїде доволі високої міри. Закон цей був придумані в 1815 році партією торіів, в котрої найбільш великих властивнів ґрунту ж через те партія уїів, де панує буржуазія, його раз-у-раз ненавиділа.

Одначе коли знов наступив кризис 1842 року, то буржуазія, бажачи пригнати робітників на свій бік, почала знов балакати трохі радикальнішою мовою. Ось через шчо петіція парламенту, подана в 1842 проти хлібних законів, мала до 3,500,000 підписів. Міністерство на тої час було торієське, ж буржуазія бажала революції, т. ї. вона бажала щоб робітники зробили революцію ж на користь. Хвобрикатти, згодившись між собою, почали замикати заводи, в надії при-

силувати робітників до бунту, рішаючи їх заробітку і зальаканим таким робом уряд, добитись своєї мети. Але тутки вони помилились. Робітники спираці почали бунтовати, але змістк однина хлібних законів, як того хотіло буржуазіі, вони заговорили про „чесні заробток за чесну працю“.

Не важко прозуніти, що рух, котрі почався під впливом буржуазіі, не міг ясно постанити своєї громадські бажання і це було најготовішою причиною од чого ні швидко і загинув. Зрадивши тому два роки, купці і хвабриганті тепер уже не постидились продати товариство і навіть передатись урядові і зробити його помічниками і поліцейськими. Вони дішли до того, що вкупі з жолірами стріляли на людєй. Як дінна річ до сього, то буржуазія кочне відракалась од чартизма і сами робітники тільки і були попарани. Купці за той час, коли здобувались було затримано через бунт, розпродали з великим баршесем усі свої запаси товарів, з котрими вони вже не знали куди і дватись.

Такий нещастливий кінець чартистського руху для робітників мав дльа їх одначе і де чого доброго. Він розкрив їм очі на нещирість буржуазних революційних бажань і вони згодились раз на завжди відреклись од усякої спільности з радикалами буржуазного напрямку. Таким робом після 1842 року робітники кочне відраінились од буржуазних демократів і маже покинути усеювати за своїми політичними правами. Більша частина робітників звернула своєю увагу на товариства супротивности (trades unions), про котрі ми вже говорили, а остатні пристали до революційного громадського руху, між іншими до оспаного в 1864 році Міжнародного товариства робітників, на котрому ми теперешка трохи і задержимось.

V.

**Міжнародне Товариство Робітників
в Англії.**

Основа цьому товариству, котре швидко прославились на весь світ і трохи не до смерті перемалало уряди і вищі стани, була положена в Лондоні в часі всевітньої виставки 1862 р. На ренті це було не першій раз, що громадці і революціонери сходились в велику міжнародну спілку. Перед тим уже трині дльа заходились аложити таке товариство. Першій раз, в 1846 році в Брюсселі під проводом французів Меліше, Імберта і польака Лелевеля. Друга спілка була впорядкована теж у Брюсселі, в 1847—48 роках Марком, Енгельсом і іншими німецькими комуністами. Третя, в 1855 р. в Лондоні емігрантами (вигнанцями) французькими, італіянськими, німецькими, польськими і венгерськими. Там часом усі ці товариства складались

по більшій часті не з робітників і не мали великого впливу на впорядковання робітницького руху середі пролетаріату (бідноти).

Інша річ була з четвертим міжнародним товариством аложеним сразу найбільш із працдних робітників. От їх і вишюв початок спілки. На Лондонську виставку 1862 року були послані, за помічку французького уряду, кілька французьких робітників дльа того, щоб вони познайомились з новими і вигіднішими способами здобування. На своєю дльа уряд мусів послати в Лондон најродушіших між робітниками і ті, певно, бавкали з англійськими робітниками не про самі тільки справа здобування, а теж і про тьажку укенуду дольа здобувачів. Вони познайомились теж з життєвими і поглядами англійських робітників, з їх способами боротьби проти капіталу і розказали про своєї. Віддїла вже не далеко було до спільної помочі робітників одних одими і до розмов про основу Міжнародного Товариства Робітників.

Тим часом багато про що треба було змонитись, позаводити стосунки з більшим числом людєй і через те кочешне основана була спілка і вироблені їїї статуту тільки через два роки, на великій мітінгу (зборі) в St. Martin's Hall в 1864 році. На цьому зборі було вже чимало виборних от англійських товариств супротивства (trades unions) і де які між їми, напр. Оджер і Декрат працювали над виробкою статуту Міжнародного Товариства,—котре часто зунти коротко,—Інтернаціоналом. Тим часом ті статуту зроблені маже виключно після дльов Карла Маркса.

Тут не місто балакати про загальне впорядковання і визначання Міжнародного Товариства Робітників і ми мусимо тільки сказати про той вплив, котре воно мало на робітницький рух в Англії. Вплив цей ташка, треба принайти, був меншій, ніж маже в усіх остатніх землях західної Європи, але все ж і на його варт звернути нашу увагу.

Найбільшу поміч Інтернаціонал дав англійським робітникам у часі змов. В давніші часи в Англії капіталісти звичаіно зьакали робітків тим, що замість їх випустити людєй із чужих сторін, коли тутешні не виповнятимуть усіх бажань хазяїнів. Але після впорядковання Міжнародного Товариства Робітників їм уже не можна було цього робити, бо голова рада (управа) Інтернаціоналу зразу же дала знати робітницьким товариствам тиєїї землі, куди хазяїни мали обернутись, і робітники тамошні вже не годились ставати на роботу до тих хвабригантів, проти котрих була зроблена змова. Так напр. у часі великої змови на машинних заводах в Ньюкстлі в 1871 році, не тільки не прибуло нових робітників із чужини, а навіть і ті німецькі і скандінавські робітники, котрі вже робили на тих заводах, покинули працю і повернулись до дому. Від того часу англійські хазяїни вже і не випускають у часі змов чужих робітників і навіть про це і не пьаькали в велику змову копальщиків вугільа в Уельсі в 1873 році.

Міжнародне Товариство Робітників мало ще і другим робом добриі

вплив на життя англійських робітників; воно трохі ширшало напрямом їхніх думок. Так напр. в 1866 році Інтернаціонал упорядкован великій збір, на котрім під проводом Оджера, розомляли самі тільки робітники. Найголовнішим бажанням цього збору був здобуток загального права подачі голосу. Швидко після того, до Інтернаціоналу пристали товариства Лондонських шевців, з 9000 членів, кравців з 8000 і ткачів шовкових легт 1000 чоловік. Окрім того пристало шне кілько дрібних товариств, так шчо під кінець 1866 року в Англії було вже більш 25000 членів Інтернаціоналу.

За самім 1867 рік пристало до його шне 32 робітницьких товариства, а в 1869 конгрес усеї спілки в Бірмінгемі, хоч докоже і не пристав до Міжнародного Товариства Робітників, але обьявив, шчо взагалі згодується з його думками і бажаннями.

В тім же самім 1869 році була впорядкована, теж під впливом Інтернаціоналу велика спілка хліборобських робітників, котра найпершим бажанням своім поставила висути урядом ґрунтів на користь робітникам. Нарешті вся програма цієїєї спілки була майже согласна з постановами Базельського конгреса Інтернаціоналу. Ось ця програма: 1) Націоналізація ґрунту, т. і. переход його в руки народу, 2) Поміч ввселям за море, 3) Загальне, світське і безплатне вихованье, 4) Заборона висуекати папірні гроші, окрім уряду, 5) Прямі і поступові (більшаючий з мажетком) податок, замість усеї остатніх, 6) Сплата державного доуту, 7) Скасованья сталого вієвса, 8) Поменшенья робочої доби і 9) Загальне голоуєванья і подена плата виборним.

В 1870 році пристало вже до 95000 робітників до Інтернаціоналу; тим часом одначе громадсько-резольуційні дум шне не маю часу проїти в глбину англійського робітничого стану, як ми це зараз побачимо. Окрім того голова рада (управа) Інтернаціоналу помиялась, бажаючи западот держати в своїх руках громадський рух. Товариства супротивства, пристаючи до Міжнародного Товариства Робітників, хотіли оборонити свою певну самостоєність, а управа Інтернаціоналу це не сподобалося і вона почала заводити своєї секції (круги) осібот од робітницьких спілок і з осібото федеральної (свішньої) раду, котрої старі спілки супротивства признати не хотіли. Таким робом приязельство між англійськими робітниками і Інтернаціоналом було вже трохі порушено, а коли управа його стала одверто за бунт паризької комунї (громади), то англійські робітницькі спілки перелькались і відкрілись от Міжнародного Товариства.

Навіть і тих небагато робітників, котрі при йому зосталися, вже не годилися з управою і теж не хотіли слухати федеральної ради. Після конгресу Інтернаціонала в Гаазі в 1872 році вони до ренту відірнулись від Марксової управи і основали свої обісні федеральні совіт під проводом Јунга, Гельса, Мотершеда і інших. Таким робом від 1872 року Інтернаціонал у Англії мав аж дві федеральних

рад, але дуже трохі робітників за собою. Ці дві ради страшенно між собою сварилися, збирали кожна свої конгреси і швидко потратили остатні впливи на робітників.

Певно, шчо головнішим робом у такому лихому кінці міжнародного руху в Англії шнен центральна Маркса і його головної управи Інтернаціонала; тим часом не можна не признати, шчо англійській робітницькій рух сам у собі має вже западот законній і вузько національній характер.

VI.

Теперешній стан робітницького руху в Англії.

Таким робом із усього, шчо ми казали, видно, шчо не дивлячись на давність робітницького руху в Англії, в цієї сторони шче не має правдивої і добре впорядкованої громадської партії. Робітницькі спілки одборони (trades unions) збираються правда шчо року на конгреси і навіть спілними силами одержать у Лондоні обісну „Парламентську Комісію“ котра мусить устоювати перед урядом на користь робітникам, але тим часом робітницькі спілки не виробили собі ніякої загальної програми, ні принципальної, ні практичної. Навіть такі найзагалійніші основи громадства, як належить ґрунтів до громад хліборобів, а хвабрак і заводів до громад робітників, шче докоже не укренилися в думках англійського працюючого льуду. На зборах і розмовах англійських робітників дуже часто говорять про побільшання зароботі плати, про укоротинання робочої доби, але дуже рідко наткаються на конешне скасуванья прожді праці, на свільне здобуванья на користь самих робітників, бо льдуть такої коринці перероб господарства шне знадот далеким і, при теперешніх обставинах, конче неможлигим.

Тим часом за остатні роки загальні думки громадства все більш знаходять собі прихильників і серед англійського народу. Особливо замітно це в питаннях про ґрунтую власність, котра в Англії поділена так несправдливо, шчо вже воно знанот кладеється в очі. Справді, в усеї Великобританії єсть не більш 200,000 власників ґрунту, але із їх далеко більша половина володають тільки тим ґрунтом, на котрім стоять їх будинки, і не працюють над хліборобством. Більше ніж половина усього ґрунту в Англії, Шотландії і Ірландії належить усього 2184 чоловікам, котрі володають вкупі більш ніж 15,000,000 десятини ґрунту, з 30,000,000 десятин, котрі складають із себе все королєство. Кожен із їх, не винячаючи, володає середнім числом 7500 десятинами ґрунту і це в такої сторони, де на кожную живу льдинну приходиться всего по одній десятині ґрунту.

Ми вже бачили, що дук Сутерландської має трохи не півміліона десятин власного ґрунту. Після його дядька зараз дук Бекен з 175,000 десятин, маркіз Бредельдінг з 165,000, Джеймс Матесон 162,000, дук Річмонд 106,000 десятин і т. д. Усі величезні ґрунти англійських панів обробляються частинною наймитами на конті самих панів, але найбільш віддаються в аренду фермерам (чишовникам). Таких фермерів в Англії і Шотландії єсть 520,000 а в самій Ірландії більш 600,000, бо там вони значаю арендують дуже дрібні шматочки ґрунту. Певно, що фермери самі не в силах справити всю працю потрібну для хліборобства цілого королівства і через те вони, особливо в Англії, беруть чимало наймитів, котрим значаю платять тижньюю от 10—15 шилінгів (5—7 каробанів) без харчу і хати. Ця плата панам та фермерам здається значаю високою і вони усіма силами пильнують, як би помешкати число робітників. Для того вони, де тільки можна, заміняють людзей машинами в хліборобстві, або до решту кидають хліборобство і замість того держать худобу. Через те сільських наймитів в Англії де далі, тим усе стає менше. Так напр. від 1851 до 1861 року загальне людство Англії і Уельса побільшало на одну десяту частину, але людето в селках за той самий час, навіть помешало на одну соту часть. За других десять років від 1861 до 1871 одліка ще більша: усіх людзей побільшало на 13 відсотків, а сільських наймитів помешало на 15 відсотків. По другому рахунку в усім королівстві Великобританії було наймитів

	в 1861	в 1871	Помешало
Чоловіків	1.833,652	1.328,150	505,501
Жінок	376,577	186,450	190,127
Вкупі	2.210,229	1.514,601	698,628

За останні роки це помешання продовжується і тепер у Англії і Уельсі єсть уже не більш 764,574 хліборобських робітників. Яка в загалі невелика частина людзей у Англії тепер уже працює над хліборобством видно з того, що в Англії селян-хліборобів тільки 12 відсотків, у Прусії 45 відсотків, у Франції і Бельгії 51, а в Росії ще і того далеко більше.

Це залежить частинною від великого розвитку мануфактурного (рукодільного) і хварацького адобування в Англії, але ще далеко більш від неправдоного поділу ґрунту, від которого цілі мільйони десятин поля пропадають під дрібним лісом для панського позування в той час як хліба свого в Англії тепер інший рік не вистачає вже і на половину, а вже шчо року на 5 або і на 10 мільйоні людзей.

Хоч велике хліборобство при помочі машин і затрати великих капіталів на полішання ґрунту, на будовання і т. і. вже самі по собі поспособають великим власниццям ґрунту в їх боротьбі проти дрібних, тим часом у випадках і навіть законах Англії єсть чимало

таких постанов, після котрих дрібним власниццям ґрунтів і навіть чишовникам ще гірше приходиться в їхній боротьбі проти великих. Перше, це загальній звичай в Англії не розділяти, по смерті батька, між його дітьми ґрунтової власності, але залишати її всім старшому синові. Від того значаю великі маєтки сотні років не розділяються. Друге знов, це право власництва ґрунту родоавати землю своєю фермером на такій строк і по таких умовах, які панові найкористішні. Через те дуже часто великі пани віддають свої ґрунти в аренду не більш як на один рік, шчооб раз-у-раз мати змогу прогнати фермера і набавити ціну. При таких способі аренда фермер раз-у-раз у руках у хорда і навіть не можеть ніколи завагати полішання свого хліборобства, бо, під страхом бути вигнаним без суда і розправи, він боїться затрачувати свій капітал на корині полішання господарства, від котрих він би міг користуватись не раніше, ніж за кілька років, як то напр. буває при осушці болот, або при глибоким заоруванні ґноју і т. і.

Англієйский уряд під впливом товариства основаного Джоном Стьюартом Міллом в 1871 році, на ім'я „Літа (спілка) землі і праці“, був обіщав дати полекшання фермерам і власностям побільшанню дрібної ґрунтової власності, але з тої обіщанки досі ще нічого не вишло.

Цьому на решті не треба і дивоватися, знаючи, що в Англії кожний поступовий рух іде дуже по малу і вважаючи на те, що найголовніші бажання Мільвої програми були значаю покірвані. Ось головніші пункти його програми:

- 1) Скасування всіх законних і урядових заборон для продажі і передачі ґрунту.
- 2) Бажання, шчооб було знічтожено право первородства для спадку ґрунтової власності.
- 3) Заборона на довго зв'язуючих постанов над власністю і розпорядком якого ґрунту.
- 4) Назначити податок на користь уряду, котрий би рік заравом з арендоію платоју і не давав би її значаю побільшати.
- 5) Піддержку і поміч спільному хліборобському адобуванню таким способом, шчооб уряд скупляв великі ґрунти і роздав їх робітницьким спілкам.

Певно, що ці добрі бажання так і зостануть самими бажаннями. Діраелі, котрий ще не будучи міністром, обіщав, коли він буде в голові уряду, дати фермерам „tenant right“ т. і. право держати землю в аренді, поки пани не виплатить фермеру того, шчо то потерять на полішання ґрунту. Тим часом новий закон, виданий у часи міністерства Діраелі, так званий „розпорядковий акт для хліборобства“ (Agriculture Holdings' Act) в 1876 році тільки дозволяє таку умову між фермером і власником ґрунту, але не ставлять її

для остатнього *обов'язковою*. Ліберальне міністерство Гладстона не пішло в цьому напрямку такої консервативного.

Послідком усього цього наступив і доси пануючий в Англії хліборобській кризі. Не дивлячись на страшенні неурожаї остатніх чотирьох років, в Англії тамошнє хліборобство, під впливом привозу із Америки, не більшає, але чим далі все щче меншає. Фермери знаходять, що нема користі працювати над хліборобством через те, що хліб привозять дешевшим із Америки, ніж його можна здобути в Англії. Ціна на м'ясо, масло і молоко теж упала за остатніх два, три роки не менш, як на цілу третю частину. І фермери та інші хлібороби присидувати отукаючи своїх намігтів, котрі мусять хоч постуцати на хвабрики і тим збивати ціну робітникам, хоч тіпати і переселятись за море. От через що за самі остатні сорок років (1840—1880) виселилось із Великобританії більш 8.000.000 чоловіків і за остатні роки виселеньня все щче більшає.

(Далі буде)

С. Подолянський.

ЗВІСТКИ З УКРАЇНИ

I.

УКРАЇНА РОСІЙСЬКА

Музичкї бунти і письменні бунтари в 1880 р.

Остатнім літом мажко по всім губерніям російської України були *крестянські бунти*. Докладного про ті бунти звісно мало, — бо начальство не любить про такі речі голосно говорити, а дописки до газет з панів мало здоби присутити до мужицтва, щчоб довідуватись усього, що в йому робитьсєя і говоритьсєя. Нам приходитьсєя здаватись в звістках про ті бунти на те тільки, що дозволило, або звєлило писати про них начальство.

Неспокій і бунти в губерції Черниговській виходили за *закальною розмежування*, котре там робитьсєя вже більш десяти років і котре теж саме, що *комасації групів* в Галичині. В губерціях старої Гетьманщини, — то б то в Черниговщині і Полтавщині, в усякому мажке сеїт людє здана належатї не до одного стану, а єсть і пани, і кошині їхні крешаки, і кошині ко-

закї, і ті вільні людє, котрі в часі скасуванья Гетьманщини (1764 р.) не були записані в козацькі списки (компути) і котрих царі московські не вєлило породжувати в крешаки панам, а записали в казенні крестяне. Вєї ці людє здана ділили між дітми, продавали і мїмали свої грунти, і через те там грунти подїлились на дуже дрібні шматки, котрі часом лежать далеченко один од одного.*) Це зуть там *черезполосисту*. Здана ця черезполосистість не подобалась московським губернаторам, — бо в Московщині її нема, — бо там землю панам роздавали царі великими шматками і не було зовсім вільних дрібних землевладцїв царі козаки. Не подобалась черезполосистість і багатим панам, бо вони мусили, також як і мужики, ділити свої поля на три змінї: ярину, озимину і толоку (випас) і мусили пускати і на своєю толоку мужицькїй скот. Давно вже була розмова про те, як би скасувати ту черезполосистість, зробивши загально розмежування і привізавши кожному господарю його грунт, як мога, в один шматот. Шче в 1781 р. царица Катерина обцїчала дати своє „соизволеніє“ на те межування „для *успокоєнія цілости ильвій дворянства* и прочих чиновъ народных“ (?) Тільки ж межування річ дуже клопотна і дорога і потребує, окрім змїру землі, щче і цінування її, або *таксації*, щчоб кожному дати як раз такої землі, як у його була, або більше, або менше, коли йому дають иншу землю. До тїєїж таксації треба людє і добре ввєних, і дуже сонєних, сумнїних. Так все і одтїдали те загально розмежування, аж поки не настали розмови про крешацьку волю. Тодї пани витягли це розмежування, думаючи що через нього одтїагнуть ту волю на після розмежування, але начальство вже в 1858 р. звєлило почати розмежування — а потім поставлено для нього в Полтавщині і Черниговщині особні комісії, в котрі уряд назначав членів, найбільше з панів. Тягнетьсєя це діло двадцять років, коштує страшенно і не скоро щче скінчитьсєя: так до 1 по-ября 1879 р. в Черниговщині вже було видано на межування 2,602,187 рублів грїшми, — не рахуючи видатків натурою і працює крешацькою, — а щче, каже межока палата, треба буде межувати років з 9—10. Корнетї з межування для мужиків і наперед не можна було жлати, а надо для тих, котрі держат землі поїрїно, а не громадами, — а в Гетьманщині тільки казенні крестяне держат землі громадами. Маї ж капанні землі козацької і крешацької, як не межуї, все черезполосинні застаютьсєя, а надо через те, що вони все ж дїлятьсєя між дітми, перенероджуютьсєя і т. д. А до того землю шарїзують мужикам грїшу, а часто і менше, а виному то і зовсім не застаютьсєя землі в дачі, як понарізують багатим. Най-

*) Черниговська межока палата налічила з 1858 по 1864 р. 1.213,643 десятищин в 901,391 шматках, так що на шматок, або полозу приходиться тільки 12¹/₁₀₀ десятищин. А. Хавенко. Историч. очеркъ межовыхъ учрежденій в Малоросіи.

гірше ж, що дуже часто одривають до панського двору землю заради кола села з громадським вигоном, — і через те оддають у руки багатим панам усю громаду, котра муштя приставати на всякі змови, аби мати, куди вигнати скотину.

Та не тільки од мужиків, а і од совітнішчих панів доброго слова про те межувальня не почувіси; і в печаті, і у земстві не раз було говорено, що так, як воно їде, межувальня не тільки нікчемно, але „викликуєчи лишню трату грошей, приносить сімю помилок і неправдності майже в усі дачі“; „як казав торік у Черниговському земстві. Навіть в *навігаційній газеті „Кіевлянина“* цей рік читали ми дуже цікаву допис з Ніженського повіту, Черниговської губернії, про те, як там робилось розмежуваньня, з такими конечними думками: „яке і тепер можна звести послідки розмежуваньня ось як: 1) *черезполосність* (треба б прибавити: в мужиків) осталася таж, шчо і була, коли не стала більшою, 2) при межувальню вишили невірності і в багато случаях поламано право власности, 3) мужики пересварились і перебились проміж себе і даремно потратились, позаводились позови по судах, 4) мужицькій скот стратив велику долю свою випасу. Чи варта була гра свічок, — хай розсудить читач“ (Кіев. 1880. № 21).

І тепер за тако розмежуваньня виходить найбільше колотнечі в Черниговщині.

В 137 № „Кіевлянина“ пишуть з *Чернигова*: „За остатні п'ять років шчорічно случалось те, в тім, то в другім повіті нашої губернії случаяі неспокоєства серед крестьян. За цей рік таких случаяів було чотирі. Першій случаяі такої був в селі *Костобобрах*, повігород-сіверського повіту. Крестьяне захотіли закладіти вигоном, котрій належить до маєтку кн. Голцина, і почали пускати на нього скот. На поминальному тяжкі управляющій економієйу звелів своємй робітникам запынати крестьянські коні, што наслідє на тому вигоні,— але крестьяне обтили тїх коней од робітників економії. Як не вмовляли крестьян управляющій, а потім іспранили, ті жїх не слухали, а все більше та більше буйствовали. Шчоб вмирити їх, послано було в село шitorsи роти садат.“

Як буйствовали крестьяне, дописач „Кіевлянина“ не каже, — але в другій газеті, „Русскія Відомости“, знаходимо допис, котра, певно, говорить про той же самі случаяі: „Нам пишуть з *Глухова* шчо один з батальїонів костромського пішого полку послав, шчоб вмирити крестьян в одно село Новгород-Сіверського повіту, до перед тим случылась одна з частх поземельних незгод між крестьянами і помішчїками. Дїло в тім, шчо крестьяне зовсім зостались без випасів дїля скоту, бо їх громадскій вигоп одішюв по розмежуваньню до сусіднього багатого пана, котрій той вигоп завав. Навкруги обложеної землею цього пана, крестьяне вигнали свій скот на його толоку. Управляющій панскій заарештував мужицькій скот, а жінки з кочергами

і кілками прийшли його вивольвати. Піднявсь страшенній колот. Пришов урядник (те, шчо в Галечині шапдари) і шше начальство (сельське), але жінки розігнали їх усіх. Найбільш дісталось урядникові, бо він пустив було в діло своєю шаблєю. Зістали лишче начальство,— і ось, на поміч урядної прийшов батальїон костромського полку з запасом по 40 і по 60 патровів на кожного садгата. З батальїоном прибув і полковник, — тільки жк вмирати було нікого: в селі було цілком тихо. Крестьяне дуже бідні, — і через те шїєско, котре прийшло до їх на *екзекуцію*, харчується, як чутно, на кошт земства“ (?).

„Новому Времени“ пишуть з *Стародуба* про те же саме діло: „29 априля упраляющій князю Голцину в селі Костобобрах, побачивши, шчо крестьяне того села вигнали своїх коней напастє на землю панську, взвав з собою урядника і најмитів, шчоб загнати коней у панскій двір. В той день, у шиторку на поминальному тяжкю, людє костобобровські були на кладовищі поминати померших. Жінки довідавшись раніше про замір управляющого, зчинили крик і зинудис вивольвати коней, потягали за собою купи крестьян, шчо спокійно бєдіували на кладовищі. Смітїшниця з них зчепилась з урядником, котрій помагав загнати коней, — але дісталих дужий удар напастєм, повалилась на землю. Роздратовані цим купи крестьян напалєсь на урядника і на најмитів, побіли їх до полуємерті, — а управляющій тим часом, шчоб не дістатєсь у руки крестьян, пошїпніє сісти в повозку, і вернуєсь у двір невредимій. Про все, шчо случилось у той день, зараз довідчались поліція, бо людє в дворі князєвому були не безпечні, бо крестьяне похвалялись на них. Новгород-Сіверскій іспраник не раз приїждив у Костобобрах, але він не міг заспокоїти крестьян, котрі зажалували, шчо їм нема життєля од управляющого і стоїати на тому, шчо хотять виселитєсь з Костобобров. Дїло в тім, шчо при розмежуваньню деякіх вїастєк, котрі тепер належать до маєтку князю, виїнали в середнїю крестьянські земель,— і крестьянскій скот, як їде на випас, мусить безпримітно проходити по цїм участках. Через те крестьяне мусили в своїх сїравах з економієйу приставати на невигодї дїля них умов. Тепер у Костобобрах, по наказу губерниатора, стоїть батальїон шїєска. 26 маю приїзди у Костобобрах і сам губерниатор. Головні шпигувати в цьому ділі заарештовані, а двоє із крестьян (один з них колїшній волоєщій старшина) до си не розшукано“.

Переглядаючи ці дописи, ми бачимо, — шчо ні одна з них не писана не то з самого села Костобобров, але навть з його повітового городя, Новгород-Сіверського, — а з дальнього наволока: з Глухова, Стародуба, або навть з Чернигова: — далі всі вони розскажуєтє не в одно, навть про землю, за котрої виїносп спор, — а дві дописи, котрі говорять про „буйствє“ крестьян, писєля того як вони обдиєли, од нападку урядника і управителя, — не какуть, в чім власне проявлялось те буйствє. По тому, шчо дом князю і управляющій був собі

цілієнші, поки ісправник кілька раз приїждив у село і одїїдав з нього, — можно думать що ніякого бунта власне і не було, — а крестяне тільки стояли на тому, щоб або їм буда воля випасати скот на тій полі, або одрізано було од громади до князя (а може тільки перегонити скот через неї), — або що вони виселяються з села. Чим акінлось діло, — не звісно: начальство про те мовчить, газети — теж. Ми додамо, що котибобівський пан, кн. Голицин, здається, родич того кн. Голицина, котрий був губернатором в Чернігові, коли вже робилося розмежування.

„Цими днями, каже „Кієвлянинт“, 19 юнія, були неспокої шче в двох селах *Городицькою повіту*: в *Солоновці* і в *Автуничях*. Щоб втишити ті неспокої, треба було теж послати оружну силу: в *Автуничі* послано було три роти салдат. Тільки вже тут причину неспокою було певірно цінування земель при межуванні. Треба нам знати, що цінування (таксація) земель робиться в нас тільки по тому, що кажуть самі землевладці і не провіряється межевою комісією. Але між землевладцями рідко бува згода в цім случаю, і часто вони цінують свої землі як ліśni, ніж вони єсть справді, сподіваючись подумити, як буде парка, за своєю гіршу землю стільки ж землі лісної. Такі надії декогогх землевладців шноді і справджуються. От через те можно зрозуміти, чаш недовольство і злемент підіймаються серед інших землевладців в таких случаях і як легко їм може переїти в бунт.“

Так каже навіть газина газета. Ясно, що в *Солоновці* і в *Автуничях* пани шині були кругом, що їм обманом одмежовано було лішної землі, або більше. А все такі начальство послало салдат проти крестян!

„Недїля“ каже, що подібні як у Новгород-сіверському і *Городицькому* повіті неспокої були і у *Борзнаському* і у *Черниговському*. І туди послали салдат. Докладніше всего досі звісно про бунт коло села *Рудин* в *Черниговському* повіті, — бо 5 ноїабря був в *Чернигові* суд перед членами кієвської палати над тими крестянами, котрих вивучено як головних приводітц того бунту. Про цей суд напечатано чимало в „Кієвлянинт“, — хоті і не стільки, скільки б треба було, що б відяснити до кінця все діло. Так напр. сам „Кієвлянинт“ говорить, що крестянин *Граб* „подробно і точно“ розказав все, що було між крестянами і ісправником, — то б то, як ісправник пізнаво бив крестян, — а слова *Граба* розказані в газеті дуже коротко, далеко коротче ніж других, — певно, власне через те, що вони були подрібні і точні. — Не маючи нішого дже, рела, ми розказемо про *Рудинський* бунт по „Кієвлянинт“ і звернемо увагу найбільше на самі корні справи, — на те, за чого вийшла негода між крестянами з одного боку, і паном і начальством з другого.

Вийшла вона за шмакта землі, котрі усі мужики звали на суді *Сіброю*. Пан не згожувався так звати її, а все таки назвав її *Гуртовією* дачею. Суд не дуже хотів зшнцатися на тому, щоб розібрати, що то за земля така, і коли один з крестяняльших адвокатів озавався, щоб посликати свідком д. *Константиновича* і роснитати його про ті *сібрані* землі, то шпироти того стан прокурор, а потім і суд. Суд, певно, стояв на тому, що і без того ясно, як крестяне спечерчались з начальством, — ісправником, котрий був при землемірові, — досід же того, що то за земля та, за котрої буда суперечка, мовляв, діло другого суда, — громадянського, а не шнольного, і до діла не їде. Певно, що суд присяжних на тому б не стан, а присяжні могли б захотіти відяснити самі корні справи, — землю, хоч би для того, щоб знати не саму вину бунтовщиків, а і те, що до неї довело. Тільки ж в *Россії* суперечки з начальством судяться без присяжних: і то шче добре, коли судяться, — і коли обвинувачених не везуть на суді світа без суду!

З того, що говорили на суді крестяне *Граб*, *Скидан*, *Симончук* і адвокат *Неїєлов* видно, що під селами *Рудин*, *Мокрі Велички*, *Озерські Гути* і *Гробока* єсть шмакт землі в 510 десятин, на котрі колись був сіє. Мужики з тих сел мали тої сіє на гурт, або по тамошньому на *сібру* або на *сабру*. Всі *сібри*, або громадяне, товариші, рубали дерево і куші, корчовали їх, і обрали викорчовану землю по потреби. Так було в старовину, коли, певно, ціла волость мала, як громадецьку, всю землю, що шакруги. Потім села поділили проміж себе ближчі землі, поле, а пустош зоставляли все таки сібринією. Тим часом людеї у цих селах самих поділили начальство на вільних (козаків) і панських; і кілька панів оієсно по тих селах: між тими панами дд. *Рігельман* і *Подоуєвський*. Під тих панів поступили і мужики, як крешаки. Мужики по старому вказаву ту пустош за гуртону; панам те не валило, поки та земля буда зарослена і поки мужики були панськими. Аж ось землю мужики викорчували, розорали, вгноїїли, — то і стали вільными. Коли уїїняли крестян, то начальство і само не знало, що єсть і в *Черниговщині* такі гуртові землі, навіть для кількох сел хоч би і різних панів. Та навіть українці людеї досі толком не знають про гуртові землі на нашій *Україні*, і багато з них навіть дума, що гуртами держуть землю тільки москвини, а не українці. А крестянам, як їх уїїняли, в *Гетманщині*, то давали землю в кожного пана і на кождї двір особно, — то такі сібрані землі, як під *Рудною* і *Мокрими Величниками* і проищли їм в іїні, звісно, не записали. Крестяне спорну не запряїтили того, а пани, занапо, не встоювалися за тия. Аж ось пан *Подоуєвський* почав шнцатися до тієїї землі і правити з крестянам за неї спільшчину. На судї пан казав, що бунт до він 20 років уже володає землею, — і шчо крестяне йому давали за неї половину врожаю (кіпичину), — а тільки з того часу, коли єсудя його *Рігельман* програв

перед судом справу за своїми крест'янами за своєю долю в гуртовій дачі, — то і його крест'яне перестали давати йому співщичину. Крест'яне ж казали, що вони ніколи ніколи співщичини Підсуддівському не давали. Суд, як ми згадували вище, про землю діла розбирати не став, — і через те зосталося темним навіть то, до якої долі Сібрової дачі чиняється Підсуддівській, — до всієї, — чи до частини. Не ясним це зосталося навіть для адвоката Нежелова. Не відясненним зосталася і справа про плани, котрі дада на Сіброву дачу межева комісія. В ділі про бунт Руденській деякі свідки розказували, що урядник привів плани Сібрової дачі, і дав той план крест'янам, грічі прочитав його і поради держати в церкві. Сам урядник каже, що нічого не читав і не радив, а отдав крест'янам один з 12 планів, на котрому було написано описцем (парацаном): „крест'янам Мокряке Величкі“. Потім той план одірав становиш пристав і отдав Підсуддівському. Один із свідків (Парховенко) каже що він сам читав план і бачив, що план був не ддя крест'ян. Другі казали, що план читав панок Шчючкин і казав крест'янам, що він на Сіброу готовий цітти, коли земля не за ними записана. Певно, що в часи межування щось було наплутано. Тільки на суді того ніхто не зозірав. В усяким разі крест'яне вважали землю за свою і навіть дісно володали нею і після межування.

Тоді в 1879 р. Підсуддівський вивел своїх наймитів орати ту землю. Крест'яне з усіх названих сел прогнали тих наймитів, — а Підсуддівській, котріч того і ждав, — подався до мирового судді, що крест'яне, мовляв, „порушають володіння його“. Адвокат Гольденвейзер казав перед судом про цей захід так: „із практики наших мирових судів звісно, що як тільки хто не має ні документів, ні других міцних резонів, що б довести своє право перед громадянським судом на яку небудь землю, щоб одібрати їїї — то подається до мирового суду і жаліється, що порушено (будїм то дісно) володіння“. Тільки ж і по закону можна жалітись так не пінише як через широку після такої порухи, — а сам Підсуддівський каже, що крест'яне дали йому нічого не давали на те, що володає Сіброу. Мировий суд признав, що це крест'яне порушили дісно володіння Підсуддівського, — а не Підсуддівській хотів порушити їхнє. Цей вирік мирового шче не кладє кіньця справі, — але після нього крест'яни мусили тьгатитись з паном вже по документам, перед дорогами громадянськими судами, — коли далекій сенат, до котрого подались крест'яне, не скасує вирока мирового з'їзду. Шщоб скорше повернути до себе мировий з'їзд, пан в той же час, як обертався до його, подався і до губернатора, жалуючись на „бунт“ крест'ян. В 1880 р. крест'яне знову на дали ні орендареві Підсуддівського, ні самому йому орати спорну землю. Тоді пан подався не до суду, а до поліції і до губерньского правління за землеміром, а поліція, то б то помічник ісправника, а потім і сам ісправник приїхали в Рудьку з землеміром, шщоб той обвін може

для Підсуддівського. Землемір (не надівши свого знака, ні не прочитавши нічого крест'янам) вїшов на поле, але побачивши, що там стоять крест'яне, котрі казали, що земля їх, і котрі даляли його, кажучи, що може це і не землемір, а який злодій, „карманщик“, — поїхав з поля з паном і ісправником. Це, значило, вже *бути*, — і губернатор вивел в Рудьку вїежко!

Вїежко, (котре привів в село ісправник з піснями!) — так обїїдало крест'ян, що 60 з них вїїхались у клубу (стодолу), шщоб порадитись, як вони казали, про те, як би їм помиритись з паном; — а ісправник каже, шщоб напастись на вїежко, — бо каже по хатах крест'янських він знайшов 15 рундич з зарядом. Ісправник поставив на вкруги клубні вїежко, а сам з урядниками увїїшов в середину витгати „приводчиків“, — і тут крест'яне держали себе не подобно до бугтарів, — бо ісправник був їх зрашпенно, до „одур“, як казали крест'яне. Теж робив і становиш і урядники. Крест'янин Синчук каже, що коли ісправника просли, шщоб він, замїєд того, шщоб битись, розказав толком діло, — то ісправник кричав: „Іа цар і бог, — сухагрьєсь!“ Крест'янин Булава казав, — що як його з другими арештовали, то три дні не давали їсти; дома все поростаєкали, — діти мерли з голоду; по дворам начальство і салдати розбивали скрині, становиш сам в нього вивав 3 рублі і сховав у кешену. (Треба нагадати, що це все діїлось після того як через те, шщоб вбито ген. Мезенцова і стрєльано на царя, — поліцію в Росції так поставлено, що вельке протівенство їїї вважались за бунт).

Навіть прокурор кїївської палати знайшов, що при цих арештах і в загалі при тому, як вїежко було в Руді, ісправник так себе держав, що його самого треба судити. А поки що судили тих крест'ян, що він заарештував. Як ми казали, суть діла не відяснилася на суді. Але довіль відяснилось, що правдивого резолю вести в село вїежко, після того як землемір настрахав крест'ян і не провалив навіть робити своє діло, поїхав з Руді, — не було зосім, — і що Підсуддівській сам, замїєд того, шщоб судом доходити свого права на землю, коли він має його, хотів настрахати крест'ян поліцейським начальством, починаючи од станового і ісправника і до губернатора, — а це все начальство охоче брало не за своє діло — і держало руку за пана. Крест'ян — пїтерю палата присудила до арешту од двох до чотирьох місяців. Всі крест'яне названих сел все так не тратять через те права споритись за Сіброу перед судом громадянським, — але ж Подсуддівській одного добився: — крест'яне нальзали!...

В Україні правобитий цей рік було своє розмежування, которе в свій черед було причиною кількох бунтів в Кїївській губернії. Тут на черезлозосність не жаліуться, бо козаських ґрунтів тут вже з початку XVIII-ого ст. не ма, а після скасування козачини, а потім і після того як країна ця піїшла під Росцію, землі тут нај-

більше родано великим панам, московським і польським, так що навіть казенних крест'ян тут не багато. Тут пани жалкують не на череполовність, а на *сервітутти*, то б то на те, що вони мусять давати крест'янам в лісах *винас і дерево* на топиво і будівлю в лісах нічо зосталися за панами. За часи кріпацтва, звісно, інакше і бути не могло,—бо тоді і льуде були панськими машинами, то треба ж було панам їх в усюму содержанию. До тогож царській уряд, сердитий на тамошніх панів за те, що вони тягнуть до Польщі, знівсав ці сервітутти в *інвентарі 1847 р.* або такі книги, по котрим мусили содержанию і робити крест'яне. По закону про волю 1861 р. уряд звелів зоставити за крест'янами все, нічо за ними було записано по інвентарям,—і хоч пани було багато зламали з того, та коли після польського повстанья 1863 року уряд знову наліг на панів,—то нові посередники майже скрізь подикували за крест'янами землю і сервітутти інвентарі. Увійшлися од цих сервітуттів пани можуть, розверстанись за крест'янами, то б то виділяши крест'янам німаг дісу в власність,—але це теж панами не подобяється. Їм хотілося би як небудь за дурничку званитися од сервітуттів, а найліпше, щоб уряд примусив крест'ян пристати до розверстанья, коритого ддя панів. Часом уряд би і радий був, та в правобічній Україні, де крест'яне думають навіть, що вони в 1863 році вину землю собі мусили одвоювати,—боїано і урядові дуже повертали на бік панів. От через те там найбільше стоять на *добровольному* розверстанью і тільки з підтишка посередники нагналив його то там, то сьам на користь панами. Недавно пани пригадали, що вони можуть по старому закону, шче виданому задовго до воли крещанької, ддя розмежування панів проміж себе, або од казни,—обмежувать свої землі на свій кошт через чиновників од московської межової палати,—і хоч таке *коштне* межування і коштує справді чимало,—але за ним, думали пани,—вони примусять мужиків і до розверстанья. На це їм зразу в різних місцях правобічній України почалося так коштне межування,—і крест'яне, по закону про таке межування, як сусіди, мусять являтися до землемірів з документами на свої землі і посылати поіренних од себе,—а інакше з ними буде зроблено, як з інодітими ддя державного межування льудьми. Крест'яне ж перш усього газет не читають, де межона палата за три місяці публікує про те, де буде межування,—а в друге боїаться межування, шчо б воно не повернулося в розверстанья ддя них не користе. От через те вони не тільки не хотять помагати панському коштному межуванью, але як де, то силою не дають його робити.

Найбільш було говорено про такий слугай в селі Павлівці, в Бердичевському повіті ківської губернії.

В тому селі два пани і крест'яне. Пани, як каже донсича „Голоса“ (№ 221) давно вже не годялись з крест'янами, бо хотіли розверстан-

ня,—а потім приймалися за коштне розмежування. „Цього ніколи не буде“, казала громада. Там кошт 9 жуня в Павлівку приїхали землеміри з Москви і потребували од крест'ян понятих (свідків). Павлівці не пішли і не пукали понятих з других сел, страхуючи, шчо поб'ють їх. Мабуть між тими понятими були і пани, бо в „Голосі“ кажуць, шчо „приїхаві сусідам землемірцям утікати“. Землеміри покалились начальству. Приїхав становій і посередник, потім ісправник, предводитель панськй, вієско і палицке губернатор. Але крест'яне стояли на своєму: „ми не винні: панами хотілося межування, — хай і одічкують, — а нам межовки не треба“. В газеті „Берегъ“ (№ 133) кажуць, шчо крест'яне зразу казали: „не треба ним межування, — нам і без нього лихо. Та шче якісь чужії по-наїдали, та хотять межувать“, — і, окружиши церков, старій і малій, а попереду жінок, а надто ваготі, не пукали понятих і по-на до присяги. З 3 жуня до 22 стояло в Павлівці вієско, шчоб крест'яне не перешкодкали межуванью, тільки харчувалося вієско на казенній кошт, бо в павлівці не було харів. З крест'ян заарештовано було 17 чоловік. Тільки, як каже „Берегъ“ вплив розмежування третью частину землі,—а за тим перестали. Всіх слугаїв коштного розмежування було в ківській губернії до 100, і не в одних селі були за нього неспокої.

Окрім Павлівки найбільшій неспокої був в селі Кеареронці, васьківського повіту. Там ісправник з посередником арештовали було кількох чоловіків, але громада їх одбила. Тоді в село приехали сотню доських козаків на екекуцію. „Екекуція довела діло до кіпша,—але залишила по собі тяжку вправу“, кажуць у „Неділі“ (№ 25).

Тільки ж і крест'яньскі бунти теж своје зробили: як каже „Берегъ“ коштне межування звелено списати,—а крест'ян з села Павлівки, шчо були заарештовані, випущено дванадцять, а пятеро тільки шче заарештовано в тюрмі. Уряд, জানно, побоявся держати руку за „панів-ляхів“.

З правобічній України знаходимо в газетах звістку шче про оди бунт: в селі Льдави, могольського повіту, подольської губернії, по другій вже причині, теж доволі цікавій,—за землі, котру їм одведено в наді. Може кого здивує, шчо тільки через 19 років після того, як обжалено волю, льяданські крест'яне получают наді. А вишло так ось через шчо: по закону про волю 1861 р. крест'яне на правобічній Україні мусили дістати в наді ту землю і стільки, як записано їм по інвентарям 1847 р.—але по „вильній згоді“ (по *добровольному* соглашенію) з панами можна було їм брати і другу земелью чимеш. Майже скрізь, де вона була, „вільна згода“ була зовсім не вільна, а часом з салдатами,—коли пан був родич, або приятель посередника, або предводителя, або сам посередник, чи предводитель. Вийшло так, шчо і по звичаїним „уставним грамотам“ пани дали крест'янам трохи не на двадцять процентів менше землі проти інвентарів,—а по „добровольним соглашеніям“ крест'ян скринджено шче гірше.

Нові посередники після повстання 1863 р. поправили „грамоти“ *) — а „добровільних соглашень“ вони майже не зачіпали: — зміняти їх було труднощі, та і багато з них було зроблено в маєтках панів руських, або хоч і дяків, та таких, що мали за себе руку в Петербурзі. На карті кїївської губернії, в книці д-д. Воєйкова і Загоскіна „*Кієвська губернія. Статистическа свідомія о распределеніи землевладенія*“ і т. д. можна бачити, як то скрізь, де земля дали крест'янам по добровільному соглашенію, дано їм і менше і за більші гроші, ніж по звичайним грамотам.

От такій то „договор по добровільному соглашенію“ був і в Льодаві. Крест'яне таки спромили, що той „договор“ скасовано головною комітетом по крест'янським справам в Петербурзі. Тоді, по закону 1861 р., їм одрізали землю інвентарю, трохи більше. Тільки ж та земля далеко гірша: забути, пан одурив крест'ян і по інвентарю 1847 року.

Впрочім треба сказати, що допис в льодавську справу, — в „Голосі“, — написана дуже не докладно, як майже всі дописи в руських газетах про крест'янські неспокій і помещельні справи в загалі, — і через те трудно бачити, чого власне хотіли льодавські крест'яне. Видно тільки, що вони не приїмали і тієї землі, яку їм одвів посередник і яку одрізали землеміри. „Як тільки поїхав посередник, — пишуть у „Голосі“, — зараз (18 маја) льодавські жінки викопали межові стовпи, і потім, скинувши всі громадські уряди, сами почали шпирхати громадськими справами: одну, — жінку церковного старости, вибрано за старшу і до неї призначено номініції, десятниць і т. д. Приїхало начальство, скинуло (волоеного) старшину і старосту (сельського) за пересорядність і звело старшим з других сід зикати льодавський збір на граніції між Льодавою і сусіднім містечком Даршомом. Збір зішовся, але побіг його стоїло жіноче підєсло, — більш 200 жінок. Вмозлявannya не помогли. Чоловіки стоїали і смірно слухали ради і уговорів, — але як тільки посередник сказав, що межові знаки поставлять упіять, — то жінки крикнули: „впіять викинемо! а ексекуції не боїмося, — усе одно доведеться помирати з голоду на нових полях!“ Начальство послало телеграму до ширшого уряду, — і получило наказ: ждати дальшого розпоряду. Між арештованими єсть і жиди, — каже „Голосі“ — і кінца так: „Треба замітити, що земля, котру тепер одведено крест'янам, далеко гірша, ніж стара, — а другої землі начальство не могло їм дати по закону 1861 р. — що, певно* звісно і верховодам (крест'янським).“

*) В Кіївській губернії за крест'янами було землі: по інвентарям 1847 р. — 1,231,472 десятина, по грамотам до 1863 р. — 1,061,969, по вписку 1864 р. — 1,348,563 десятина. В Волоській по інвентарям — 1,398,496, по грамотам до 1863 р. — 1,205,552, — після 1863 — 1,570,293. В Польській — по інвентарям 994,734, після 1863 р. — 1,183,524 десятина (Чубинській, Труди згенезиці в Югозан. край, VII. 515).

Тако читали ми в юні. І з тої пори про це цікаве діло, — ніодна газета, ні в Кіїві і Одесі, — ні в Петербурзі та Москві, — а ні чіпирі!

Бут, котрій недавно судивсь у *Старополі*, що перед Кавказом, показує, що на Україні єсть ще одні привід до неспокою серед крест'ян: як де, то ще і досі не скінчилося паданням в власність казенним крест'янам їхніх наділі. По закону за казенними крест'янами мусить остати та земля, котра тепер у їх, — тільки вони платитимуть підбільшній чини (оброк), так щоб виплачувати заразом і роковій чини і капітал (стобв) за землю. Цей новій чини їм накладається на 20 років од того, коли діється їм „владінній запис“ на землю: рашіще 20 років не може збільшнитися. По правді кажучи, казенним крест'янам ще важче зрозуміти, ніж панським: од кого і за що вони мусять викупати землю? Од казни?! А що таке та казна? — Тіж самі гроші, що крест'яне платять податкам. Свій викуп землі казенні крест'яне не можуть ніякже вважати, як за підбільшувannya податків, — котрі і далі будуть, певно, все збільшуватися. Ось через те, казенні крест'яне не раз казали, як їх силувано викупляти свої наділи, — що „нехай буде по старому“.

От за такого бажання виїхав і бут крест'ян села Дербетовського, Новгородське повіту, Старопольської губернії. В юні 1878 року начальство привезло в село „владінній запис“ на наділі і на чини. Дербетівці ж не згодились пристати на те. В обвиную актї про дербетівську справу сказано, що крест'яне, підбурені дурними розказами, не тільки казали, що владінній запис не — панська вдумка, — але і те, що їм не треба ні землі, ні запису, а бажали, щоб їм царь дав четверту частину землі дурно. Тільки це шось не так, — бо далі на суді вияснилось, що дербетівці носили в Петербург прошеніє, щоб земля і чини зосталися за ними по старому. Про „дурні розкази“ на суді вияснилось, — що дербетівці чули од високопід, крест'ян з Могилевської губернії, як ті розорились через нові порядки і мусели їти світ за очі. Жаль що в дописі „Голоса“, в котрій розказано суд над дербетівцями, не написано нічого про тих могилевських крест'ян, а сказано тільки, що і прокурор признався, що ті крест'яне справді були розорені своїм владіннім записом. Тільки ж ні посередник, — ні вписка суд, не розібрали, — чим найбільш був невигодній дербетівцям владінній. Посередник сказав тільки, що коли крест'яне недовольні, то можуть до двох місяців жалітися у Старополь, або послати старих мучає до великого князя на містечка Кавказького в Тьлік. Крест'яне жалілись у Старополь, — і нічого, звісно, не дістали. Тоді вони послали виборних у Петербург, — але старопольське начальство написало туди, і одного з тих виборних, Стенька, там арештовано. Исправник Морєжко ради вилетати в далекий край, „адміністративним порядком“, — то б то без суду, — головніших з приводів дербетовських, — і коли потім на суді жо

спитали, кого він вважає за головніших привидів, то він одповів, — що тих, котрих вид йому найбільше в пам'яті уривався на сільських зборах. Про того ж Мор'єжа пишуть в „Недільї“, що він казав перед судом, — що коли б з крест'янами розмовляли *розумілою* дала *виз мовою* і терпляче виіясняли їм справу, то не було б ніяких безпорядків“.

Тим часом у Дербетівське прислали з скарбу добавочній податковий лист за 1878 р., — і крест'яне і побачив, що ось і справді їм погіршало через владніній запис, і вихотіли по листу платити, а вернули його скарбовому начальству. Далі ж на 1879 рік їм прислали податковий лист, де був записаний і більший чини по владніному запису. Крест'яне знов не хотіли платити чиншу ж по цьому листу, а вернули ж його. Тоді 3-марця 1879 р. в Дербетівське приїхала комісія: віце-губернатор, жандармський офіцер, ісправник, становий пристав і др., а з ним козаки. Дербетівці виїшли на зустріч з хлібом і сільзю ж комісії, що комісія буде з ними розмовляти про владніній лист, — а комісія, звісно, знає нічого не хотіла, як тільки, щоб крест'яне зараз заплатили податки, як їм було написано в податкових листах. Ісправник Мор'єжо казав перед судом, що віцегубернатор наперед зрікає говорити з крест'янами про що ніщо, бо казав, що він сам леве прочитав дорогий закон про падінні казенних крест'ян і боїтьсья чого небудь налудати. Врешті, казав Мор'єжо, що віцегубернатора з тим тільки ж послано було, щоб зібрати податки, — а до другого він і права не мав. І ми скажемо, що хоть петербургські газети і сміютьсья з легка з віцегубернатора, а воно ж правда, що він не міг зміняти царського закона дла дербетівці: той же закон двічі несправі. А що ж віцегубернатор міг сказати крест'янам, котрі власне того закону не хотіли знати? Так віцегубернатор 3 марця сказав тільки крест'янам, що б принесли безприміно гроші за податок, та прочитав їм з закону, які кари написані тим, що не хотять платити податків. На другий день громада зібравсь там, де звичайно, — перед хатую сільської управи. Але шче до збору судовій досіддях покликав до себе трьох крест'ян до виншту про те, що вони, мовлять, розсуджають „неправдніи чутки“ серед громади, — ж двох зараз заарештував, не розсигнавши навіть свідків. В той же час віцегубернатор послав ісправника до громади, щоб той привів її до віцегубернаторської кватири. Громада вже впахла, що товаришів з неї заарештовано, і дуже тим образлась. Громада сказала ісправникові, що в неї жеті звичайне місце до збору, ж коли віцегубернатор хоче з нею шче розмовляти, то хай приїде туди сам, — а вона до нього не піде, поки не випустять заарештованих. Віцегубернатор не пішов, — а громада постоїшши, почала розсигнаць, і дехто з неї пішов до кватири судового досіддяха, де сиділи заарештовані за жандармом, котрій не чукав до них ні жинки з хлібом, ні сина, що приїшов порадитись шчось про хазяїство з батьком, которого рантом ухоп-

лено. Жандарм став страхати цього сина, що буде стрільати на нього з револьвера. — хоч ніхто ніякого напильства жандармові не робив, — а всі тільки просили, щоб пушено було родичів до арештованих. Тим часом самі арештовані видрали вікно в кухні досіддяха ж виділи на волю.

Крест'яне розійшлись до роботи, дехто ж за село, — а начальство послало в судське село за сотнею козаків (певно, дощів московської породи), котрі стоїли там кордоном, бо буда чума. За чотирі години приїшли козаки, трохи підпихши. Начальство ж шче їм звеліло піднести горілки, — а потім звеліло ісправникові з козаками заарештовати „привідчиків“. Сказали громаду ж погнали до віцегубернаторської кватири. Там ісправник заарештовав одного, потім другого крест'янина, на догад, як сам казав: „хто стоїа ближче та понавс на очі“. Третій крикнув: „що це воно таке! так, покажу, усіх передельвать: утїкаймо!“ Громада побігла, — а за нею послали козаків ловити. Козаки стали немисердно бити крест'ян нагаїями ж шаблями в пихах. Коло збору стоїали жинки, котрі кинулись на поміч чоловікам, — і всі почали битись з козаками, чим погано. Козаки вигнали шаблі, ж коли б не жандармський офіцер Дослев, котрій сам кинувсь у середину ж на силу вмовив козаків вложити шаблі в шхви, то буда б кровава січа. В цій колотнечі становому дісталось чимало, козачьому офіцерові теж; з ісправника зірвало з шеча його жутг, а жандармського офіцера теж якась жінка зачепила по рукаву (?)...

Тоді начальство послало до громади пона з хрестом, — але крест'яне кричали: „він сребролюбць! він за одно з панями!“ В „Недільї“ кажут, що крест'яне добавляли: „чого ти хрестом тут махаєш?“ — а „Голосць“ розскажує, що навіть ті, що кричали: „він сребролюбць, — за одно з панями!“ все таки цілували пона в руку ж у хрест. Шн угворював громаду цілх дві години, аж до вечера. Як стемніло, громада розійшлась спати, — але не воліла дати начальству коней на виїзд з села. Ває в північ начальство виїхало, добувши коней з других сед. Через кілька днів в Дербетівське приїхав сам губернатор з двома батальонами садат. Крест'яне ж його стріли з хлібом і сільзю, — і, як каже „Голосць“ — „непорозуміння скіячилось без кровопроливства“, — не каже тільки, чи дербетівці згодились, що ж лише буде платити більше грошей, поки казна шче вбільшить, — чи побачили, що проти двох батальонів садат нічого не поробиш. Скорінш, що остатьє! Цятнадцять же душ, чоловіків ж жінко, вьзали до суду. Просідли вони штирца роки в тюрмі, — а на решті суд не згодивсь з прокурором, щоб вони 4 марця 1879 р. бунтовались, або противились начальству, а сказав тільки, що вони „буїтствали в публичній місті“, —(то б то одивались од п'яних козаків) ж присудив їм сидіти шче по 2—3 місяця в тюрмі.

„Одескїй Вїстникць“ розсказував про „буїтць“ під Очаковом, в селі Покровцях на Кибуринській косі, — буїтць уже не проти шаів а

проти кушців. Тут крестяне і з ними селянській старшина розважали два рибальських заводи кушців, що належали праву на рибальство в начальства. Як завше робиться в таких случаях у Росії, „Одеській Вѣстникъ“ не розказав докладно справи, а далі і зовсім замок про неї; — а не найшлося нікого народодубача, котрий би добре доп'явсь про цей виступ рибників проти багатирів. Може би помиляємось, тільки нам здається, що бунт у Покровці мусив вийти з того, що крестяне тамошні од віка ловили рибу сами на берегах своєї коси, — на котрій іншакі прохарчуваніс нічим. Начальство ж вважало берега моря за казенні і почало продавати право ловити там рибу підрадчшам, — а ці діє далі все більше стали притискати крестяна, — поки роздратували їх до того, що вони розважали їх заводи.

Такі случаи неспокоїв по селах, про котрі ми знайшли звістки в газетах за останнє літо. Як бачите, це зовсім не одинокі случаи, — котрі як скоро набігли, так скоро і одходять. На кожний случай єсть причина, котра єсть не в самих тільки тих селах, де гостро вишавсь неспокій і дішов до біжи, або до бунту. Кожний случай виходить з такої причини, котра єсть у цієї країни, — і котра коли не тут, то шде, а безпримітно мусить привиривсь бунтом. До тих неспокоїв, шде ми зараз розказали, треба додати ще *чиновницьку* справу, за котрої торік були біжи по селах правобічної України, коли пани почали набавляти чини та виганяти чиновників з хат і ґрунтів, де вони сиділи по сто років і більше. Справа та і досі не залагоджена, навіть так, шчоб чиновників приривлядо до крестяна і шчоб пани не могли по волі підбавлювати чини, — і через те яках небудь 200,000 *) душ в нашій правобічній Україні живуть так, шчо завше можна серед них ждати біжи і бунту.

Кривди, котрі роблять нашим простим людям начальство, пани і багатирі доводять їх не тільки до бунтів, але і до помсти над збійжкам і особами тих панів, начальства і багатирів. По більшій часті при случаї такої помсти говориться рідко, — хоч, як можна бачити напр. по словам Л. Варера в статті „Еврейскі аренди въ Черниговской губернии“ в „Отечеств. Записк.“ 1879 р., а також по статті „Подорожжя по Подташчині“ в „Громаді“, т. V, такі случаи бувають не рідко, а найбільш підбавлюванна лихих панів і орендарів. Останнім літом у Подташчині повішено підальничка *Чаїковського* — котрий, як видно, підальнував багато і по заранній наміщеній думці! Тільки ж про того Чаїковського, не глядячи на тязку його кару ми не знайшли звісток у газетах.

Більше звісток проскоило про саддату *Томилку*, котрого розстріляно по трохи описав в ті ж Подташчині. „Берегъ“ доп'ядуємось ми, шчо 18 юня в Кременчугі саддат Томилка, крестянин

*) По Янсову. Опись статск. исследований о крестьянских надѣлахъ и шде жезлахъ. Табл. XII. 61,886 ревнскихъ душъ, — то 6 то чоловіків в 1857 р.

з Курської губернії, — вишюм на муштру без кришечки до походного казанка, — бо кришечку ту кудись заложив його товариш. Фельдфебель Чухахин дуже ладив Томилку, а далі дівчі вдарив його по лицю, так шчо в його полтвас з носа кров, і Томилка впаив би, коли б не вдержався за товариші. Але Чухахин шче звелів поставити Томилку на всю ніч у повіжі походній зброї з ружжьем „на ліцију“. Томилка, в кінець збуревши, вистрелив з свого ружжяка і на повал убив Чухахина. Коли про це дішло до начальника харківського воєнного округа ки. Дондукова-Корсакова (того самого, шчо заводив конституцію (вільніи устав) у Богдари), то той через воєнного міністра, Мильутина, (котрого часто похваляють, як народодубача) шпирохав у царя, шчоб Томилку судити по тім порядкам, мов би це на поході на війні! Такий суд, мало того шчо мусив навірно покарати на смерть Томилку, — а шче і не міг вписати докладно, шчо його довело до того, шчо він убив чоловіка. „Берегъ“, газета, котру видає недавній професор одеського університету Цитович, котрому деякі міністри дали 160,000 рублів на те, шчоб він заложив газету та ладив би в ній усіх, хто в Росії виступає проти начальства, та і то каже, — шчо „слідство на суді про Томилку залишило на боці її обставини життя саддатського, котрі чи приаю, чи боком, — вірніши, шчо приаю, — викликали переступ Томилки“. Саддат питали тільки про те, шчо і так було ясно, — про те, як случилось, шчо Томилка вистрелив. Тільки ж, — каже „Берегъ“, — не глядячи на чудну неопишту саддатських свідцїв, один саддат сказав, шчо фельдфебель Чухахин „дуже бився!“, — правда, „за діло“, прибавив саддат, мабуть, злякавшись воєнного прокурора. В Полтаві ж говорив, — по словам дописача „Берега“, люде, котрі мусили близько знати діло, — шчо батько Томилки чоловік заможній і часто послав йому гроше, а фельдфебель позичав ті гроші в молодого саддата, звісно, ніколи не отдаючи. На решті саддат не став давати більше, — і з того часу його почав усього дождати і наказувати Чухахин Відного Томилку розстреляно, — але тільки 10 сентабра. По воєнному закону при смерті його мусили бути саддати його жюжі, — але полк той зарані вивели з Полтави, де був суд і кара. Мабуть начальство не було певно за той полк, — за товаришів Томилки, — а по словам „Берега“ — „для народу в Полтаві, — Томилка став мучеником!“

Так в останні часи по нашій російській Україні скрив, — де тільки єсть мужики, — серед хліборобів, рибаків, чиновників, саддат, — показались навіть кривіи проваів того, шчо порядки, в котрих держать мужиків, стали вже їм невинними. Найбільше ж киджуться в вічі з тих проваів, це звісно *бични хліборобів*.

За грянницеју Росії, в західній Европі, навіть у Галичині, в котрій живуть такі ж самі мужики, як у Київській, або Черниговській губернії, не бува таких бунтів, як тут. — Не бува їх навіть в Ірландії, — де хоть чиновники і споряться з панами, — але не так

сва робітниками, котрі будуть залежати од купців та фабрикантів; в далеких країнах нові виселенці стануть найбільш чиновниками панів, котрі поханапа там дотепер землі. В усіхмі разі виселенці з сел та в городи, то в далекі краї посіраджають свої хати і збіжжя, котрі в них позакупляють багатіри, купці або і багатіи крестяне, котрі, раз ставши дужими од своїх сусідів, де далі дужчатимуть більше. Так і вїде, що маленкіи полеканьїя дла бідних крестян обертуться бїшно на користь багатирям, ніж загалоїи крестянам,—а з того, що черелюкане парекко начальство одступити частину своєїи сили виборним земствам,—вїде найбільш усього те, що багатіри простіше заберуть в свої руцї уряд і самого царя. Правда, тоді та і почне прояснятися у головах селян думка про громадські порядки, коли вони побачать, що царі і чиновники вже давно слуги багатирям. Тоді і крестяне почнуть прихчатися до думки, що їм нема надїї ні накого, окрім на себе самих,—і почнуть прислухатися до думок городєких вївченних соціалїстів.

Так воно шло дїю і за границею за остатні сто років, шїльа того як і там по селам бували такі ж самі бунти, які тепер бввають в Росїї,—бували наприклад і в француїи перед тим, як у них городяне зробили *сємке* повстанья проти короля, та його великого панства і чиновників (в 1789 році і дальше). Так воно, певно, іде з повагом і в Росїї, навіть і в Україні.

А на ції Україні справа повстанья мужиків, коли не за цілком соціалїстичні порядки, то з тим, щоб отплати землю в панства і одбитися од податків у казну, справди могла б піти далеко скорше. Панство в бїльшї часті росїїської Україні доводі пове, а до того чуже; та і царство не пустило тут таких корнів, як у Московщині. Ми вже казали, що про бунти мужиків в Росїї мало звісно докладно,—а все таки і за остатнє літо в газетах далеко частіше згадувались бунти на Україні, ніж де инде в Росїї. Та тільки і тут не має того ж, що і по всїї Росїї,— то б то шільну вївченних соціалїстів на мужиків,— і може навіть тут шче менше його, ніж у Московщині.

Перш усього на Україні не може бути на мужиків впливу вївченних лудей, так би сказати,— мимовільного, ненавмисного. Таї помилївсья б, хто б подумав, що думка про зміну теперішніх порядків на соціалїстичні несуть у громадї тільки самі наївнісі проповідатї соціалїзму. Навіть ті газети, котрі тільки розказують про все цікаве, шче робитьсья на світї, в тім часї і серед робітників і їх прирїателів,— все таки будять в лудей, шче їх читають, думки про нові громадські порядки. Так напр. звичайні газетні звістки про суди над соціалїстами в Росїїи мусили багато збудити таких думок і в робітників, і в крестян у Московщині, котрі могли їх читати, або чути, як їх читають. В українській часті Росїїи цього не може бути,— бо там не ма газет на українській мові: начальство не позволя. Та і у загаль

українські мужики, котрі сто років назад були письменнішчими од московських, тепер далеко менше письменні, ніж московські мужики; можна сказати, що українські мужики,— дякуючи московському начальству, котре вигнало українську мову з школ та перешкождало закладати хоч які небудь школи, зовсім безписьменні. Навіть через допущанья романів серед письменних лудей української мужик не може майже нічого покрїстуватися дла себе,— бо розмова та іде по московському. Мужики і письменні луде на Україні в Росїїї— так оддалека держаться оди од одного, як инде; це запрїмїтїть усьогоїи, хто вїїдїтї в Україну чи з Московщини, чи з Польщі, чи з Німеччини. Через це все не можна і ждати багато од ненавмисного проходу науки і громадських думок до мужиків од значаїного письменства і письменних лудей в росїїській Україні.

Тїєїи науки і тих думок можна ждати тільки од навмисної праці письменних соціалїстів. Таких соціалїстів не так то і мало в росїїїській Україні; цього можна доповнїтїти і з судових справ про бунтарів за остатні роки. Тільки ж невольа Україні в московському начальстві і тут припадає своєю рукою: всі письменні україніці проходять через московську школу, та помосковлену, або спольщезнену сімю,— і одвіають од українського луду,— не знають навіть житья Україні і українського луду, не знають навіть його мови. Багато з них, навіть ставши ворогами московського царства і прихильниками мужицтва, вже не здолїють перевити себе так, щоб шциро прихїлїтїся до українського мужицтва, і жшину серед Україні, не вїїдуть навіть говорити по українському. А тут шче знаходятьсья серед москалів та полькаків такі луде, котрі і у гуртї соціалїстичні повноволїи панельах та чиновницьких значаїи: так вони шїяк не хотять згидитися з тим, шчоб і по українському писано було книги так, як і по московському, та по польському,—або з тим, шчоб україніці порадкувались у себе, як самим потрібно, а не як їм вельять чужі луде, та шчоб письменні україніці служили перш усього до просвітї своїх мужиків. Таїи пани та чиновники в шкурї соціалїстів московських та польських хотять перш усього вдержати в своїх руках верховодство над тими лудями, котрі могли б служити до просвітї українського мужицтва,— або хотять повернути працю соціалїстів з українців на користь своїх, а не українських мужиків. Дла того вони і вигадують, будів то підльзгати про українського мужика значить зрїтнє служби дла добра всього шшого свїта, а старатися писати хоч би і соціалїстичні книги дла україніці по українському, а не приміром по польському і по московському, значить бунтїм то роздїляти робітників рїзких пород і мов проклятих них,— бо колїе то, мовляв, мусить на всьому світі бути одна мова. Ось через такі причини і виходить, шче коли в вільнічїх народах,— у француїах, англичан, італїанців, німців і т. и. єсть упорядковані партїї (гуртї) соціалїстів, котрі найперш усього працують, шчоб швести серед своїх лудей соціалїстичні думки, а через те найшїше служать і освєтїтїи соціалї-

стичній спілці, котра складається з тих спілок, що позакладаються серед кожного народу, — у нас на Україні, а найбільше в Росції, можна здобути чимало людей, котрі себе звать соціалістами московськими (руськими) та польськими, а дуже мало знайдеш соціалістів українських. От через це, не глядячи на те, що вже більш десяти років серед письменних людей на Україні ворушаться соціалісти, не видно, щоб до селян українських дійшло хоч зерно соціалістичних думок.

Окрім того і царські порядки в Росції такі, що письменному чоловікові важко і приступити до мужики, щоб прояснити їм правду про корінь мужицького лиха. Як тільки це почало робити молоді соціалісти, років з десять, притандувати назад, — зараз же царські чиновники і сам цар почали їх арештувати та мурдувати. Товариші тих мучеників мусили метатись в тіх чиновниках та на цареві, — а далі велика частина соціалістів в Росції стала на тому, щоб перш усього скасувати царство та чиновницьке самовольство, та завести хоч *політичну* (державну) *волю*, то б то такі порядки, щоб хоч трохи було тільки говорити та писати про громадські справи, та щоб чиновники нікого не сміли ханати до арешту і карати без суду, та щоб чиновники були хоч виборні та складали шпорошній одсот перед виборними радами, як це робиться в усіх інших краях Європи і Америки.

Тільки ж та боротьба за волю звелась в Росції майже на самі заміри вбивати царя та чиновників, так що вона виходить на ділі більше помістю над лихими особами, ніж боротьбою проти лихих порядків. Найрадикальніші з бунтарів в Росції навіть взяли собі імя *террористів*, од латинського слова *terror* — страх, та думають, що вони найбільше страхом над царем та чиновниками добудуться політичної волі. Через таку вузькоту думок та способів руських бунтарів їм доси і не довелося багато притягти до себе людей навіть і між тими, хто терпить од теперішнього уряду. До того ж деякі з бунтарів, бачучи, що на віну з начальством треба грошей і що з своїх людей не багато добудеш таких грошей, здумали здобувати їх усеякими способами: обкрадати банки, пошкодувати, пошту, навіть коли б пришлося при цьому вбити і сторожу, або поштаря. Такі виники дуже пошкодили бунтарям, та навіть притягли до них таких людей, котрі сьогодні дуть обдирати, або і убивати чиновників, або і поштарів, а завтра начальству своїх же товаришів зраджують. (Діяков, Богусльський, Гольдсбергер).

Осьде короткій перегляд самих судючих справ про бунтарів в 1880 р. в самій Україні:

В январі 1880 р. в *Одесі* воєнноокружній суд засудив дев'ять душ на кари: од довічної каторжної роботи до тюрми на чотири місяці, за те що один з них належав до таємного соціалістичного повстанського товариства, а другі до того підписались під Херсонській скарб і витягли з нього 1.500,000 рублів, як вони казали, на

поміч замкнутим і засланям в каторгу соціалістам; кілька других за те, що знали об тім, та не доносили начальству.

В февралі воєнній же суд у *Київі* судив *Кіриєв* Богусльського за те, що він би то розпущав між робітниками бутновських писанина, щоб він би то мав додулю в замірі обкрадати на користь повстанського гурту пошту і грошеву скриньку курьоского піхотного полку, а також за те, що Богусльській з товаришами вбив би то міщанина Куриленка за шпінюство. Суд присудив Богусльського на смерть, — але генерал губернатор помилував його, а за те Богусльській в дальших судах нараєзував на своїх товаришів і знайомих усеякої користної чужальству правди і неправди.

В марті воєнній суд у Харькові засудив шестеро чоловіка (з них двох на 16 років каторги) за повстанське товариство і за розпущання бутнарських листів; (справа ця впрочім дуже дивна). За подібне ж судалося в Одесі тоді ж такі деіятнадцять душ, з котрих теж кілька чоловіка засуджено на каторгу, допичні у кількоріччю.

В февралі ж воєнній суд у Київі судив університетського студента Розовського. Це діло воіпущене, але воно доси не було розказано докладно в газетах. Ми маємо про нього допис, з котрої подаємо оце найголовніше:

18 декабря 1879 р. начальник станції залізної дороги в Ольшаниці замінив на стії станції обяву од „исполнительного комитета русской социально-революционной партии“ за царского поезда I декабря. Жандармский офицер зараз послал телеграмми на станцию, — чтобы дивились, чи не буде хто шче де наклеювать такі обяви. На станції Слозута жандарм замінив, що один молодий чоловік височин з зала I і II классу і побіг у вагон. В залі жандарм побачив обяву „исполнительного комитета“ і зараз велечив у вагон і спитавъ молодого чоловіка: — хто він такий? Той одповів, що він син унтер-офицера Иван Родионов, назвав жандарма дядькушкою, просив простити йому його винюк і обіщав уперед того не робити. В його шче було два листи бутнарської газети „Народная Воля“.

На слідстві Родионов, — котрому було всего 18 років — сказав перше, що він знашов обяви в київській публічній киньтарі, а „Народную Волю“ получив од певногого чоловіка, котрий їхав з ним з Київа. Через день же Родионов сказав, що 16 декабря він почував у квартирі студента Розовського, котрого не було дома. Разом з ним почував і певнодній йому чоловік. Розовський на другий день сказав йому, що той чоловік — звінцій бунтарь Сергій. В той же день Розовській передав йому, Родионову, 2 обяви исп. комитета і 20 екз. „Народной Воли“.

Розовського обшуквали і знайшли в замкнутій скрині кілька листів, виданих петербургскою волюною печатницею, революерні набожі і т. и. Розовській на слідстві сказав, що то скриня не його, а потім, коли батко прищав його скриньку, — то Р—ій сказав, що скриньку він отдав зна-

кому, котрого імені не скаже, — що Родіона не знає і ніяких йому листків не давав. Перед судом Родіона сказав, що Розовського зовсім не бачив, — а чув про нього од одного гімназіста, од котрого приходив до нього за гривши, але не застав його дома. Обири ж подувив од перовозника човинаря, котрого квартири не знає. Вказав же на Розовського, встановившись після розмови з своїм батьком і думаючи, що на Розовського трудно буде навести, що він належить до гурту бунтарів. Розовський на суді зривався всякою іши; — свідки нічого не доповнили, окрім того, що Родіон наклеював об'яву. Суд присудив: повісити і Родіона, і Розовського. Генерал Ванювський, вивіривши годі округом, спитав у Петербурзі, — і подувив раду: повісити тільки Розовського. Сестра Р-ого поїхала в Петербург прохати Лоріє-Мелікова, але там її замкнули. Потім, коли брата її повісили, Лоріє-Меліков, кажучи, взнавши діло, сказав, — що „дуже жаль, — може б і простиян, а тепер за-пізно“.

Як везли Розовського ішиати, то брат його, хлопець 11 років кинувся у вікно на улицю, — і убився. Мати зішла з ума. Батька ж багатий жид Бродський прогнав з служби в себе з страху держати батька такого сина!

В іуді воєнний суд в Київі засудив 21 душу; прокурор зводив їх в одно повстанське товариство, котре між нічим би то хотіло вбити генерал-губернатора Черткова; оди з товаришів, Полікарпов (19 років) хотів убити ішиа Забрамського, котрий перше взнався доглядати за ішиаінами царськими діла бунтарів, а потім (а певно ще раніше) продав царським ішиаам. Забрамського Полікарпов тільки поранив, а себе потім убив. До киявського товариства прокурори примішали і ішиасера Журковського, котрий робив підкоп під херсонське казначейство. Суд присудив багато на каторгу, а двох повісив, — але нікого не повішено.

Маже всі ці судові справи на Україні за цей рік показали співність засуджених з тими, хто були покарані торік на Україні і в Московщині, а також і звязки бунтарів на Україні з тими, що видавали в Петербурзі повстанські газети і з тими, хто замірявся вбити царя в Петербурзі, Москві і в Катеринославщині.

Чутка про цю віну бунтарів з царем та його чиновниками, певно, дійшла в найглухші села, — та тільки не видно, щоб там розумні люди навіть те, за чого їде та віна і за кого б слід держати руку мужикам, — чи за царя, чи за бунтарів, — бо бунтарі не розказали простим людям, чого вони хотять і од чого одбиваються, не розказали навіть москвітан і по московському, — як вони печатали потаїно свої газети в Петербурзі: „Земля и Воля“ і „Народная Воля“, — а не то яке українцям і по українському. Ніхто в Росції навіть і не подумав розказати і письменним українцям, яку шкodu їм робить цар і його чиновники; — а до мужиків українських россеїські бунтарі не обивались і за цей гарячий час ніодним словом.

В своїх прилюдних листах вони все говорять тільки про „руський народ“, про його думки і життя, — про кривди, котрі йому роблять, забуваючи, що в Росції на 100 мільйонів льду єсть хліба 45 мільйонів „руських“ (москвітан), — і што реугі, неруським народам, робиться іще більше кривди од пашів та начальства (наїбільш руського ж), ніж руському народові.

Ми мало маємо звісток про те, што думають наші мужики про ту віну, яку вели в останні часи царь з бунтарями, — та і ті звістки не зовсім в одно говорять, — тільки ж в одному згодяться, — што мужики мало розуміють ту справу. Так оди нас товариши з *пробовіної України* ише: „Што там робитьца на селі, Ви собі і явити не можете; жа давно не був на селі; — тепер не можна пізнати тих льудей, што були коліс: бідність ише гірша, розпустю так заведось, — сказати не можна; народ ходить, ише ціаній, хоч горіди і не бачив; што робить те, не знає. В тому місці, де жа був (глушчина порядочна!) дійшли чутки про шови рух серед молодіжі ішменниці, але видно льуде мало йому вірять, здається більш усього через те, што то панство, — тільки ж видно більш прихильности, ніж ненависти до того руху“. Другий же, з *Донщини* ише ось што:

„Приснаюсь, ишо і жа думаю, ишо вся земля Донська заселена козаками, аж вого далеко не так. Тут багато крестян українців, котрі безпервиною купю іходять туди з Катеринославщини і доходить на шидці до Ростова, а на шівні сидять по над Доном, верстов за сто на захід од Дона. Малими хуторами вони переходять і за Дні, де прасодують та наймають землю в козаків. По річкам Міусу і Калміусу скрізь живуть українці; унесь Міуський округ заселили вони. Зайшли вони суди, ітїаючи од крещатца, — але вого і тут нагало їх. Звичай, коза, громадське обладнання землює зостає по старому. Гарні степи донські, — та народ темній! Громадське обладнання землює з ішоринним переломом на ратує льуде од бідности; — хто багатий, той і з ним ситишій, бо може мати більше скотини, — три-чотири пари, а на це тут треба 450 рублів..... „Злоба дия“ і тут „соціалізм і соціалісти“. Чудне діло! Скільки вже років у нас тягнується судові справи соціалістів, а публіка в Росції і доси не внала, ишо то так за звір соціалізм, — „соціаліза“, як кажуть тутешні кушці. Навіть оди з перших в городі адвокатів признавсь мені по секрету, ишо він хит і „кандидат прав“, а про теперішній соціалізм стільки ж зна, скільки і про той світ. Одні кажуть, ишо соціалізм це все одно, шчо і єсть льудо, ишо називаюшись, — ишо соціалізм: це розбіг, монештво, — і єсть льудо, ишо називаюшись, (як почули про такі справи жа покраща херсонського банку, або замири розвивати шонту) ходять з революверами в кешенях. Жа сачив кілька таких. Одні кажуть, ишо це якісєв. Нецаєв пустив таку ману, — а другі, шчо Шенченко. Мужики і ішмужики кажуть, ишо це все роблять пани, ишоб помститись над царем за те, ишо

вн одібран у них крест'ян. Ця думка наствердніше засіла в головах, — і дуже шкодить справі. Невнй люде розказували мені, що в Харківі зновичи збиралсь на 19-го вераля бити всіх студентів, — а коли торік козаци були там студентів (дивись у „Громаді“, кн. IV) то не один з посторонніх помагав їм в цій роботі. Такі случаи так вразили і студентів, що деякі кажуть, що соціалізм в Росції загублено, так що хйба через 50 років він знову стане на ноги!

Нам здається, що довеські наші товариш трохи вже дуже чорно дивяться на речі, — але все таки в його словах багато правди. Ми бачили в донесі і другого товариша, що народох ні не ясно, за що їде боротьба між урядом і бунтарями. В великій пригоді могла б стати рада, котру подає наш довеські товариш, — це написати по простому докладній перегляд хоч судових справ бунтарів у Росції, та при тому і вияснити, чого вони хотять і яка вигода буде для народу, коли вони візьмуть верх над царем з чиновниками і над панством з багатирами. Наш довеські товариш обертається з такою радою до нас. Але ми од себе робили, що могли; — ми видаємо книжкн для українського мужицтва, в котрих розказуємо; які тепер у загальні порядки і які мусять бути ліши. А про ту особу віину, яка тепер ведеться в Росції проти начальства, найліше про ті справи і про тих люде, котрі де були і знає, — так як ось розказав товариш наш Павлн для галицьких мужицив про тих із своїх галицьких товаришів, котрих судили за соціалізм та виступи проти начальства. Такі книжки і розмови, котрі будуть опиратись на близькі до людеї кожної країни справи і особи, — можуть більше заворушити думки мужицтва, а надто сільського.

До таких вишкол і розмов мусили б стати в Росції скоршо всього ті з соціалістів і бунтарів, котрі не дуже то раді тому, що їх товаришч зчепились з царем і чиновниками, а не просто з панатами та багатирами. Вони кажуть, що як би були заміст царських і широні, земельні уряди, то все одно були б ті уряди в руках багатирич, а бідноті мало з того було б користи, — і що коли вже кликають народ до бунту, то до бунту просто проти панства і багатирства, щоб одібрати землю і фабрики на громади. Звуть себе такі бунтари „народниками“. Думки свої вони почали викладати в газеті „Чорний Переділ“, котрої вшло виїти досн тільки дві вїззали.

Чимало пристало до них „народників“ і панівч українських. Та тільки досн не видно, що б думки їх діїшли до селян на Україні. Правда, років з три назад, кілька з таких народників приступили було до казенних крест'ян чигиринських, котрі перед тим бунтовались, через те що їм дуже мало землі нарізано, — та ждали, що цар їм більше дасть. (Про цей бунт розказано було в II книзі „Громади“). В ті часи серед московських бунтарів панувала така думка, що треба бунтувати народ за того, за чого він сам радїї

бунтуватись, хоч би і не за соціалізму, а хоч би наприклад за розкозницької віри. Ось кілька з київських бунтарів, почувши, що чигиринські крест'яне на царя надїю покладають, поставились, що будїм то вони мужики, послані до царя од громади в Херсонщини по такому ж ділу, — і узавши од чигиринців прошенїє до царя, вернулись до них з грамотою, мов би то од царя. А в грамоті тії мов би то цар жалївсь, що йому перешкоджають пани з наслідником, і прохав мужиків закладати тайемні товариства та жалїв, поки він їм прише такую грамоту, що вже пора постватати. Ті бунтари, що так відвели крест'ян, розказують, що будїм то наизбиралось в Чигиринщині вже з 1000 чоловік в такі товариства, — котрі вони звали по московському „дружнїнами“, — та тільки скоро начальство дозналось і поарештовувало і бунтарів-привідників, і багато крест'ян. Привідники вепїли повтїкати з тьюрми за ґранцицу, — а крест'ян торік судили в Київі і покарали. На судї вияснилось, що вся справа держалась на обмані. За цей обман, — хоч і з добрим замїром здуманим — певно, чигиринські крест'яне добром бунтарів не згадають, — і наврад, щоб до них тепер можна було показати очі другим бунтарями. В усьакім разі цей обман мусив не розїгнати, а ще вблизити темноту в думках чигиринських крест'ян. Бунтари, що в них були, щоб віддатись до крест'ян, казали мужикам, що не справди пани будїт царя за те, що він добря хоче мужикам, — казали так саме тоді, як товаришчї їх писали, що царя за те будїт, що він за панатами руку тягне!

На такїї лутанини довго стоїати не можна, — і через те хоч перше дуже розхвалена була в бунтарській газеті „Землі и Воля“ ця чигиринська справа, — а потім і „Чорний Переділ“ почав печатати сиваньїє їїї тек з похваляю, — але незабаром в „Чорному Передїлї“ ж, хоч не ясно, а все таки майже зреклись од цієї справи, як од неодолюїї. По всьому видно, що росейські бунтари „народники“ і зостались без ясної думки: як же їм бунтовати народ? і немаючи, куди кинуться, почали спернатяться з терористами. Ось що писала про них недавно одна київська бунтарья в листі, котрій читано перед судом у Київі:

„Київські народники скоро відуть в народ. Мені здається, що проба ця скїнчитьсь сумно. Я тепер живу з одїєю народницею, котра хотїла перетнати мене до себе, та побачивши даремність праці, залишила мене в спокої, і каже, що я пропашча людина. Сумнішче всього бачити ворогування між народниками і терористами. Але ж на ділі всі вони їдуть до одного, тільки ріжними дорогами і, здається, нічого б ворогувати. А деякі, та майже всі народники кажуть, що через терористів пішли всі строгості, а доброго вони нічого не зробили!“

Ми певнісінькі, що київські народники так „в народ“ і не пішли. Не має тут нічого динного, — бо для того, щоб приступити до

мужика з проповіддю соціалізму, а надто ще щоб підняти серед мужиків бунт за соціалістичні думки, — треба чимало: треба перш усього самому добре знати, що то соціалізм і як він проповідатеться в других землях, — а далі треба добре знати життята мужицьке і справи господарські в своїй землі. До того ж, щоб мужики мали пошану до проповідця і слухали його, треба, щоб він до них приступив, як чоловік добре знаючий користь для них працю, — чи письменну, чи ремісничку, чи хліборобську. (Про це все ми говорили докладно в І книзі „Громади“). Шоб цього волого набути, треба часу, науки і праці. На лихо ж багато того з того, що треба вміти соціалістові, а надто на Україні, не можна з вичитих по казенних школах в Росції, — а до того в московських бунтовських письманих здаванні осмілювано науку і закликано молодішк діло далеко легше, і дати школи та „йти в народ“, шоб отавати „проводарями бунту“. І доси найбільша частина соціалістів скрізь у Росції, — як видно і з судових справ про їх винки, — дуже молоді панци, котрі вже через те одно не можуть бути добрим проповідцями соціалізму серед мужиків. А до того помосковчені панци на Україні то зовсім одбитись од народу, так що і при добрій волі, їм важко до його приблизитись, навіть коли вони стануть „народниками“.

Це ми бачимо і з пом'янутої народницької газети „Чорний Переділ“, серед виданців котрих ми об'явлено і тих київських бунтарів, котрі піхдили до чигиринських крестян. Іжа для своїх газети народники хотіли прибрати таке, шоб воно було розуміє і дороге для мужиків. В Московщині ж, а надто в півночній дісовій, коліс вільних крестян, що потім стали казенними, звали *чорними*, бо *облененими* звали церковних та панських, з котрих царь не брав податків, увільняючи їх панів, або як казали тоді *ошибка учи* їх; — так та чорним переділом звать рівний переділ між усіма людьми усейї землі на душі. Тамонні старовини, — або раскольники, — вірають, що такий чорний переділ буде перед кінцем світу*). Та ось московські народники і надумали прилагодити свій соціалізм до народних віри і через те назвали і своєю газету „Чорний Переділ“. Але в паншій Україні крестяне, хоч і ждуть теж такого *слухного часу*, коли земля буде поділена парівно, але ні слова „чорний переділ“ не розуміють, ні не можуть народницьких заботов до свого *слухного часу* не примішувать. До того ж, звісно, московської мови газети „Чорний Переділ“ українці не розуміють. Коли вже причинять соціалізм до народних надій та чуток, то б шчо, та і писати їйі по українському газету „*Слушній Час*“, або шчо, та і укріпцї, хоч і написали в І № „Чорного Передїла“, шчо

*) Дивись книгу Загупісина. Обычное право. XIX.

Росція занадто велика земля, шоб по всіх країнах їйі пооднаковому можна було проповідати бунт мужицькій, — а все таки не дішли до того, шоб не видавати на вузь Росції газету, котра сьак-так може годитись хіба для дісової Московщини.

В судовій справі про 21 київських бунтаря ми навіть спіткали звистки зовсім чудні, котрим ми раді б і не вірити, бо вони їдуть не з прямиї руки. Так Забарський росказував, що київські народники стали на тому, шчо найскорше б можна збунтовати народ в київській та волинській губерній, — і тут же каже, шчо вони думали видавати в Київні — „Чорний Переділ“. Звісно, і ми серед французького городу українську часопіс печатаємо, — а до того ми не думаємо неју жевеньській народ бунтовати. В Україні, — до того ми не думаємо далеко важче, ніж у Петербурзі, в Київні ж печатітьо содержувати далеко більше ярославській „Чорний Переділ“ також чудно, як видавати який небудь „Слушній Час“ в дісовій Московщині! Так то засліпили очі наших письменних людям, навіть бунтарям, чиновникам, котрі привыкли їх думати, шчо Росція скрізь одинакова та зневажати тих людей, шчо не мають своїх царя та панів — і котрі, мовляв, не варті мати і газети на своїх мовях!

В судових справах про бунтарів, котрі 1880 р. розбирались на Україні, ми знаходимо тільки один случай до, як чоловік так розумів інакше, як по українському. Це справа Лозінського, — про котру ми довідуюємся з газет ось ніч тільки:

В февралі 1880 р. воєнній суд у Київні присудив повістити унтер-офіцера Лозінського (з семипартиї) за те шчо він дав одному крестянину під Гаїшном, подольської губерній, запечатаний лист „до всіх грамотних і неграмотних людей“, шоб той передав його в волость. В листу тому, писаному по українському, кликались крестяне до повстання, шоб одобрити землю в панів. При самому Лозінському знадено другий подібний лист, на московській мові, „до всьох солдатів“. Сам Лозінський, певно, з ляку, зрікся од того, шчо він писав ті листи, а казав, шчо він належить до „мирного соціалістичного гурту і дума, шчо не слідю, а розумом буде зроблена зміна громадських порядків“. Лозінського повіщено.

По всьому видно, шчо Лозінській стоїав сам по собі, — і ні з якими кружками ні „українолюбців“, ні „руських народників“ ніяких звязків не мав. Сам од себе він „пішов в народ“, — але зкінчив так, як інакше і скінчили не міг, при такому способі „ходити в народ“, якого вживали в Росції і до нього ті бунтари, котрим це діло здавалось дуже простим.

Тільки ж трощечки світло почина пробиватись і в головах наших обитих і од мужикта і од науки бунтарів народників. Це видно і з того, шчо вже і „Чорний Переділ“ в І візці заговорив, шчо це була велика

помилка росейських соціалістів, що вони перше не звернули уваги на неоднаковість народу, життя його і мови по різних краях Росії,— то б то сказав те саме, за що в свіі час нашу „Громаду“ шляхано в других московських бунтарських часописах („Вперед“ и „Набат“), а в другій праці „Чорний Переділ“ звістив про те, що буди то вже заложено соціалістичне товариство „Земля и Воля“ для губерній північних і південно-західних Росії (короче б сказати: московських, або „великоросейських“) і побажав, щоб подібне товариство закладалось і для південних губерній. (Діше б сказати: для України; правда, що тоді б тому товариству пришлося би виїти і за границю Росії,—в Україну австрійську, а росейським підданним страх важко вискочити навіть і думкою за царський кордон). Найбільше ж подає надії на політешеньня гурту народників на Україні.—це лист одного з них, котри читано теж на суді 21-ого в Києві:

„Всякмі, кому чи більше, чи менше відомо, що знають з історії і з громадського господарства (політичної економії) велика частина з людєй (в Росії) котрі спирають повстанському руху, або і працюють для нього, — мусить признати ось що: 1) чим більше хто з них шевивсь і навіть дішов до западу в думках повстанського гурту, — тим менше він має наукового ґрунту для тих думок. 2) Більша частина бунтарів (в Росії) мало зна, або і зовсім не зна історію західного європейського соціалізму, його шпорядкованья, бажанья і поступу. 3) Через це все, проби, котрі вони роблять, щоб підперти свої заміри наукою історично-громадскою, — шихдять безоснованія і неточнимі...“

Коли людє замість того, щоб самим собі казати, не боїтєся так розбирати свої хвиб,—то це добрий знак. Добрий знак і то, що в цім листі признаєтєся конче потреба науки для бунтаря. Наука про те, що таке соціалізм в більше письменних людєх, а таке же про той ґрунт, на котрому треба в Росії закладати соціалізм, навчить і росейських бунтарів, що соціалізм тільки тоді стане міцним, коли будуть його проводити не бігани, а сталі працюючі людє, сталими гуртами, і що такі сталі гурти в такій великій країні і такій неоднаковій, як Росія, не можуть зкрьб однаково працювати. „Народники“ в Росії, певно, покинуть і саме ця народників, а будуть зватєся просто соціалістами, і разом з тим покнуть думку піддажуватисє до забовниши народ, таких як віра в царя, роскочинтцтво, — а будуть нести в народ чисті думки соціалізму про громадське життя; а приспособлятєся будуть в народному життьу до того, до чого не можна не приспособлятєся: до господарства, до мови усього народу. Єдиний тепер і через те бекорінши, мов перекоти-поле, гурт росейських (русських) соціалістів мусить розбитєся на країєві гурти, як до господарства і до людства країє: *московський* (північних, південних, низових, сибірських і др.) *український*, *єстонський*, *литовський*, *літовський*, *польський*, *бесараб-*

ський, *кавказський* і до громад *єврейських*, *німецьких* і *ишних*. Всі такі гурти в Росії можуть бути в спілці проміж себе, але також мусять бути в спілці з подібними гуртами і за границєю Росії: литовські гурти в Росії є тамжис в Пруссії, польські гурти в Росії є польськими в Пруссії і Австрії,— бесарабські з румунськими і т. д. Українські гурти в Росії безпримно мусять бути за одно з українськими ж гуртами в Галичії, Буковині і Угорщині і у спілці не з самими московськими (русскими), а з жидівськими, а далі з румунськими (в Бесарабії і Буковині), польськими, (надто в Галичії), угорськими, словачькими і т. д.

Впорядкованья українського соціалістичного гурту в Росії і Австрії мало б тепер найліше поле для праці всім тим особам в росейській Україні, котрі хотять служити для волі і добра нашого народу, і котрі не агожувтєся тепер про між себе в тім, що треба робити в теперішню хвилю, — чи добиватєся перше політичної волі, чи просто працювати для повстанья народу за землі і фабрики. Між Україною росейскою і австрійскою можна б поділи працую так,—що б в Росії звертали увагу більше на боротьбу за волю політичну, котрої там зовсім не ма, і без котрої справді важко шпорядкуватєся сталим соціалістичним гуртам, а в Австрії можна б вже просто приступати до соціалізму чисто господарського: там вже для того поле припосвідно і волею політичною, і початковою наукою,—як це буде видно з писанья нашого товариша Павлика, котре зараз іде далєше.

М. Драгоманов.

II.

УКРАЇНА АВСТРІЙСЬКА

В Галичії від 1848 р. вчили в школах по українськи, через що і шкільна молоді, і вищі українські версти не могли тут цілком відкритисє мовою від простих людєй, і сам народ ставав по трохи письменним та ма іш шкільну користь, ніж в росейській Україні, де вчили тільки по чужому, по московськи. Окрім того, по Шевченковій смерті, 1861 р. в Галичії з'явився цілий гурт молодих студентів, названих *україністами*, *народоєвцями* або *міжками* русинами, котрі казали, що галицький народ однаки з українським в Росії; домагались, аби і вищі українські версти говорили і писали по мужькини, по українськи; заложили у Львові 1868 р. товариство „*Прогресіа*“, що вказало видавати для народу книжки, а далє, від 1869 р. зачали видавати по українськи і книжки для народних шкіль, для гімназій та університету, — чим усім багато

зблизили вищі українські верстви до простих людеї. Таї сам український народ здійснює в Галичині вище, ніж в Росії через те, що, коли 1848 р. австрійський уряд скасував панщину і дав конституцію, то і прості українські люде мали тут право і могли сами порядкувати своїї громадські справи, та ще і радити і над краєвими, і над державними, а вибори до віденської державної думи, і потім, від 1866 р. і до львівського союзу розухали і зблизили трохи до купи мужиків в цілій Галичині. Нарешті тут народ швидко мусів задуматися над своєю бідністю, бо швидко був відділений від найб. дістав або мало землі або погано землю, а потім, особливо, від коли уряд 1868 р. дозволив брати зиску, яку хто хоче і дробити ґрунти, — народ задвоївся і почав тратити її ту землю, яку мав.

В Галичині цей ірвані народній стан најліпше зрозумів в початках 1870-х років піп *Гірка Наумович*. Він дізнався до так названих *москалі* або *твердих* русинів, котрі дізналися в Галичині в 1866 р. та казали, що галицький народ одинок з московським в Росії, через що і намагали говорити, а особливо писати не так, як говорять прості українські люде, а по книжкову, з московськ., — але, як розумний чоловік, Наумович переконався, що народ книжкої мови не розуміє, взяв собі приклад з „Прогісити“ і зложив 1872 р. в Коломиї дльа народу місячник „*Наука*“ і двутижневу газету „*Русская Рада*“, а потім, 1874 р., дльа народної освіти „*Общество имени Мх. Качковського*“. Через те, що Наумович знав народ і галицько-мужичку бесіду ліпше від народівці і розумішче від них почав писати про всі, як політичні, так і громадські і господарські справи, про народну бідність, безземельність в Галичині, — чого цілком не робили народівці, — він від разу зацікавив і шкільну молодіж і особливо простих людеї, котрі доси до „Прогісити“ не тільки що не належали, але навіть слабо і чули про народівці. Протів народної бідности Наумович, окрім необхідности, тверезости, опрацности і праці, радив також, подібно *Шумцев* з *Деліна* в Німеччині, закладати громадські позичкові каси, громадські склади збіжжя (шпихліри), купувати ґуртом господарські машини, сирій матеріял, потрібний дльа ремісників, принайти до спілок, поіншати хліборобство. Але головна заслуга Наумовича — та, що він перший так зацікавив мужиків і міщан, що заставив їх читати газети і книжки, закладати громадські читальні, чим скрізь в Галичині прочистив ґрунт дльа соціалістичного письменства і дльа самого соціалізму.

Дльа наряди над народними справами Наумович скликав народні збори, з котрих першії був 1874 р. в Коломиї, де заложено товариство Качковського, котре потім мало збиратися щю року в інших місцях в австрійській Україні. Протів людеї спершу купами сходилися на ті збори, занесувалися до товариства Качковського і складали гроші, бо вірили Наумовичу та сподівалися від того товариства таких добрих книжок, як була спершу „*Наука*“ і „*Русская Рада*“, котрі народ

скрізь в Галичині страх як любив, читав і купував в 1872—75 pp. Загалом рух, викликаний Наумовичем, був такій живий, що захопив навіть твердих русинів, поіп, тільки що вони не ширчо хотіли народної освіти, бо вже на другим, дуже великим народнім зборі в августі 1875 р. в Галчці вони страшним своїм криком не позволили товариству Качковського розказати по мужичку паміть євангеліє, бо сподівалися з того народної революції протів віри. Через те від товариства Качковського і від поіп зараз відвернулася најширішчі львівські студенти, і серед львівської молодіж першії раз випльа думка, що тільки своєї користі хотять вищі українські верстви, і що справа простого народу цілком ишла. Того самого, 1875 року світлі українські соціалісти з Росіїї зложили і видали в Відні, — де, також тільки через знакомство з українцями з Росіїї, були галичане-соціалісти вже від 1872 р., — перші соціалістичні книжечки на українській мові: „*Парова Машина*“, „*Про бідність*“ і „*Правда*“, і звернули увагу на львівську українську молодіж.

Львівські українські студенти, котрі також були поділені на дві купи і ворогували один з одним, зложили були 1870 р. два університетські товариства: „*Академічеський Кружок*“ і „*Дружній Листарь*“, котрі трималися старих ґуртів, першії — *москалі*, другіи — *народівці*. Але, коли „*Акад. Кружок*“, за прикладом Наумовича, зложив 1874 р. двутижневу студенську газету дльа молодіж „*Друг*“, то до „*Акад. Кружка*“ мало-по-малу зачали горнутилися најрозумнішчі і најширішчі дльа народу львівські студенти, з „*москалі*“ і з „*народівців*“. Тут, в редакції „*Друга*“, вони за „*Вистпиком Євроня*“, а особливо за працями Пипіпа про Вьєліського і т. п. відрізнялись і від старих народівців тим, що стали на бік „*западників*“ (що то стідали в Росіїї за західно-європейську науку, правдивої (реалістичної) писательської школи; почали розуміти, що письменство повино бути не само дльа себе, а тільки дльа людської користі (живій приклад чого вони бачили на праці Наумовича), і нарешті тим, що признали, що російське письменство цікавіше, ніж українське, через те, що в першій більше нових, поступових думок. Остантє говоривши і українські соціалісти („*Українці*“) в газеті галицьких народівців „*Правда*“, а потім, від 1875 р. в „*Другу*“ і вони ж назвали галицьку молодіж на думку: значить, українське письменство треба зробити цікавим. До ренти здеймв львівських українських студентів по-над старі галицькі ґурти другій лист „*Українці*“ в редакції „*Друга*“, написаний як раз по зборах в Галчці і як раз про те, над чим тоді задумалися були најпередішчі з львівської молодіж. Лист цей порадив молодіж не кланяться старим ґуртам, ані Наумовичу, в которого також багато шهودинних дльа простого народу церковних і поіпських думок, а кращче відділитися від них і самим подумати над народною бідністю і над способом, як би їїї помочи. Загалом тоді, по зборах в Галчці, межі львівськими студентами ішли думки так швидко

одна за одною і так швидко переінакшували молодих людей, що лист цей швидко видівся і з „Акад. Кружка“, і з „Дружн. Лихаря“ найпердшійчу і најширшійчу молодіж і знів її в новій гурт, котрій уже в февралі 1876 р. взяв верх і в „Акад. Кружку“, і в редакції „Друга“ і з одного боку звався говорити і писати по мужицки, по галицьки, а з другого ясно бачив, що для народного добра треба вже новіших ніж Просвітів і Наумовичівсв думки.

Цими новими, соціалістичними думками львівська українська молодіж зацікавилася тільки тоді, коли вчула, що і межі українцями в Росії є соціалісти. Від марта 1876 р. ці українські соціалісти зачали їждати до Львова, знакомитися з тутешніми студентами, переписуватися з ними, — і від них львівська молодіж першій раз познакомилася з соціалізмом. Вони порадили редакції „Друга“ перудрукувати з „Отечественныхъ Записокъ“ повість Г. Иванова „Отравленный дяконъ“, — котра скрізь в Галичці зробила великій знак, — здобули для молодіж бібліотеку з російських і інших книжок, напр. твори *Бєлінського, Добролюбова, Шведрича, Чернишевського, Герцена* (Записки д-ра Крупова), *Мильяна* „Жоночу невольца“, *Ляме* „Робітницьку справу“, *Ренана* „Христово життя“ і т. и., помагали потім, 1877 р. грішми „Другу“, від которого відвернулася були 1876 р. старі пренумеранти, особливо за „Отр. дякона“, Чернишевського „Що діяти“ і другі соціалістичні праці, як українців (Третєє писмо Українця в редакції „Друга“), так і самих редакторів. Набільше підбивали молодіж львівську до соціалістичних думок часті поїздки до Львова українців, особиті з ними знакомства, а також віденські брошури і женовська „Про богатство та бідність“, котрі появились і зачали розходитися у Львові тільки в другій половині 1876 р.

От на якім ґрунті і от яким способом приривилася соціалізм серед української шкільної молодіж в Галичці.

Вже в половині 1876 р. „Друга“ став і народній (по мові), і соціалістичній і захопив по тільки далеко більшу повшину львівських українських студентів, світих і духовних, а і країну гімназійну молодіж, котра приверталася до него від „Слова“ і від „Правди“. Але для того, що старі народці, боїучись, нове, стратили молодіж, не тільки що не вступили їм против неї і против українських соціалістів, за котрими вона очевидячки їшла, а шче і хвалили і її і „Друга“, і чинилася, що ніби то вони годяться з тим новим рухом в Галичці, — то навіть у Львові студенти думали, що народці за одно з українськими соціалістами, через що новій народовській гурт скрізь в Галичці подався трохи на бік „Просвіти“. Для того ж, щоб прихильники „Друга“ скрізь тоді вступали против твердих русинів і пошівства, котре вважало було в своїй руці тов. Качковского і абито з дороги Наумовича, — то і прості люди зачали відвертатися від „Науки“, „Русской Рады“ і тов. Качковского та записуватися до „Просвіти“, приїжджати на її збори до Львова

чого перед тим не було. Загалом за один 1876 рік через соціалістів проповідь *москалі* цілком стратили молодіж.

Але власне за того „москаляма“ не подобалися соціалістичні думки: вони скрізь в Галичці крикнули против молодіж, деякі з них переїмали у Львові листи редакторів „Друга“, і тим накликали на молодіж львівську поліцію.

В перших днях 1877 р. арештовано у Львові 4 українців, 3 з Росії, одного члена редакції „Друга“ за стосуки з редакцією „Громади“ та перевозку, найбільше українських, соціалістичних книжечок. В марті присуджено трьох з них „за належність до заграничного таємного соц. товариства“ від 8 днів до 1 місяця арешту, — а в юльну 1877 р. арештовано всіх правдивих редакторів „Друга“, против котрих зараз свідчили *тверді* студенти. В январі 1878 р. 6 українців (Івана Маличевського, Аншу Павлик, М. Павлик, Остапа Терещенкого, Шчасного Сельського і Ів. Франка) і одного поляка з Росії, д. Котурницького, — присуджено „за належність до країного таємного соц. товариства“ від 1 до 3 місяців арешту.

Арешти 1877 р. і ці два процеси народили, правда, шуму скрізь в Галичці і зацікавили молодіж особливо для того, що на росправі 1878 р. оскаржені вступили як соціалісти і розказали що таке соціалізм, — але і багато відвернули від него, бо як тільки поліція вмішалася в справу, то і новій народовській гурт зо-страху цілком переїшов на бік старих народців і ці оскаржені, як і собі тоді зачали ганьбити в „Правді“ українських соціалістів з Росії, радити молодіж не слухати цих „народних зрадників“, „жешпоросіків“, а добиватися царської служби, — з котрої саме тоді віденський уряд виплав за соціалізм д. Огг. Терещенкого, — і хоті далі українське, (жєвєське і львівське), соціалістичне писменство на-ново захопити гімназійну молодіж, то все такі соціалістичні проповіді не лишива би була по собі в Галичці такого значного сліду, як би від разу не виїшла була з тісних кружкових рамок на ширше поле та не зачепила робітних людей.

За львівських робітників скажемо понижче, а тепер за українських мужиків і то тільки за тих, що напруги міста Косова, в Коломицьщині. Тут народ, особливо в двох селах: *Малистрівськи* і *Маскалівці*, за прикладом деякого з львівських студентів, відвертася вже в першій половині 1876 р. від тов. Качковского і від його книжок, від „Науки“ і „Русской Рады“, від повій і більше слухав того, що було надруквано в „Друзі“, як „Затроєного пона“,*) і т. и., на-решті з-устної проповіді тих самих думок, які тоді пугували у Львові. В другій половині 1876 р. тут уже читалися і ширинилася віденські книжечки, і до соціалізму цілком пристала проста сільська

*) „Отр. дяконъ“ і Третєє писмо Українця, що були друковані по москєвськи, — треба було переводити на українське.

дівчина з Манастирського, Анна Павлик,— а львівські арешти та ревізії в самих мужицькіх 1877 р. до решти відвернули тут льудей від понів і уряду і цілком привернули до арештованих соціалістів і до їх думок,— про що розказано в статті Анни Павлик „*Мої і львівські іриси, а навсика на поніська правда*“. Того самого, 1877 р. була арештована і Анна Павлик і притягнена до львівського процесу 1878 р., де її присудили за вербунок простих льудей до таємного соц. товариства на 1 місяць острого арешту, — а від 1879 р. навкрути Косова дуть же арешти і процеси самих мужицькіх за соціалістичну проповідь.

Ми сподіваємось, што про все це напишуть в „Громаду“ самн льуде, а тепер розказуємо тільки за урядовим актом, што маємо в руках і просимо нас доповнити і поправити, в чім ми помилимося:

Виданій 29-ого маја 1880 р. коломиїєськїй прокураторськїй Акт розказує от-што:

На початку 1879 р. арештовано Анну Павлик за те, што шпирла межн народом „*Громадськїй Друг*“, „*Лєвін*“, „*Молот*“, „*Нову віру на Україні*“, „*Громаду*“, „*Про те як земля наша стала не наша*“, „*Про багатство та бідність*“, „*Про хліборобство*“; і што перед багато льудьми говорїла, што земля повинна належати до всеїй громади на гурт, што льуде повинн гуртом робити коло ґрунту, а потім ділиться тим, што вродиться. Окрім Анни Павлик за це було арештовано багато простих льудей з Манастирського, відвезено до Львова і поставлено тут перед суд присяжних, котрїй однако всіх уїльнив.

Дня 7-ого января 1880-ого року, як написано в тїм Коломиїєськїм Акті, задержали на повітї в місті *Кунї* (мильа від Косова) лист до „*Манастирськїй Громади*“. Тут десь хвалитьсья Манастирськїх льудей, за то што, против поніськїї вої, бунтом розбили колодки від церковних брамів і зробили собі чернштар дорогу; кажеться льудїм і далї так робити і бунтом спротивлятьсья поновї, як би їм-мав кому сад, што на цвинтарї; хвалитьсья *Дмитра Фокієя* за те, што впомянаєся о добро Маскалівськїї громади і стрїлив у Петра Кабіна; кажеться далї всім стоїтати за громадським добром, бо претці всіх не замкнуть; хвалитьсья думки соціалістїх, мужицькіх за правду, і нарешті проситьсья льудей оборонити Анну Павлик, што также впомянаєся за правдою; та не даги їїй погубити, бо і вона ще колєсь стане льудым у прїгодї.

Косівському уряду їїї то поївіділось, што лист цїй писала Анна Павлик, *) через што він жеї арештував 18-ого января 1880-ого р. в Коломиїї з молодшою сестрою, Параскою ї Маскалівськими мужицькими.

*) Через што саме Косівськїй уряд вчонивсья Анни Павлик,— про те сказано в наших „*Друкованих листїх до льудей*“, де показано також, што А. Павлик него листу не писала і не посилає, і што, значить, Косівськїй і Коломиїєськїй уряд і „*знавці*“— збрехали від присягою.

Про остатних Коломиїєськїй Акт розказує от-што:

При кінці 1878-ого р. *Дмитро Фокієй*, господар з Маскалівки, (56 літ, жонатї, 3 дїтей), принавсья *Петровї Кабіновї*, вїтовї, што від Михаїла Палїла дістає всьаї книжки котрї пишуть, як то повиннося перинакити льудьку громаду, што поївн аїн паївн не буде, і што так буде ліпше. Далї хтось, певно, сам Кабін, доносив до жандармерїї, што у Дмитра Фокієя сходятьсья льуде і што там читаютьсья якїсь книжки напорїт теперїшнього порядку. Родина Фокієя не трималась віри і противлялась вїтовї та підбавляла громаду подати на него жалобу за всьаї кривди. Василь Фокієй і Дмитро Фокієй виступали против віри, а Дмитро ще чотири роки тому (1876) говорив против сповїди, против поївнства ї уряду, што бога нема, што в чоловіка, як у звіря, нема душі. Дмитро Фокієй уже в косівськїм, арешті (1880 р.) смїявсья, што льуде там молятьсья, бо казав што бога нема, і што все, што за того говорять попи,—брїхля, виступав против сльубив, што вони не потрібнї, і што льудым треба собі брати приклад з птахів, (котрї і без сльубу живуть парами). При ревізїї в Дмитра Фокієя наїшли, в дужа добрї схованці, книжки: „*Громадськїй Друг*“, „*Лєвін*“, „*Про хліборобство*“, „*Про багатство та бідність*“ а польськїй переклад цїєї книжечки — „*Opowjádanie starego gospodarza*“.

Так само робив і Дмитрїв брат, *Грицько Фокієй* (господар, 55 літ, жонатї, 5 дїтей). 1878 р. у Маскалівськїй церкві, коли він говорив казаньє, Грицько Фокієй казав льудям, што то все, што пїн телєнить—неправа, і што аби льуде не слухали того пустого макоґота. Другїй раз знов Грицьковї не подобалось казаньє, і він виїшов з церкви, сказавши: „*наї годї пїн говорити, а то нема што слухати!*“ Коли раз Андрїй Фокієй і Михаїл Матїчук сказали Грицьковї, як він важитьсья таке говорити в церкві? він відповїв так, што всі, што стоїали близко, зачали смїятисья. Грицько завше виступав у церкві против віри і то так голосно, що доносьте Петро Кабін, што білєсь льудей слухає його, ніж пона, што з того робитьсья в церкві непорядок і што пїн же думав над тим, аби дла порядку в церкві стоїали шандарї.

Далї конкуренціїї податок заплатили всі льуде Маскалівськїї громади, окрім Дмитра Фокієя, Івана Фокієя (господар, 42 літ, жонатї, 3 дїтей), Василя Фокієя, Грицька Фокієя, Василя Лєлєта (господар, 43 літ жонатї, 4 дїтей) і Грицька Балагурака (господар і дяк, 39 літ жонатї, 6 дїтей). Цї всі ураине противлялись Петровї Кабіновї і намовили багато Маскалівськїх льудей подати косівському старосту жалобу на віта. Старосте сказало сїловцї, стьагнути податки від Дмитра Фокієя і його сївнївнїх. Секвестратор забрав у всіх грабїя і аложки у віта. Якогось-то дня в декабрї 1879 р. острє виїшли до громадськїї канцельарїї: Іван Фокієй, Грицько Фокієй, Василь Фокієй, Василь Лєлет і Грицько Балагурак, так што віт аж пореуївсья. Перед нїм Іван Фокієй. Вони вїмнїлисья, аби віт

вернув грабіж. Той сказав, що без квіту не верне. Люде загрожли, що віт їх понамітає, нічо не дочекає більше стьагати податків, „бо сва їх вже доста наїли“, і пішли. Петро Кабин побоявся, що го за то хтось підпаить, або що инше зробить, і видав річ без квіту. Віт ці люде дуже зненавидіти піта.

В ночі з 24-ого на 25-ого декабря 1879-ого року коло першої години по-піночній вистрїли хтось з рушниц, зачачим шротом, Петро-ві Кабинові в ніку, розбив п'ять віконних шиб і віцїли у кожен. Кабин і родина його вернули той ноци пізно до дому. В хаті було темно, на дворі ясна ніч: Петро Кабин перед сном, приступивша до нечи і заналив люльку сиринком, а сам виліз на піч. Зараз за цим щось вистрїлило на то місце, де було світло. Петро Кабин зараз кинув кміт на Дмитра Фокшея, бо, як віт, він був йому сїльу в оку. І по правді, Дмитро Фокшеї зненавидів Петра Кабина від 1878-ого року, від тогди, як сказав йому, що дістає книжки від Михаїла Павлика, а Кабин доніс це до жандармерії, котра зробила в Дмитра Фокшея ревізію. Від тогди Дмитро Фокшеї пераз говорив Кабинові: „не будеш ти мене більше денщувати (доносити)!“ За наложєні на Маскалівську громаду податки Дмитро Фокшеї винував Кабина і його злі урядки. Той самої ночі, як стрїлено в Кабина, Катерина Фокшеї і Михаїло Фокшеї, як кажуть, виділи Дмитра Фокшея, як шов коло хатів Катерини Фокшеї. У Дмитра Фокшея найшли дуже добре заховану рушницю, ріжки на порох. Кажуть, що і ключє найдене при ревізії у Дмитра, було таке саме, яке найшли перед хатами Петра Кабина. Аренгованї Дмитро Фокшеї сказав, що цілу ту ніч був у мліні, але Гавїя Фокшеї, його жінка, сказала раз, що він був дома і шив сардак, а потім, що зараз з вечера лязг спати, і цілу ніч з дому не виходив. Сам Дмитро Фокшеї ма привнався перед Яковом Розначуком, шче таки він стрїляв. Тепер, шатає далі Акт, чи хотів Дмитро Фокшеї убити Петра Кабина, чи тільки скалічити? і відповідає сам, що тільки скалічити, бо, як свідчать акта, Дмитро Фокшеї зненавидів Петра Кабина, не як чоловіка, а як віта-урядника, і противився тільки тому, що робить Кабин як віт і шчо значить, йому радше їшло о то, аби вслуувати Кабина зречєна вїтвїства, або скалічити його так, аби вже не міг бути вігом. Параска Кабини, Петрова жінка каже, що Дмитро Фокшеї не був їм ані ворог, ані приїятіль. Далі: Іван Фокшеї, брат і єпішник Дмитрї, говорить, шчо зробить так, шчо Петро Кабин ослідиє і вігом уже не буде. Сам Дмитро тивдєнї перед тим ма казати Михаїлові Матїчаківі шчо за кілька крейдарів віт го понамітає і вігом не буде. Далі Розначук каже, шчо Дмитро ма стрїляти в Кабина з пістєти. З того, шчо Кабинові в ночі з 25 на 26 декабря 1879 р. згорїло сїно, також видно, шчо його хотїли радше напудити і вслуувати зречєна вїтвїства, ніж убити, бо і рушниця наїбита була зачачим шротом і стрїєно на 34 кроки від хати. Сїно, на 30 рєнських, стоїало

в полі цілком окреме, так шчо з того не міг зробитисьа в селі вогонь і пошкодити другим людім... Перед Кивором Зузакном Дмитро Фокшеї ма сказати в арешті, шчо його арештували за то, шчо буніт то він стрїляв у Кабина, і додав, шчо вітові тепер і віконщї бляшати не можуть, бо шчо на него вимірено, того досьагнати мусить і шчо куля прїїде ї кризь віконщїну.

Далі: Іван Фокшеї ма казати перед Іваном Кошаком, Андрїєм Волощучком і Косїєм Якубюком: „кштовтати мїї буде два-три ринцьки, а збанїу віта оеї і діти го будут водити по жєбраші хлїбу“. Грозьба ця, сказана за то, шчо віт послав Фокшеї на варту в ноци, могла перенудити Петра Кабина, бо на Маскалівці, додає Акт, межє людіми дітєтва бєнодобні річи.

Нарешті: шчо Дмитрова жінка, Гавїя Фокшеї (25 літ) і їїх служниця, Олена Габурак із Рїчки (16 літ) присягли фальшиво, шчо обїтї ночі, як хтось стрїляв у Кабина, і як у него згорїло сїно,— Дмитро Фокшеї був цілї час дома.

До цєго процесу Колозїєвскїй уряд хотів притягнути, а навіть арештував був лївївського академіка *Івана Франка* (з Нагуєвича, коло Дрогобича, шчєсь о 20 миль від Косова), народного вчителєа з села Березова (о 2 м. від Косова), *Кирила Геніка* (з Березова ї родом), *Івана Мєлєника* з міста Яблонова (2 м. від Косова по дорозї до Коломїї) і других,— самих мужицьких сїм і грунтових людеї, але не міг їїх звести до купи з Маскалівцями і Маширицями і мусїв увільнити без Акту.

Щє шчо віцїло на верх в колозїєвскїм процесї, певне, шче по вєє з того, шчо дієсьа, а особливо думаєсьа оостатним роками межє українським народом далеко навкритю Косова,— але вже ї з цєго видно велику перемїну людьских думок про тепершнїй порядок на свїті. Певне, шчо подїба перемїна робїтьсьа в Галичинї скрізь там, де народ читає українськїє соціалїстичнї книжки, а особливо там, де соціалїстичнї думки ширять місєвні студенти або вчителї з мужицькїх, або міщан, але певне також, шчо мужицькїє соціалїстичнї рух на Україні наїдуєє зрєсїєсьа в Колозїєвчинї, а власне в колозїєвскїм Підгір'ю, Колозїєвчиня або Покутьє, бїльшу частку котрого займають Гудули в Карпатських горах,— шє був наїдалїньшї підєпо-західнїй кути даної Польщи, куди польськїй уряд, пани і попи ї не могли мати великого прїступу і де через те простїй народ мєнше був повєолоенїї давнїми польськими вишнїми верстами, ніж на північно-сходїм боці Галичини. В половинї 18-ого віку, власне перед упадком Польщи, в Колозїєвчинї шївов подїбїи до гайдмацького в россьїєї Українї, розбївницькїй рух під проводом старших або *атажкїє*, з котрїх најєлавінщїї був *Олекса Довбуш*, з Печєніжнїн родом. Про него ї досї єписав в цїлї Галичинї, а в Косїєвчинї сам їє слухав дїтїношю, шчо він рабував тільки богачів та давав бїдним, котрїх ніколи ї не чїпав. 1848 р. з Колозїєвчинї вїї-

шов найбільшій бунтівницькій посол до віденської думи, *Ковбасук* котрий так виступав за простим народом проти польських панів, що його ім'ям вони і доси прозивають кожного українця, що противиться їх паншаню в східній, українській Галичині. І справді, мужики в Коломиїщині, а власне в Коломиїській Підгір'ю, коло Кутів, Косова, Лабанова і Шевченки,— дуже сміливі через те, що це мішана порода з гуцулів і подкарпатців. Власне від перших вони набралися львуби до волі, відваги стоїти за собою, а з другого боку з міських шкіл, а особливо з коломиїської гімназії, більшої освіти, ніж гуцули. Від першої половини 60-х років самі мужики покучили державу в Коломиї бурею, де давали квартиру і їді тим бідним школярам, що хотіли вчитися в Коломиїських школах. Запровадив цю бурею і доглядав її сам гімназійний директор, *Федір Білоус* (з українських мішчан), котрий страх як дбав про народну освіту і він перед в дуже живим українським патріотичним коломиїським рухом 60-х років, через що в Коломиїщині шкільна молодіж звязана була з народом більше, може, ніж деінде в Галичині бо д. Білоус клав головну вагу на простій народ і заше пагадував коломиїським гімназістам не відікатися, не встидитися свого простого роду, а навпроти того, вчитися за-для него. До остатнього потім, в першій половині 70-х років, особливо ще призначився Наумович, котрий, як сказано, видавав свої народні газети і книжки власне в Коломиї, через що, певне, і найбільше зробив власне в Коломиїщині. Особливо ж горіаче пристав тут до Наумовича шкільний лугде від Кутів, Косова і т. д. а межи ними і я, що це пишу, Анна Павлик, Дмитро Фокшеї, котрий навіть говорив на народних зборах 1874 р. в Коломиї, за що його і хвалили „Слово“, як відважного і розумного чоловіка (а він справді дуже славний бєдїшник!). Нарешті тут найшвидше в Галичині вишлі світли соціалісти з мужиків, а далі і прості мужицькі соціалісти, бо власне тут відразу зачепили і найбільше обійшли лугдеї львівські арешти з 1877-ого року, і власне тут найбільше і розійшлося українські соціалістичні книжки, віденські, жєнерські, а особливо львівські з 1878 р. Усе це разом складалося на те, що мужицькій соціалістичній рух мусів розростися надуже в Коломиїщині.

В моїм „*друкованим листі до лугдеї*“ (Жєнева, октябрь, 1880 г.) в котрій я між инчим кажу, що не пристаю на *каліцтво на піднахуване* тих осіб, що провинили проти соціалістів, а тільки на *грунтове касованє есєо теперішнього порядку*,— натягнуто на деякі хлби соціалістичного руху в Косівщині. З повиче надрукованого Акту читачі бачуть, що тільки Анна Павлик дійшла до кореня мужицького, хліборобського соціалізму (гуртовийи ґрунтової власности та ґуртовийи праці), а що в інших мужиків коломиїського процесу не видно і його слади, ба навіть видно протівне, бо в коломиїським Акті написано, що один Фокшеї каже, що *ґрунту треба відітти кождому*

по рівній паці. І так думають наші мужики скрізь, і в австрійській, і в російській Україні, не розуміючи, що і устоїти проти ґрунту і богатири, поправити хліборобство, і на заше есаулати теперішній порядок можна тільки ґуртом, громадами. Шчо і косьвіському руху хибіє шче господарського соціалізму, це нарешті і не дивниця, бо мати на ґурт ґрунти і ґуртом роботи на них,—найшвидше пристають ті, що вже не мають ґрунту, зарібаних, тільки шчо вони навіть в ґуртовий рух, не то в таким шче дрібнім, як Косівський,— дуже не сміливі, особливо супроти віри, уряду і хлібодавцям, а навіть думають, шчо „так уже бог дав“, шчо вони бідні, або і надіуться на бога в своїй нужді і вони не раз такі вже збідані, шчо і не можуть узятися ніяких нових думок. Навпроти того, по селах скрізь найвідважніші—це богатири, ґрунтої мужики, бо раз вони і світліші, а потім не потребують нікому (з инчих стани) стоїти в ласку, нікого боїтисся, бо „ніхто їх не годен вигнати з ґрунту“, як хвалиться сами. От через шчо то ми і бачимо, шчо найсміливіші противники польських панів і заступники прстєго українського народу і віденської державної думі і львівським есїм,— це були власне богатири мужики,—бо тільки таких мужиків вибрав народ і тільки такі приямисся вибору,— і от через шчо ми і тепер бачимо, шчо в коломиїським соціалістичним процесі сами ґрунтої лугде, а Д. Фокшеї навіть, видно замикні, коли має і сужинцю. І от через шчо то косьвіському соціалістичному руху і мусит хибунати хліборобського соціалізму. З Акту коломиїського ми бачимо, шчо рух цей найбільше їде проти віри і уряду, т. ї. власне проти того, шчо на-разу мусит хибунати наймитам і слугам. І це і дїбне, бо *так* сівський соціалізм в Галичині вже і тепер заміжає як господарський, так і політичний, і реліґійний і рідничий бик і мусит розростися шче більше на всі боки особливо тоді, коли ґрунтої сівський соціалісти зїдуться з безґрунтовыми зарібаними.

А в Галичині власне до того їде і то страшенно швидко. З одного боку великі, багатирські ґрунти все більше і більше збиваються до купи, а з другого мужики страшенно дробляться, видають в довг і тратять свою землю та стають зарібаними. Коли 1819 р. в цілій (українській і польській) Галичині всіх великих панських ґрунтів було 8,448; 1859 р. вони вже згубовані були в 7,435, а 1876 р. тільки в 3,300 ругах (панських, попиських і державних!),* — то всіх мужицьких ґрунтів в Галичині було 1819 р. — 519,292; 1859 р. вони вже роздробилися на 793,970, а в 1875 р. на цілій одній мільїоні каваків! І це дробленє їде швидко власне в східній, українській Галичині, бо тут всіх мужицьких ґрунтів було 1819 р. — 358,680, 1859 р. — 528,215; і шче дужче в самій Коломиїщині, в котрій му-

* Ці всі лічєби ми беремо з ругонської праці л. *Ошиски* про господарський стан в Галичині, 1876 р.

жицьких ґрунтів було 1819 р. — 28,074, 1859 р. — 62,430, а з них нижче 2 морґів (значить, і халуписки!) 1819 р. — 7,132, а 1859 р. аж 26,798.

В своїй книжці „Ludność Galicyi“ (Львів, 1874) д. *Рапачки* обличує, що в цілій Галичній великих ґрунтових власниць, котрі мають тут майже чотири десятки ($\frac{4}{10}$) всієї землі, було 2 на кождо сотку людства; дрібних ґрунтових власниць, з несповна шістьма десятими ($\frac{6}{10}$) всієї землі, 23 на 100, а людей без шійкої землі — 73 на кожних 100!! По менше ніж по 2 морґи після д. Рапачко в Галичній мають 27 на 100.

Разом з дробленням ґрунтів впадає, конечно, і мужицьке хліборобство, а по ренєцї з усе більшими і більшими податками ще дуже росте нужда, ще дуже задовжується люде та тратять ґрунти.*) Одну частку з них мужики мусьят продавати кавалками, другу дробильно відступаять богатырям за довги або за поміч яку під тяжкій час, годод або поштє, а третью уряд силомиць продає (*ліцитує*) за довги. Самих таких силомиць заліцтованих ґрунтів було в цілій Галичній:

Року	В місцях	Господарств	Тавасяція (менша від	
			За довг правдивої вартєст тих ґульєнах	господарств в ґульєнах
1867	130	164	?	?
1868	187	271	?	?
1873	409	614	133,800	622,000
1874	633	1,026	289,850	1,110,000
1875	740	1,326	371,180	1,297,000
1876	885	1,433	462,300	1,464,000
1877	1,209	2,139	494,970	1,801,000
1878	1,347	2,450	771,920	2,733,000
1879	1,463	3,164	979,990	3,213,000

Всїх, значить, дрібних ґрунтів заліцтовано в Галичній від 1873 до кішца 1879 р. — 12,152, в ціні найменше 12 мільйонів 243 тисячі гульєнєв і то тільки за довг 3 мільйоні 524 тисячі 10 гульєнєв. Певне, що далі дрібних мужицьких ґрунтів пропасті мусьят ще раз, то більше, бо один тільки „*Руськальній банк*“ віснї 1879 р.

*) В своїй праці „*Присвоєно і пропачкаєтї в Галичній*“ (Громада, т. V, ст. 20—58) д. *Омєнєв* обличє, що кожда нова родина в Галичній потребує для заповроду господарства значи 76 гульє. 18 р. авчаєно в живїв на *найменшій* пропачк 52 від 100 і що цєго вше одного досєст дєлє ділєкотої мужицької руйні. Тамже обличє звичайї рїшї податки мужицької рудї грїшми на 7 гул. і робїтними дїлами на 10 гульє., разом 17 гульє. Крім того шчє і надвчачайї вдатки на слабїст, попомї на похорон і т. и. На все це треба значи в живїв, як малї грошї, до значєно по 5 р. від 1 гульє. на тижєно, значиє в пропачк 260 від 100 на рік. Буваєє шчє і більшїй пропачк у живїв, у котрих мусьят значи кєсно найбїднїшї мужики, і не то ї є годова причина великих мужицьких довгїв і ліцїтєв.

мав 47,881 доважиків на $7\frac{1}{2}$ мільйона гульєнєв, а треба знати, що таких банкі, котрі дають позичку на застав ґрунту, — в Галичній вшег шчєст три, чи штири, і шчє безмірно більше доважків у приватних барїшникїв-жидїв, котрі найбільше сами ї набувають задобженї ґрунти. Одних записаних до ґрунтових книжок або *зайнбемельваних* великих ґрунтових богатырїв-жидїв було в Галичній віснї 1876 р. — 324, а вже 1877 р. — 384. Решту ліцїтованих ґрунтів купують ї сами банкові товариства (однї Руськї банк за 11 літ, 1860—1880, купив їх собі 1313), то подекуди також мужики, хоть дуже рїдко. З четвертого стрїжкоу радка надрукованой повїсше ліцебной таблички видно, що мужицькі довги з кождим роком ростуть, а третєго — шчє з кождим роком мужицьких ґрунтів переходїт в богатырєскї руки все більше і більше, нарештї з другого — шчє ліцїтєва мужицьких ґрунтїв, а затїм і безземельїстї, і народна бїднїст ширїтєся в Галичній скрізь і то з кождим роком більше і більше.

Обезземельуванє ї бїднїст, тяжкї податї, недостаток роботи, раз-у-разїй неврожє і годод агонїят галицьких мужиків в сїл, мазурї — на висєлки (емїґрацїя) за море, в Америку, — українцїв, а особливо гудуїв, шчє за остатних кїльканадцять літ стратили вже дальшє половину своїх гїр, — до Бессарабїї, на заробок до тамошних великих ґрунтових богатырїв та фабрїкантїв. На висєлки до Волошичї и Болгарїї остатним часом зачинають вербувати мужиків вже далє до захїдної Галиччї, в Станїславїєвскї повітї, куди натомїст дє-які польскї панї думають спроводити мазурїв та зробити їх чїшошниками на своїх великих ґрунтах; в 8 Мє в 1880 р. „*Праса*“ пише, шчє ї від Америки нїдергудись люде з захїдної Галиччї та їдуть на висєлки до Волошичї, Бессарабїї ї т. п., шчє робїтнїй люд залива галицькї мїстєча і мїста, а особливо Львів, сподїваючись тут заробку при будовах і на фабрїках.

Жак же думають вратуватєся від цєї пєхнїної руйні та вдержатєся на господарствї ґрунтово шчє мужики в схїднїй Галичній?... Вони скрізь закладають громадскї позичковї каси і шпїхїрї, спїлками купують хліборобскї машини, поставляють дєкуди громадами купувати ліцїтованї в своїм сєлї ґрунти, і потїм або відступати їх за грошї підпалним мужикам або *роспродувати дрібним кавалками межї громадан*, шчє бо тільки не допустити землі в чужї, жидїєскї руки, то шов дєкуди горнїтєся до просвітних товариств, прислєгають від горнїв, закладають бурси для школьарїв, дєбають більше про школи, очевидчакї, надїлєчись на науку. Дєякі зєвртаютьєся ї до цїсарє. Власє остатним часом 24 громади від Мостєк подали до цїсарєа просубу, в котрїй жалуватьєся: 1) шчє за польскїх панїв народ не має лїсїв, ані пасовїєк, 2) шчє побїч цїсарєвских уряднїкїв в Галичній єє ради повїтєвї, котрї цілком непотрїбнї, а багато коштують, 3) шчє банк руськальній рудїує мужиків, 4) шчє жидїєська лїхвє загорнула вєсь народнїй мїєток в жидїєскї кєшенї, 5) шчє в

українських народних школах учать найбільше по польськи, б) що при виборах до рад повітових шляхтичі польські агітують неправним способом і 7) що ради повітові сидять декуди громади будувати неспотрібні і дороги дороги. Підписані 24 громади просять затим цісаря оборонити їх і вернути їм їх права народні, річеві і особисті, а власне: скасувати рустякний банк, як најгостріше заборонити і карати лихву та поділити Галичину на дві частини, українську і польську, з двома окремими союмами. Нарешті ми бачили, що Косівські мужики додумались вже і до того, що і уряд і віра—також вороги робітного людку. Особливо ж виступають там льуде, як видно з „*Можі і льудяки ірвіче*“, против піпів, котрих ставлять нарівні з іншими бариншиками і дерезлицями. На поповське здирство жалужеса народ і в інших сторонах східної Галичини (диви: Дзвін, Молот), де попи часто тягнуть з панями і жидями-бариншиками против народу; на поповське здирство натискають навіть галицькі не-соціалістичні газети, в котрих остатнім часом надруковано, що дві громади старосільська і забаржська, від двана гринуться з своїми попами і грозять, що передуть на іншу віру. Як упало поповство в очах народу в цілій східній Галичині, це најліпше видно з того, що 1879 р. вибрано тут постами до Відня замість попередніх 13 українських попів, — 13 польських панів, котрих український народ поставив, значить, вище ніж своїх попів!! Навіть Наумовича, котрий був віденським послом і котрого спершу мужики так величали,—навіть його не вибрали до союму 1880 р. в Калуші, а в Скалаті 1879 р., там де він попом—*не дади він одного голосу*...

От-яка народна бідність в східній Галичині і от—як její розуміє та виступає против неї сам український народ...

Українськото соціалістичний рух в Галичині, а особливо остатні невдатні вибори до віденської державної думи з 1879 р.,—пхнули і старі народовські гурти, що доси займався маже тільки школою і письменством, на ширше, політичне і громадське поле, і виступали всі старі галицькі гурти податися на народовський, мужицький бік, заговорити голосно про народну бідність, дошукуватись její причин, радити над ратуноком народу українського, і в газетах, і в народних зборах і т. п., що особливо видно з заложеної народонцями в октябрі 1879-ого року двутижневої газети дла народу „*Батьківщина*“, з котрої ми взнали дещо з повнішого і возьмомо шче і дещо далі.

Тут ми кладемо головну і велику вагу на те, що тепер в Галичині і не може вже бути ні-одного українського гурту, котрий би думав писати шкільне, народне і всаке інше українське письменство інакше, як по-мужицьки, по-українськи, з чого і сподіваємось рішучого вже звязку, з одного боку з наукою, а з другого—всєї шкільної української молоді з народом. Більше і годі сподіватися дла самого робітного людку по нім не-соціалістичний руху

в інших українських верств в Галичині, бо ми зараз побачимо і всі його хиті і те, що він мало чим різниться від Наумовичівського руху 1872 до 1875 р., так що і сама „*Батьківщина*“ важна не думками, а тільки тими працями, що показують стосюнок господарських справ в Галичині до австрійського права.

Так „*Батьківщина*“ причини народої бідности бачить і в тім, що народ не, що він лінивий, недбайлив, не шанує своєї праці, марнує její, волозяться по містах,—страждально піддається жидівському напору, не береса до промислу, і в тім, що народ темний, що конституція дла волю сильним і жидям руйнує його лихвою; що народ платить податки великі, мусить робити всі дороги і за панів, що дробить ґрунти (дехто додає, що через недбайство не знає що „*моє ж моє*“ через що і власність непенена!), що в него нема розумного господарства і т. п. Напротив того в „*Батьківщині*“ радитьса народу більше працювати на своїм, або на чужім ґрунті; передом поділити собі вску хліборобську працю на цілі ріки; передом шукати собі заробку, вчити, роботи і діте; не йти на виселки в чужі краї, а сидіти тихо в своїм та братнєса до дрібного промислу, і то навіть вечером, по хліборобській праці; шчадити, складати собі гроші, не зичити в жидів; не волочитися по містах; не пити і не обжиратися, бо з того, мовляв, і долги, і лихва, і всака нужда; запровадити більше судів, і то најліпше своїх, та остріше карати за різнство і інші проступки, або „*дубовим*, а не жалювим клином, розвивати дубову колоду“, т. і. український народ, в котрому загальом шпіра і натура дуже тверда, так що він і не чуже значащих кар в арештах. (Донсுவатель „*Батьківщині*“ д. *Петро* прочитав аказєть навіть жаждармерії, що піб так дбає про льудьке добро і порядок на світі!!) Окрім цієї, поповсько-шляхецько-прокураторської пронової, котру „*з широго сердца і практик*“ лехко говорити, за кервавої праці того самого народу, тільки міським попом та урядником на добрій „*посаді*“ і в тихих канцелярїях, і супротив котрої виступають світлиші донсுவатель з села, — в „*Батьківщині*“ радитьса трохи і розумніше, а власне: привикати до спілук, від чого тов. Качювського сподіваєса пової сили в народі; закладати дла позичковї каси і шпіхїрї; поправляти хліборобство; закладати „*господарські спілєк*“ і товариства, що дешево добували би хліборобські машини дла мужиків, дбали про науку господарства в школах; учити в школах чогось потрібнішого, касувати лихву, зменшити податки, а најголовнішше увільнити народ від жидів-бариншиків і від польської шляхти.

Справді, при помочи польської шляхти, котра занувадала тут на всі боки і бачить в українській народі свого ворога,—навіть народна бідність їде швидче в східці, ніж в західній Галичині. Польська шляхта, що так бездумаліно руйнує український народ, сама і помагає його руйнувати другим, рада вигнати і українську мову із шкіл і задавити всакиї, навіть најсмирніший український рух, і через те

то і можуть в східній Галичині діятися не тільки ті звірства і злодійства супроти українських мужицьких соціалістів, про котрі розказано в „Друкованих листі“, але навіть можна послати жандармів на збори „Просвіти“; ставити українських поїв під поліційний доір не тільки за те, що вони виповідаються за народом, а і за те, що *нишуть і говорять по українськи*; розказувати почтним урядам спирати львівські українські газети і книжки, реїдувати послики; посылати жандармів до громадських вігів виводуватися, що роблять українські поїи, хто в них буває; арештувати поїв за те, що буди́ть то вони „гьгьгуть за москалем“ (у польській шльахти за українським народом зараз—москаль!), і навіть боронити мужикам презуморувати львівські українські газети, инакше страпити їх арештом, робити реїсії і бити (див. Батьківщина 1880 р. №№ 9 і 10). Загалом, в східній Галичині, окрім вищої неволі, приходить шче і народна неволя під чужою шльахтою, і через це то і не дивно, що нема ані одного українця, котрий би не виступав, і то цілком справедливо, протів пановань польської шльахти на Україні.

Звісно, що в українців нема своєї шльахти, ані свого богатирства; свецька українська інтелігенція в Галичині це найбільше учителі народні, гімназійальні і університетські, значить правдиві робітники, котрих саме вже ремісло, наука — прихильне і потрібно для простого народу; шчирі прихильники народу з українців могли би і зречися своїх посад, бо і так їх не багато, і вся українська інтелігенція в Галичині могла би стати в ряди простого народу, як би тільки перескочила оду колоду на дорозі до народу — своєю пошпитов, котре заїдає і самих найшчиріших для народу поїв. Та ба! Вона його перескочила, а і не зможе нічого відіати ані польської шльахти, ані іншим народним п'явкам.

А все таки всі українські патріоти остатнього часу і шчиро ради помочи якось народу, а власне таким способом, що хотять узяти в свої руки ради громадські, повитий, соїм, державну думу, і обернути їх на користь народу. *Шчо і як ма́ють зробити ці ради?*— того патріоти не кажуть. Вони, видно, не знають і того, що, ходи́ти до всіх цих рад вибирає *увесь люд* і то самих шчирих своїх прихильників, і і тоді вони не *можуть* нічого докорінного зробити для робитного народу, доки вони не будуть залежати *тільки* від народу, а не *від уряду, котрий все не може скасувати, і від вищих стани*, та їх вірних товаришів: воїска, гарьват, поліції, жандармерії, прокураторії, судів і арештів... Правдиві заступники народу—мужики не виговорили для него від папів ієвів і насосек ані в Відні, ані в Львові, в спілці з мазурськими послани-мужиками, через що тепер український і польський народ в Галичині і не вибирає вже мужиків, і не сподівається і не може сподіватися від ніяких рад чого іншого, окрім усе то більших і більших податків!! Тільки українські патріоти і „Батьківщина“ цього не завважують і сподіва-

ються якось зробити все, аби тільки була згода інтелігенції, а особливо духовенства з народом. Та ба! Тут всі патріоти бачуть, що народ не то що не годиться, а і виступає і протів поїв, і протів віри через *треби*,—і вони ради, особливо від 1876 р., схопатися від народу за уряд,—*чого не робить ні-один, потрібні для людєї робитниці* напр. *хлібороській стай*,—а власне просьвіт щоб ексовано треби, а натомість назначено полам більшу пенсію за державної каси, а то значить, наложити на народ шче більші податки грїшним!... От через шчо то „Батьківщина“, котра сама говорить, шчо „дїша справа хлопська, а иша панська“ і каже жидам працувати на себе,—не тільки шчо не могла сказати того самого супротиві пошпитова, а і могла пристати на всі інші стани, а навіть, разом з усіма вишчими українськими верстами заговорити про згоду всіх українців, сльного і слабого, богатого і найбіднішого, та тільки так, аби кожний стай і кожна особа боронили своєї справи і сидїли тихо на своїм місці. І „Батьківщина“ не тільки шчо не може вискочити з народо-станового на всонароче, робинницького поле,—через шчо і мусить упасти, як „Наука“ і „Русская Рада“,—але несе урядничинство, а особливо пошпитовом, і ту шчирість, котрих видно з цієї газети, і навіть не дїшла і до таких думок, шчо могли би хоть трохи поправити і долю українського робитного льду.

Остатне дивно особливо для того, шчо „Батьківщина“ виходить в тім самим Львові, де перод její очима їде між робітниками цілком ишній рух.

Рух львівської української молодікі з 1876 і 1877 р. виводув на світ і соціалістичні книжки на польській мові, як *Луї Бьгана „Wiara Socialistow“* (Львів, 1867), *д Льмаовсько „O kwestii robotniczej“* (Львів, 1871), *Ludzie* (переклад Чернишевського „Шчо діяти?“ Львів, 1875), котрі досі сунопібно лежали в книгарнях,—а арешти і процес а 1877 і 1878 р. першій раз дуже заїняли і львівських робітників, особливо для того, шчо між ними їє і українці, і шче більше польськи, а арешти захопили і польських соціалістів, як д. Завіну, Льмаовського і Котурницького. З них остатній подав на росправі 1878 р. руку українським соціалістам, екзавинив, шчо згода польськи і руськи може бути *тільки* на соціалістичним поїи, на шчо так само відповів д. Терещків. Окрім того, в другій половині 1877 р. у Львові вишюн польський переклад *Льсааль „Program robotnikow“*, *) українські соціалісти перші зачали писати в залежнїї в юльу 1878 друзарський робітницькій газеті „Praca“, так само, як з другого боку д. Льмаовський писав до „Громадського Друга“; затим вишюн польський переклад других двох книжок Льсааль „Kapitał i praca“ і „Pośrednie podatki“; українець зложив по польськи

(*) В 1878 р. книжечка ця виїшла шче два рази, але більшу její частину знали відомікі соціалісти за-дла протеймі між польськими польськами.

для робітників „Соціалістичній катехімі“; львівські українські і польські соціалісти здавали частіше сходиться з львівськими робітниками, а власне з најрозумнішими з них,—друкарями; в кінці 1878 р. виїшов „Socializam“ д. Лімановського; українські соціалісти дали писали в „Prasu“, котра з початком 1879 р. переімнілася з чисто друкарської газети в двутижневу газету для оборони справи робітних статей. Таким способом, при помочі і наवरку „Prasu“ мало-по-малу у Львові закладає „Вільна спілка (федерація) польських і українських робітників“ (див. Prasa, 1880 р., № 6), котра хоче до кореня переімніти людське життя, а то таким способом, що вся земля повинна бути в руках мужицьких, а всі фабрики в руках ремісничьких громад, котрі би ї земљу ї фабрики мали на-гурт і гуртом на них працювали; „аби не було тих, що друкать, і тих, котрих друкать, бочачів і бідних, ситих і голодних, тільки аби всі рівно вживали“, всі робили руками ї головою, всі були чесними робітниками. (За робітників „Prasa“ лічить однако: і друкарів, шевців, столарів, крапців, всіх інших ремісників, тих, що працюють на фабриках, дриворубів і т. д., і мужиків і майстрів, що сами роблять на себе, і писателів, учених, всіх учителів і оціадістів). Ця, значить, вільна робітницька соціалістична спілка хоче скасувати всі перобітні етапи, а особливо багирство (буржуазію), тільки що цього всего вона сподівається не зараз і для того на-разу виминається за робітниками, де і як лиш може. Набільше ж іє тенорішою політичного порядку „Prasa“ парікає на те, що віденська державна дума „ухвалює податки ї рекрут, має в своїх руках волю газет і книжок, слова, товариств, порядкує робітницькі стосунки, видає уставы промислові ї фабричні“, одним словом порядкує ї робітницькі справи, та тільки без робітників. От через що „Prasa“ хотіла би обернути державні ради на робітницьку користь, і для того редакція скликала у Львові 28 го де кабря 1879 р. „Вільній робітницькій збір“, на котрій з'явилось 500 робітників, котрі одголосно прадати подати просьбу до віденської державної думи, що б вона прадала от-що: 1) *Вільно кождому провадити таке ремесло, яке кому подобається.* Великі границі до того, як свідство з практики, такси ї оплати ї т. и. *касується*; 2) *Силувати товариства касується.* Натомість мають бути *вільні товариства*, шпорядковані після окремого права і котрим має помогати уряд. Товариствам тим воляно буде приступати одно з одним до *спілки*. 3) Запронадити особі *добровільні суди* для справ промислових, а власне для угоди хлібодавців і робітників. Суди ті мусять вибирати *всі* робітники ї хлібодавці, з рівним правом. 4) Колюче запровадити каси для хлібодавців, з особім пенним порядком. Хлібодавці також повинні давати гроші на ті каси; але робітники мають право порядкувати касами сами. 5) Запронадити в головних промислових осередках ремісничької ради. Ради ті складаються тільки з самих вправлених людей, котрих вибирають всі, хлібодавці ї робіт-

ники. Чельадники-робітники повинні там мати ї своїх заступників. 6) В кождім більшій місті запровадити промислові школи, в котрих була би наука ї практика ремісничья (наїлійні вартати). Наука в тих школах мусять бути цілком безплатна. Відержувати ті школи повинні громади, а подекуди ї самостоїчі купці. 7) *Умова* робітників з хлібодавцями мусять бути цілком вільна. Коли робітник відступить від умови, то за це його не можна карати перед судом, а шукати своєї шкоди звичайним способом. 8) За каліцтво або смерть робітницьку ково праці цілком відповідає хлібодавець, хіба що переконає, що завинив сам робітник або що так *були мисля* (vis major). 9) Видати докладні *принципи для здоровья*, які мають бути шпорядковані ті хати, де працюють робітники ї т. и. Хто зломить ті принципи, того остро карати. 10) Робітникам не можна казати робити більше, як 10 годин на день. Молодим робітникам (від 14 до 18 літ) не можна казати робити на день більше, як 8 годин; а діткам до 14 літ, найбільше 6 годин. 11) Остро наказати *до вранци приїмати на фабрики дітей і жінок* за-для того, що для них там нездорово ї роспушта. 12) *Для дозору* над фабриками ї вартатами поставити *інспекторів*, котрі повинні доглядати, що б докладно повнено повнішї приниси від 9 до 11. 13) Ремісничькі ради постаповляють для кождого ремесла најнижку плату. 14) За вальшоване їїи і великі інші ошуканства при продажі как најестрішче карати. 15) Робітницькі книжки ї такі інші вивази касується, как річі поліційї ї противні вільному порядку. 16) *Вибирати до рад державних мають всі, і маїетні, і најбідніші, і по тайно, так що ніхто не бачив і не знає, што на ково волює.* Це єдиний спосіб для коріншої поправи робітничого життя. 17) *Народні школи* треба переімняти так, що б молодік могла в них учитися початків ремісничької науки ї практики. 18) *Далеко менше літ служити в армії*, а при великм вербулку вважати на ремісничькі етапи. 19) Скасувати *стемлі від газет і книжок* і не боронити нікому розносити книжки, особливо народні.

„Prasa“ не хоче робітницьких спілок для спільної купівлі матеріалу ї спільної праці раз для того, що робітники не мають свого капіталу, а коли позволити капіталістам заложити ті спілки, то вони швидко возьмуть робітників в руки. Так напр. заложена робітниками львівська „Związkowa Drukarnia“ це вже тепер спілка більших або менших капіталістів. Окрім того, певне, ї для того, що на такі робітницькі спілки уряд накладає страшні податки, знаючи, що вони все такі — сила. Так напр. 11 львівських друкарень о 90 аездерах (наборничках), 100 уцьнях і 25 машиннах разом не платять тільки річного податку, кілько *одна* Zw. Drukarnia о 18 окладках і 3 машиннах (в 1877—79 рр.—о 2,300 гульденів на рік). От через що ї львівські робітники ї не думають про товариства для праці, а бажають загально робітницької спілки для помочи в своїх змовах, слабости ї т. и., по прикладу англійських Trades-Unions. Від 1875 р. у Львові є два такі друкарські товариства — „Og-

nisko" (1880 р. з маєтком 1074 гульд. 24 кр.) і більша, Towarzystwo wzajemnej pomocy drukarzy lwowskich", (1880 р. з маєтком 15,084 гульд. 83 кр.). Коли знаємо, що до цього остатнього належить тільки 116 львівських складачів (jix uсеix у Львові 138 складачів і 77 учнів), то зрозуміємо, що для львівських складачів цей маєток — сила. Львівські друкарі-складачі вже 1875 р. змовили своїми виборами собі скрізь за другарські роботи одинакої ціни, особно списані в так назв. Сепникі, котрого всі властители друкарств мусьять держатись. Львівські складачі загалом дуже міцно держаться покину: „одни за всіа і всі за одною“, нім ніче познакомилися з соціалізмом, і власне вони і були, же і будуть найміцнішим ґрунтом львівського соціалістичного руху: від них він почався і вони повели і „Pracu“ і швед рух.

З пошпичої проби ми бачимо, що 500 львівських робітників годиться з галицькими українськими патріотами в тім, що державні ради можна повернути на користь народу, але з іншого видно, що „Praca“ хоче цілком не того, що „Батьківщина“. І так, коли остатня рада заповнила українцями уряди і посади, редакція „Pracu“ напротив того каже, що світліші верстви треба втягнути до ремесел, і за-ддя того треба скасувати теперішнє термінарство, учнів при майстрах, а заложити громадські ремісничі школи, до котрих, певне, пішла би і молодіж світліших верств, і громади мали би тоді традицнх робітників, котрі дивини би наперед і робітничу справу і зробили би ддя людського поступу наперед більше, ніж „усі доктори закультетів, консульари і достоїнши разом“. „Praca“ знає також, що з дрібного промислу, навіть при інших яким заробку, тепер уже жити годі, хіба би скасувати всі машини і загалом всю пошпичу культуру, — чого, певне, ніхто зробити не в силі. „Praca“ знає також, що причина народної бідности цілком не в ціастей, нероботі і т. інших речах, про котрі говорить „Батьківщина“, а в тім, що земля і фабрики не в руках мужицких і робітничих громад; знає також, що зовсім не годиться нападати на жидів, як на народ, бо други і оскукують мужиків не одні жиди-барнишники, против чого орештою „Praca“ радить заклядати товариства ддя їди (консумції), споминати теперішню уставу против ціаства і ляхів та обходитися без факторів, хоті з другого боку каже, що скасувати ляху можна тільки тоді, коли скасувати *весь теперішній порядок*; редакція „Pracu“ знає також, що і у Львові те особно жидівське ремісничє товариство, (в котрім дехто з не-робітних жидів говорить против соціалістів), хоті „Praca“ не кличе шче це товариство до „дильшої спілки польських і українських робітників“ і т. и.

Ми не можемо, ані потребуємо говорити тут, на кілько „Praca“ розсходиться в думках з „Батьківщиною“, бо це буде видно і з того, що ми сказали про одну і другу, і врешті досить вже і з того, що „Praca“ паскрив соціалістична. Окрім того, і не годиться хвалити газету, в котрій працюють і наші товариш-українці. Лише вказати

на деякі помилки „Pracu“, котрі по нашому, можуть пошкодити справі через те, шчо „Praca“ справді сила ддя львівських робітників і шче, може, більша ддя робітників в самій Польщі, бо вона єдина чисто робітничья соціалістична краєва газета на польській мові. Окрім того, ддя самого руху важніше збільшувати власне ліхи, а не добрі боки.

Одна з важніших, помилок редакції „Pracu“ виїшла власне шчо до Польщі.

Так редакція „Pracu“ не поправляло слів краківського дописувача в 19 № 1879 р. „nie tylko z Galicyi ale ze wszystkich części Polski“, каже в 9 № 1879 р., буцім то польська конституція з 3 маја 1791 р. — шчо після її власних слів, на-ново втвердила шляхетські права, —страх яка важна і ддя польских робітників і при тім жалюче, шчо стара Польша втратила „swój żywot samoinstyt.“; згадує в 18 № 1879 р. про „smutną stoletnią rocznicę stoletniego pierwszego rozbioru Polski“ з 1772 р., про „nieszczęśliwą ojczyznę“ (№ 19), а в 1 № 1880 р. просто каже: „podjęliśmy walkę (т. і. соціалізм) в Polsce“. Правда, шчо редакція зараз в 4 № (ст. 18) каже, шчо „відомє слово“ виразює у неї тільки черев панягу, а в 6 № 1880 р. показує, шчо Львів лежить не серед польского, а серед українського народу. Остатне знають всі польські патріоти, тільки вони кажуть, шчо український народ це частина польского, і шчо затим і той земля — Польша. І власне з того, шчо редакція надрукувала в 1 № „Polska“, а в 4 не сказала виразно, яке то „відомє слово“ вона бере назад, (jix в „Pracu“ — тисячці!) — видно, шчо вона ніби боїться надрукувати своєю читателям просто і ясно, шчо сїдїна Галичина — не Польша. Окрім того, редакція не спротивилась тому, шчо жєнєвська польська соціалістична часопись „Równość“ увєсь львівський робітничий рух і „Pracu“ також помістила під дах — Польші; в остатних нумерах „Pracu“ (15 і 16, 1880 р.) виставлено, шчо Інтернаціонал і Маркс прихильні ддя (старої) Польщі, а в „Kalendarzyku historycznym“ від 5 № 1880 р. редакція, котра в 4 № 1880 каже, шчо займаєсья і буде займається тільки громадсько-господарськими справами, а зовсім не чисто політичними, потугє навіть дуже неважні рїчі з польского повстаня 1863 р. Ми і досі невели, чи такі слова, як „Польша“, „Россія“, Україна (Русь), „россійцями“, „россійцями і т. и. ясно всім тим, шчо шинуть до „Pracu“. Так напр. в 2 № 1880 р. сказано, шчо між виселеними до Сїбири в першій половині 1879 р. 12,287 особаи є „Kwiat postępowej inteligencji Rosji i Polski“. Пеме, тут треба розуміти народи, а не держави, бо в Росції, державі, мїстїться вже і частина Польщі. Тільки раз, шчо тамого народу „Россія“, ані „россеїского“, так як і „австрійского“ — нема, а по друге: а „kwiaty“ України нема в тій лічбі? Власне тоді і висілили *найбільше* з України. До якого ж народу залїчили там редакція „Pracu“ Україну: до „россеїского“ (московського), чи до польского? Звісно, шчо

вона не належить ні до одного, ні до другого і що це — зовсім особній народ. Далі, в 3. № 1880 р., „Граса“ знає вже, що росейській уряд тієї частини Польщі і України також що до народности (хоть редакція *ніде* не завважала, що то само роблять з українцями поляки в східній Галичині!) — але зараз в 5. № про женевську відозву, підписану і двома українцями, сказано, що вона — від „комітету революційного росейського“. Ані від комітету, ані від революційного, ані від росейського, а від *підписаних виконців із Росейї*: москалів („Граса“, як усі поляки, пише: росейцян) і не москалів: українців, румуна з Бессарабії, грузина і т. п. Окрім того в 6. № 1880, тим самим, де ред. виіясняє свій етосунок до українського народу в Галичині, д. Драгоманова залічено до росейських соціалістів! Очевидячки, в „Грасу“ різним часом пишуть різні люди, з котрих один знають справу, а другі не знають... Все це і таке інше ми мусимо нагадати цілком не для того, аби там чіпатись до кого за дрібницю, а тільки для того, щоб, коли вже і редакції „Грасу“ вивираютьсь такі слова, як „Польщича“, то і видно, що воно і у *Львові* має силу, і що, значить, кінчене треба знати, що воно таке: чи стара державна Польща, в границах 1772 р., чи правда — та, де народ говорить по польськи??? Во власне це і досі неясно польським соціалістам, робітникам і навіть Інтернаціоналу з Марксом... Протів правдивій Польщі *нікто з українців* не має ані слова; навіть „Батьківщина“ бажає для неї і окремої держави; але ж під тою Польщею, що впадала 1772 р., була в неволі і Україна; сам простий українській народ робив протів неї і революцію під Богданом Хмельницьким та козачком, і хто з поляків думає про Польщу *в дев'ять границь*, хоті би і не шльахетську, а людську, — з тим не ціде українській народ... Нам ані в голову не приходить, що „Граса“, польські робітники, а тим менше „дідина спілка польських і українських робітників“ у Львові *можуть* бажати якоїсь лубуд Польщі в давних границях: напротів того, вся „Граса“ і вся львівські робітничий рух ерять і завше їде протів усіх неробітничих станів, протів усякої неволі і боронить *тільки* всепародну робітничу справу, — тільки власне для того „Граса“ і *новинна* все це виіяснити і тим, котрі ніче того не знають... Іншим про все просто і ясно, збів усе по своїм їмю, покажам один одному поглядом, розберім всі свої етосуки та зговорімема докладно в усім тоді, коли ніче *воірка* може...

Але ці помилки виіясни, певно, тільки через невагу деякого з тих поляків, що пишуть до „Грасу“. Головне лихо — в тім, що, як „Батьківщина“ не може вискочити з українсько-народних, станових границь, і навіть не знає, або і не хоче розказати мужикам, що думають і до чого їдуть львівські робітники, так „Граса“ не може вискочити і до поле українського руху і народу, ані навіть загалом між люд (pebs). Так напр. в її докладно було надруковано про кра-

ківській, польській процес, а не було ані про коломийській, ані навіть слова про львівській 1879 р., на котрим за соціалізм судили самих українських мужиків. „Граса“ знає, що виробляє з жінками самовольний петербурзький уряд, а не знає, що їм робить конетитуційний уряд в Коломиїщині; знає, що де їдуть і друкують поляки і за границею, а не знає, що діє в самім Львові гурт „Батьківщини“; знає про Ірандію, а не знає про Маскавіку; пише про робітничу долю на цілм світі, а не пише про східну Галичину і тільки, що „Батьківщина“ і т. д. і т. д., — одним словом: „Граса“ не знає і не розуміє всего того, що діється в східній Галичині, за Львовом, а українській робітні люд в самій навіть Косівщині не знає, що діється між львівським робітникам. За все це не ми думаємо винувати „Грасе“, бо все воно вишло натурально. Львів — господарський, політичний і освітній осередок в Галичині, а що всі ці справи тут в руках польських, то і мова зрозуміла тут для всіх — польська, і стали львівські робітники говорити найбільше по польськи, а вищі їх верстив, друкарі і т. п., котрі і видають „Грасе“, говорити — не з проста, а більше по книжковому. Такою книжковою, незрозумілою польською мовою і способом писана майже вся „Граса“, через що вона і не могла зацікавити всіх тих найпростіших і найбільших львівських робітників, котрих 1879 р. згуртували в одну робітничу спілку 1500 люда цілком не соціалісти. — Редакція „Грасу“ каже, що цих робітників згуртувала „сеіята жадоба золота“, а ми кажемо, що їх згуртувало то само, що і робітників „Грасу“, т. ї. жадоба певнішого заробку, а окрім того зрозуміла і ясна бесіда д. Стояловського, одного з польських поіпів, котри загалом дуже добре знають люд і його мону. Напротів того „Граса“ жагується, що їй не вдається звести в одну спілку всіх робітничих робітників. Не вдається власне через незрозумілу бесіду „Грасу“, а також через те, що перше треба знати і впорядкувати особно всі робітничі ремісла, а потім складати з них і один уже гурт... „Граса“, значить, зрозуміла як раз для того львівського люду, що і сам швидко взнавбиєма соціалістичних думок і поіпів би їй за Львів, між українській народ. Тим менше вона могла зацікавити українських мужиків, котрі вже цілком не розуміють польської, та ніче і книжкової мови. От через що то соціалісти з них і не пишуть до „Грасу“, а не соціалісти принемурують „Батьківщині“, котра, як ми бачили, плете їм і бог зна що, а „Граса“ завше нарікає, що і на друк мусить знити, — через що? Во в „Грасу“ є найновіші думки та нема зрозумілої бесіди, а „Батьківщина“ хоті не ширити нових думок та за те пише зрозуміло, по мужицки. От через що то „Граса“ пішла більше до правдивої Польщі, і через що видти і пишуть до неї більше. Окрім того, стали львівські робітники завше мусьлати бути на місці, не можуть виходити на села, а українці з них позабували і українську мову, і через то львівські робітники ані не знають українського

письменства, які не можуть знати, що діється між українським людом. А ми певнісінькі, що як „Праса“ друкувала і по українськи, по мужикам хоть дописи з східної Галичини, то не тільки пішла би *зараз* в Косівщині, а і швидко вигішла би і „Батьківщині“ і т. и., так само як би друкувала і по польски все просто і зрозуміло, то і швидко пішла би між польським робітним людом в правдивій Польщі, а навіть в східній Галичині, де польські переклад цілком зрозумілої книжечки „Про багатство та бідність“ схований був *навіть* у Фокшея, котрий по польски розуміє дуже мало...

Ми розказали історію сільського і міського соціалізму в східній Галичині і старались позначити причини жієго зросту, а також жіє добрі і лихі, по нашому бою.

З надрукованого видно, що між чисто мужицьким і чисто робітницьким міським рухом в Галичині нема що і прямиого звязку. Окрім того, вони трохи і шпакні. Так напр. Косівський рух наскрізь противирелігійній і противопольській, а в львівські противирелігійности не видно; напротив того, в 10 № 1879 р. редакція пише: „przyjździe czas królestwa Bożego na ziemię“, т. і. соціалізму; в 12 № 1879 р., так само як „Батьківщина“ в № 9. 1880 р., редакція зве-жатиє „przem i obowazkiem każdego człowieka względem Boga i współczesństwa“; в № 3, 1880 р., „przestrzegajmy czystości jak przykazania religijnego“ і т. и. Косівський рух зачепив і жоночу, родинну справу,—а редакція „Прасу“ в 12 № 1879 р. каже навіть, буциті то 19-й вік дав рішне право для (жидів) і жінок—таке, якого варто бажати і для робітників; в 8 № 1880 р. редакція каже про проституцію (жінок, котрі продаютьса за гроші) *тільки*, що знати жеї не хоче і „rogardza nią“, не застановляючи, що ті нещастливі жінки покутують (і то гірше ніж робітники і арештанті) власне за гріхи теперішного родинного жієтя, вишного і робітницького (котрого „Праса“ не цінає, а навіть в 3 № 1880 р. каже для оборони оскаржених в краковській процесі, що ні-одні з них „нигде się nie targnął na instytucje małżeństwa“) і за те, що жінки не мають заробку, не мають *навіть* такого права, яке має власне *кождей* робітник, т. і. *братися, до якою вгодно, ремісла, і бути тим, чим угодно*, або хоть учитись і в університетах. Нарешті, і це найважливіше: косівські мужики *нічойсінько* не сподіваються від рад державних, уряду, напротив того, за волю думки, слова, газет і книжок, зборів,—котрі для мужиків так само натуральні як воздух, або вода,— в Кабина стріляють,— а львівські робітники, котрі шче не мали і тої практики, що посли —мужики, русини і мазури, напротив, не тільки шчо просять від державної ради всего того, а навіть сподіваються, при помочи державних рад, добути докорінної перемини робітницького жієтя, на шчо, по словам „Прасу“ не треба і ніяких революцій, ані раптовних переворотів. „Праса“, як ми бачили, сподівається навіть помочи

від уряду, а в 12 № 1880 р., певне через невпагу, вона надрукувала такі слова, котрі львівським робітникам можуть *тільки* *пошкодити* перед мужиками особливо, косівськими. Власне, згадуючи про офіціалістів (писарів), вона каже, шчо *всі урядовики* згалом повинні ліпше зрозуміти своју справу, домагатисья поправы свого жієтя, так шчо б *по менше* годин були в канцеляріях (копечне, за ті самі гроші), шчо б таким способом приймали шче і тих, шчо скінчили школи, а не можуть там поміститисья, і шчо в тім усім їм повинні жваво помочи і робітники.

Кождї мужик подумает: чи шче жіє за мало?! а потім, урядовики: жіє суди, прокуратори, поліція жіє жандармерія: чи жіє шче мало?! І чи згалом вони варт жакі небуль плати?! Чи жіє вони—робітники?!)

Все надруковане в „Прасу“ показує як раз *цілком* инакше...

Певне, шчо сам час і самі події поправляють і всі ці незгідности і зязажуть оба галицькі рухи в одно. Певне, шчо „Праса“ котра з кожним номером стає ліпша і ліпша, в ostatnich номерах зачина вважати на польську людую мому та друкувати і про східну Галичину,— значе друкувати і по українськи, захочить безземельних робітників і поза Львовом і піде на-зустріч мужицькому соціалістичному руху; а з другого боку певне, шчо цей остатній захочить усіх тих грунтовних мужиків, шчо тепер шче навруги „Батьківщині“, „Провіснїти“ і товариства Качковського, бо як ми бачили, в східній Галичині все до того пре. Лакій видіє тоді рух в східній Галичині і в жакій бік він піде? — тепер сказати трудно. Певне тільки те, шчо мужицький рух дасть ремієнницю більше ясности жіє відгаги, а міський, а особливо львівський, дасть мужицькому більше освіти і корін сільского соціалізму—думку прогугрувати власність і гуртову працьду на ґрунті, і таким способом соціалізм в східній Галичині захочить і міста і села, і всі боки людського жієтя, початок чоґо вже видно і тепер, а окрім того львівські робітники, а власне польски, помочуть зязажати робітній люд східної Галичини з робітним людом в Польщі, а најперше в західній Галичині.

М. Павлик.

30 Ноября, 1880 р.

*) В 14 № 1880 р. першій раз бачимо замість „robotnicy“—„pracownicy“, коли тимчасом протів остатного слова редакція *власне* перед тим вступала, вказуючи жеґо законом, під котрий рад хотілисья і капіталісти, так мов би то і вони—робітники! Через те в ostatnich номерах „Прасу“ трохи тепміше, шчо такса *потрібно* вряма, а перед тим не було зовсім ясно.

ПУБЛИЧНІ ЗБОРИ РУСИНІВ У ЛЬВОВІ

Багато з поляків, між инчим і в Галичині, святкували 29 і 30 листопада 1880 р. п'ятдесяті роковини повстання в Російській Польщі в 1830 р. Галичани ж і бувковинські русини ті святки не подобалися, — бо польські підхвості і міщани завше при таких случаях хотять нагадати світові, що і українські землі, котрі були під старим королівством польським, — теж Польща. В Галичині ж, як звісно, не дуже то добре живеться людюві під урядом на польським, а остатніми часами, як сказано вище, поляки зовсім витіснили русинів з селю і ради державної. Це найбільше підбило русинів поставити проти польського свята своє окреме свято. Як на те міщане-імці в Австрії адумали святкувати на 29 листопада столітні роковини початку царства Юзефа II, котрі хотів поставити над усім силу царську, поіменити всі царські країни, а при тому виступав проти других сил: понів і панів, і полєкшував крепацькі роботи в своїй державі, — в тім числі і в Галичині, котра одійшла в 1773 р. од Польщі до Царщини. От галицькі і бувковинські русини адумали і зоби святкувати поминки по Юзефу II, а при тому розказати прилюдно і свої бажання. У Львові були 29 і 30 листопада збори, відчити, служби по перинам і т. и. Найважливіші з тих зборів був збір 30 листопада в „Народнім Домі“, де було більш 2000 чоловіка і, казуть, більш 800 солан мужиків з країни. На тому зборі говорено про права русинів в державі, — про школи, — про бідність і як їй запомогти, про згоду між усіма гуртами русинів, — і постановлено рішенняна (резольуції) котрі збір похвалив.

Про все, що говорено було на тому зборі, — ми мусимо сказати докладно в дальшій книзі, — бо тепер зністки про те діїшли до нас записно. Тепер же скажемо небагато:

На святі 20 і 30 листопада перед вели, — в першій раз в такій пригоді, — льуде з того галицького гурту котрі звано *молодими, народолюбцями*, або *українолюбцями*. Видно, що *стари*, котрі колись себе звали *твердими русинами* зовсім стратили силу і віру в народу і мусили приступити до себе тих, кого сами ж звали *львацькими* і навіть зрадцями ба навіть сами пристати до них. Тепер обидва гурти однаково говорять про потребу спілки між усіма русинами в праці дла добра льуду. Друга повинна львівських зборів це те, що на них заговорено прилюдно про бідність народу і про те, що та бідність виходить не з самих цянства та ліньства, як доси казали понів і інші письменні льуде галицькі обох гуртів. Тепер усі газети галицькі далеко більше звертають уваги на ту бідність, на її причини. Можна сподіватись, що вони доберуться таки до корінна дла: до поділу власности, — до соціальної справи, — котрої, казали ще недавно, мов

би то не ма в Галичині. Це все добрі ознаки. Тільки ми б хотіли, щоб нам пояснили галицькі часописі, а надто народолюбці, — як „Дло“, „Правда“, „Батьківщина“ ось що:

1) Од того це галицькі народолюбці, українолюбці, — котрі стілько разів говорили, що виступають в імені усіх 17—20 мільйонів українського народу, — що в Австрії і в Росії, — ні словом не помянули на львівських зборах про то *уєсн* народ український, а стали тільки на вузькому австрійському полі, а до того і приченили свої бажання до імені царя Юзефа II і його роуд, до котрих більшії части українського народу нема ніякого дла? Польки так не роблять; — вони навіть коли змольдаються напр. з австрійськими царями, — то завше дбають про вєлу Польщу, а не тільки про частину її. Не вже не пора і українцям прилюдно поставити свою думку про всеукраїнську волю? Ізали така думка в „Зозєвіство“ не влізе, — так чи ж не можна ждати од галицьких народолюбців-українолюбців, що вони таки поставлять ту думку на яких небудь інших роковинах, напр. 8 маја, — роковини Житового поля 1648 р. і повстання всього народу українського проти панської Польщі??

2) Не вже справді письменні проводирі львівських зборів думають побороти зріст бідности народи тими способами, про які тільки і говорено було на тих зборах, то б то позичками, шкільварями, школами ремісничькими і т. и.? Не вже ж їм не відомо, що і доволі дуже живильна подібніи способи і імці, англчан і французів не спинило зросту бідности, а тільки депеліно, що чого не можна спинити без докорної зміни господарських порядків, такої, якої хотять соціалісти?

На самому львівському зборі 30 листопада поліцейський комісар замітив, що розмова про збіднувальна народу в Галичині і навіть про машини підіма „соціалне питання“, — а після збору краковська газета „Сзас“ сказала, слідом за якимсь австрійським міністром, що „всі бажання русинів затруєні соціалізмом“. Моці в „Народному Домі“ (як напр. д. Наумович) зрешис перед поліцейським комісаром „соціального питання“, — а „Дло“ каже, що „Сзас“ „пнатує цілу руську справу, цілії руської народ“ іменем соціалізму. Ми хотіли б знати:

3) Які такі „руські“, чи українські кагантани та власність в Галичині думають боронити навіть од думки соціалістів галицькі русолюбці, українолюбці? Далі: чи народолюбцям галицьким не відомо, що наш народ зараз радці одібрати вєлу землю в панів-чужинців, — як отбивав її за цією козацьких повстань, — та тільки не зна, як тепер до того приступити? А коли так, то між народом тим і соціалістами тільки і ржичиці, що народ дума *поділити* землю на особи, — а соціалісти думають, що коли землі і иншого добра по держати гуртами, — то старе льво: багатирство і біднота знову повернуться в громади. Чи вже ж така думка про громадську влас-

ність і гуртову працю, котрої, як показують приміри, нерідко вживає і наш народ,— так уже противна галицьким прихильникам громадських позичкових кас та, шихларів і т. п., — що вони вважали цю думку за бруд, котрим льудина може тільки себе покальтати, або як каже „Діло“, заїцатитись?

М. Драгоманов.

САЛДАТЬСЬКА СЛУЖБА.

(ДОПИСЬ З РОСІЙСЬКОЮ УКРАЇНИ)

З першого разу здається, що солдатів на службі нічого журитьсья за харч та одезу, — все йому дає казна, а він тільки і знає, що ходи на службу, та викладає артикули, які по закону полагаються. На ділі ж воно зовсім не так. Від казни солдат приймає всього страх мало: харчі його ось: хліба печеного 3 фунт, крутів $1/16$ гарця, грини на страву їдн на $1/2$ фунта м'яса по місяцеві ціні і 1 копійка на всяку приправу: канусту, картоплю, буряк, перець, сіль і т. д. З цього проїтану солдат має борич з м'ясом, такі порядком рідкваті, і кашу двічі ложкою взяти,—це обід; на вечеру—кулі, в котрому ніяк не піймаєш крушини. На скільки доволі солдатів його хліба, буде видно з того, що новобранець, як приїде з дому, та дадуть йому на три дні 9 хунтів, так диньсь, — на вечеру того ж таки дня нічого ї не зостаєсья. З одезою в салдату так же само. Дайтсья йому на рік дві пари шматтья і стільня ж реміню на пришви. На 2 годи дайтсья мундир і шаравари; шмательна на 3 годи. Перш усього треба схаати, що одеза казенна салдатів дайтсья не зарас, як він поступи на службу, а перна (рекрутська) нісьла лагері, це б то не рашинсь, як через 8 місяців, а до того часу він повинен ходити на службу і ученьня в форменій одезі. Як не клади, а треба купувать. Тепер же, звавши одезу, він їйі повинен проносити, аж поки друга не вилежить у цехгаузі свій строк,—наменьш 2 роки і 4 місяці; суку ж салдатецьке таке, що ніяк такого довгого строку не витерять, бо то треба їти на роботу, і на гімнастіку, а тут одеза просто горити. На шматтья дайтсья полотно фабричне, пласке; як разів п'ять вимієн,—так тільки гринька останеться. І салдат повинен на свої гроші запастисья одезою і шматтьям. Поміч грини, що дайтсья від казни на муніциу 1 руб. 25 коп. хліба вистарить пошити чоботи та і тільки, а по закону ж то салдат повинен мати в ранці: шитку, ножиці, голки, шкв, шила, — і не перелічиши усього. Котрий догаданий салдат, чув від білетних про салдатецьку біду, так той запасаєтьсья з дому всім і вску своєю службу відбує в домашніх сорочках і на свої гроші заведєній одезі; в якого ж грошеї не найдетьсья, коли бідна сім'я, та не запастетьсья з

дому всякою величиною, дак той бідує через цілу службу, бо несправного салдату і начальство ненавидить, а як його будеш справним, коли нема грошеї?

Вище начальство само добре знає, що на казноному добрі салдат не прокине; знає воно добре і те, що всяке має і більше начальство салдатецьке лубить покннтивсья салдатецьким добром, яке воно не је мале; через те то воно позволяє нісьла лагерів а місяць пускати салдат на волюну роботу. Буває так, що і перед лагерями пускають на педіань-на-діні на заробітки. Так добре, як салдати стоять у великому городі, або де је заробітки, а як же в селі де небуль, так там і своїм ніде заробити, хліба тільки в живна, а в цю пору салдати стоять саме в лагерях.

Тепер кожному буде видно, чого салдат, часто бувало, не розпінав котре його, а що чуже. Сама перна нужда, голод і безоді, заставляла його так робити. Кажу: заставляла, це не значить що нужди і тепер нема, але за скоротченіям сілбо і загальним їйі відбуваніям салдат став терпелівішим і вже рідко котрий пустьсья на крадіж, хліба вже зник дуже до цього з дому. Головна причина такої переміни в тому, що як строк служби став 4—5 літ, то салдатів на цей час то з дому поможуть: пришьуть якікі грині, то він сам де небуль заробить, а голонне, він памігать, що ось-ось незабаром піде до дому і буде таким же громадянином, як і всякій другий. Перш на салдату його сім'я, та і він сам на себе, дивильсья як на пропанного чоловіка, все одно, наче б він умер: рідко коли йому писали. Та і що було за нього думати, коли він на десокат літ пропавд з дому? — хоч і вернетсья, так ладу з нього не буде; сільську роботу забуде і буде тільки переводити батьківське добро (як що єсть). І сам салдат не думав вернутись до дому—і пускавсья на все лихе. Тепер рідко можна наїти такого салдату, котрий би хоч на хвилину забув про дом, або сім'я за нього; він раз у раз дістуетьсья і, як што завієсь уже халаєтством, то і пишнє, як і що зробить, наче ось через тиждєн і сам прибуде.

Одначе обставини салдатецької служби такі, що не можуть не заставити чоловіка чи сьак, чи так мінатисья. Ось подивітьсья, що робитьсья і що бачить чоловік з того часу, як у приїмі йому скажуть: „годен“. До того часу чоловік все надіявсья, що може, бог дасть, він не попаде на службу. Як що він був син заможних батьків, то вже не без того, щоб не забіг перед приїмом до доктора. Буває, що доктор пошадетьсья „добриї“ і за рублів 75 дасть „білії“ білет,—т. ї. не годеи на службу, а другий, диньсь, менше, як за 100—150 не захоче і говорити, а як коли: той гроші візьме, їна службу відать. Нісьла приїмом салдатів дають днів 20—30 вільних. Іде він до дому і тут заготовляє собі на службу, чого тільки зможе. В наказаній день приходить в город, — в отпрянку; тут їх розбіють, куди кого, дадуть проводників з старих салдат гарнизонних і виправляють в

дорогу. От тут то старому салдату важна. Новобранець нічого не знає, боїться всього, і проводник, що хоче, те і робить з ним. У новобранців, значає, на дорогу харчів не доволі: хліба або мати чого, чого не покладали в торбу; все же: і сало, і пальаниці, і ковбаса, а в другого то і курка, або гуся печена. Новобранець, аби його тільки не били та не давали, то він усього готов дати двадькоїв, та ще і купити чвертку. Старшому з провожатих видаються кормові гроші на всю вагу. Записне начальство половину собі возьме, а решта вже, як не клади, попадає в кишені двадкоїв. Старій салдат знає, як діло повести; новобранець ще і просити стане, аби тільки „дядькинка“ взнала. Найгірше новобранців приходиться на етапах в городах, через котрі вони їдуть. Тут уже з нім писарьма дохід. Писарьма завжди ніколи; ніяк вони не можуть виготовити бумаг, щоб отцарити новобранців далі, а ті сидять в етапних казармах, а грязь там, а вошей, та ще великі таці, наче овечки! Новобранці чухаються-чухаються і як би не добрий чоловік, так і не знали б, що робити, а то забіжать писареві і научить: знаєте братці, дайте на чайок, вас зараз отпращаєт“. Розіажають новобранці гаманці,—дають. Коли це дивиси; дали зовсім не тому писареві, треба дати другому,—дають, а там третьому, аж поки всіх не задовольнять. І страх же ріді, як добується напоследок до місця. Тут усе не так, як у дорозі. Старі салдати знають, що їм придеється всім жити в куці, в одному товаристві. і не зобігають уже так молодих, а в другому місті найдуться такі хороші люди, що приймають як рідних, а як земляк найдеться між старими салдатами, то і овсім уже добре.

Перших місяців три салдатської служби новобранцеві приходиться багато терпити від двадька, котрий його вить „словесности“ і одночної і ерунтовой служби. Дवादцькі з старих лучних салдат мають до 10 чоловік новобранців під своєю наукою, але завше мало що і самі знають, а ще менше вміють чому небудь навчить. Панство (так салдати звать омиерів) само ніколи не влізеться навчить салдата, що він таке же і як повинен служити, а поручають цю роботу двадькам, котрі самі теж учились тільки від двадьки, і таким способом часто наука доходить до смішного. Напр. вить двадько новобранця пушкаря: „Що таке канонір?“ і сам одповідає: „Канонір јето тако салдат, которий можеть прочистити канал орудія:“ племінник так заучує. Так само навчається салдат, що таке присага, які головнішії повинности салдатської т. т. і з усього цієї „словесности“ рівнісінько нічого не розуміє, а „заучується“ чистісінько як сорочка, бо і сам двадько не розуміє, чому вить, а тільки „заучився“ і знає на пам'яті. З такої науки виходить те, що рідкий салдат розуміє, що він таке је —справді, а на ділі бачить, що це якась біда, котру треба відбут, як паншчину.

Справді, салдат на службі дуже подібній до крешака свого найближчого начальства. Вишче начальство: генерали там, то що — ті ні

мають близьких стосунків з салдатом, і салдат про них тільки і знає, що вони вишчі полковників, і як зострієнє його на вулиці, то повинен стати „во ерунт“ і на питання одмовляти з прибавкою: „ваше превосходительство“. За те полковники і инше менше начальство настоїащі пани крешака салдата. Ці їм роблять усяку роботу, яка тільки потрібна, без плати, а який полковник, як маје землю, та і землю обробляє салдатяи даром.

Послідніми часами військова наука потребує, що б салдат був не просто гарматове м'ясо, а настоїащій майстер свого діла, і вишче начальство наше розендає „принсиація“ вчить салдат усьому найпотрібнішому і зробиити їм тямльничим своје діло. Но „принсиація“ і остаються на бумазі (папері); і їх і читає тільки той, кому треба одшеувати; панству же до всього свого байдуже. Та воно инакше і не може бути. Вишче начальство хоч і инше ріши свої предсиація, то добре знає що ніякого ладу з них не виїде; а не виїде від того, що коли треба зробиити чоловіка тямучим, то треба дозволити йому і думати, а в салдатчині нема гіршого гріха, як думання. Як позволити нічому себе думати, то він ще подумається, що старшій його менш знає, а таким способом дисципліна пропаде чисто — і салду не кине. Таким способом уся наука салдатська зводиться на покріпність начальству, на віддання чести, знання чина, імені і прозвінча својею начальства і на стоїащина в ерунті, як свічка.

Для доказу, що мої слова не брешня, ја розкажу, чому вить і чому навчають пушкаря. Беру де нісьво від того, що тут панство більш учене, ніж у піхотинців, або конників, та і сама по собі служба пушкаря більш потребує знання, ніж як друга. Тут щоб вить настоїащим салдатом, опріч усього другого треба знати, з чого і зроблена гармата, чим стріляють, з чого воно робиться, як з ним поводиться; треба знати, як і чим стріляти, а це штука не так проста; як зробиити батарею і всякі земляні окопи, бо инакше не можна буде битися з гармат. Перелічені речі салдат одні повнен знати цілком (що до пушкарства), другі покраїністі так, що б де што розумів і не робив міншанин при ділі.

Подивимся ж, як його вчать і чому з усього цього. Про гармату і чим з неї стріляти, розсказують так, що салдат ніколи не знає, для чого таза або инна річ піля гармати, а знає тільки, як вона зветься. Про те, чим стріляють, салдат, да ине і не просить, а бомбардир, — вже казати начальство, — знає стільки, що, кажє, граната зроблена з свинцу, — котрим справді облівають гранати мідяних гармат. Трохи більш знають про своје діло виборні салдати, котрі вчатьє в бригадіній школі, щоб бути еферверкерами. Цих учать і ефортіації грохи, і поки салдат у школі, то де що знає, „зачитився“; як же вишюн, так не знає, де все його знання і ділось. Через піроку після екзамена хіба в цїятого еферверкера јесть який небудь туман у голові, а то геть чисто все забув. Казать би люд такіи не-

спосібній, що не може нічого тямати, так ніг-же. Міні доводилося бачити одну батарею, в котрій одним одним овицер мав капеліничку совісти,— та і непаவிло його паного! — і вини салдат, як сідкує, сам, а не через двадцятів, і за три місяці дошов до того, що прості салдати билим знали своје діло, ніж у других батареях феєрверкері. Доводилося мені бачити і таку штуку: командує овицер на вношній— салдати не зробили так, як йому хотілось, „А сьяку таку мать!“ Вийати командує, — не виходить, — і пішла ладія; напасодік один салдат і каже: „ваше благородіє, не так командуєте, треба так, або так“. Тільки через те, що вже б було дуже стидно на суді овицери, салдат не понав під суд за бунт, а найвєла тільки лясасів. Згадаю ще такий випадок. Це стрільба з гармат; полагається один день стрільати (командовати) овицерам, другий день феєрверкерам; на овицерів по 10 вистрїлів, на феєрверкерів по 5, — але змови не дозволяється. Овицери пішла своєї стрільби не змогли сказати, як далеко від них мета; феєрверкері ж побии джї боченту. Та як би почати загадувати усі випадки, що своїми очима бачив. Та як би почати застававо дурним перед салдатом, то і місяца б не стало писати. Досить того, що овицер ніколи не може навчить салдата його служби, бо і сам її не знає; він, може, коли її і знав, як треба було видати екзамени, а як збувся його, і збувся того, що знав. Діло благородного овицера не діло своје знати, а карти, дивач, — хоч би і протих, — все то забавка, та доб що відирати від салдатеього шапка. Мені можуть сказати, що є багато овицерів і хороших, і розумних, і навіть з громадським прьамцем. Ја не одрїкаює, може је де і такі, але бачиш ја і розумних, і з громадським прьамцем, — так за них говорили. — Так мабути, — котрїх ја бачи, — були фальшині. З їхньої поведінки до салдат не примівалось того, що говоривось ним ж у письмених компаніях. Здається мені, стрях багато росподилоє тепер таких громадщиц, про котрих сказано: „спрїбїкаютьєся мнє людїє сії ути своїми і устами чтут мїа: серце ж їх датею ототоїт от мене“. Чи воно мода така зашла, чи чорт його знає. А доводилоє мені бачити таких громадщиц, що хоч дива, а як приїшла йому пора одбувати салдатеьку службу, то непременно запишетєся охотником, що б не жити вмістї з простими салдатами і скорше збується цієїє покути.*) Котрїх з них не має думки бути овицером, служби салдатеької не знає а ні-же. З простими салдатами заходить в компанію тільки перші дні, згарячу, а через ведіть так же лає салдат простих (нишком тільки), „необравношю деревнюю“ як і вєлає друго „јого благородіє“. Дуже жалко, що в громадщиц, одбуваючих

*) Може треба нагадати, що охотник (вольвоиредїающїиєся) у нас служить коротчіє строк і маює право жити на війній квартир, чого не може робити пішовиці по жорбов. Жорбовці першого розряду служать 6 місяців, а охотник 3 місяци; 2 разр. жорб. 1^{1/2} годи, охотник 6 місяци; 3 разр жорб. 3 годи, охотник 1^{1/2} годн.

салдатеьку службу вкорїнилась думка, буїти не знати салдатеьку службу великій грїх і сором. А вже одним знаньвям салдатеької служби можна було б зробити велику користь салдатов; він би билим вивив тоби в других рїчах, та і уже одно те, що навчив би його, нещасного, і менш би він був битий... Але ја забравєся в бік; вернїмєся до спражнього салдата.

Салдат набурають аймоу, а до літа поновраєцьє стає вже подібним зовсім до старого, а який, то і старого загнє за поєс. По закону, поки салдат не навчитєся муштрам (до 6 місяци), доти його не можна нікуди назначати, чи в маєстрі, чи куди. Тільки ж закон застається законом? Нужда, кажуть, і закон мінити, а як же ічо б начальство не мало нужди. Треба йому і повара нового, бо старїй виходить по білету, треба і кучера, треба і денщика, — лакеїа, всього треба, та треба шче його і привичти при старому. От і починають розбивати салдат того в поварі, того в лакеї, того в кузю, того в кравці, в шевці, так ічо і застається по чоловіка кілька „строїювних“, шчо б нести настоїащю салдатеьку службу під руажьком, чи при гарматі. Строїюм служба најтежєва. Він собі підвєв карауц, чи вєщєна, та і лежи, а тої, що понав куди инше, ніколи не вилзати з роботи, як каторжнїй. Робота завнєє же, як не казенна, так пашєка; одказатьєся від неї— зїдять, прьамо живцем. Здалоєсь би, шчо денщикцаца работа не бог зна яка, та і від пана де шчо перепале, чи грїшнї, чи одежою, однак же салдати сьуди дуть з не охотою, а котрїй понаєва, так паршине нашкодити, або тільки прогнати. Вся причина в тому, шчо салдат соромиться бути „халуїем“.

Колї в салдата внаде віільна година, шчо він сидить собі в казармах, або в караулі та не на часах, то надуїубицца в них завєва розмовляти. Значїає салдат в одно мієє звенуть з рїшнх сторони, от вони і роспитують один у другого, як там у тії то сторони та в тії. А то шче страх салдат дубити витьєся грамоті. В ротних, або в батареїних школах ніколи не мїятьєся всі охотники витьєна, хоч і вчать їх там тільки дла покаа начальству. Кому ж спрадї хотєтьєся навчитєся грамоті, то напуваютьєся один у другого. Запевне грамота тут не бог зна яка: або розобрати слово. Головна річ у тому, шчо поезати до дому лист, написани вїласною рукою. Корнети від грамоти салдат, як і вєлакї простїй чоловік, не бачить; з того, шчо він читає, рїєнієнько нічого не розумїє; як же слухнїєсья навчитєся так грамоті, шчо вже може читати розумїючи, — так якї він книжки читає? „Гуєак или непероборнїюе постопїєстїє вєлюбнї“, „Милорд“⁴ і т. и., котрї прочитавши, хоч трохи не дурнїй чоловік скаже: чорт зна шчо! Мені доводилоє бачити салдат з москвинї і українцїн. Москвини страх дубити отїан манухинєїє книжки,⁵ українцїє першим ділом, — як нав-

*) Манухин — московсьїй вилзєць книжок, котрї ровновєстьєся промїєк простих людєй в Россїєі.

чисва слезевовав, — купує „Новий Завіт“, непременно Ноні з Апокаліпсисом, і перш усього починає його читати. Я не буду виводити з цього діла ніяких шпидів, кажу тільки, що мені часто приходило примічати, а там усяк, як знає, хай, собі розсаявляє цю річ. В загалі, треба сказати, — між солдатом москвиню і українцем примічається велика різниця. Дев'ятихвіст завжди найбільш з москвинів, і вони з охотою відбувають таку свою службу; так само багато їх між майстрами-тепларями; ковалі ж і сільсари більш з українців. На солдатському, гудьбінші, та танцях, та музиках, та снівах уже ніхто не переїде москвина. Українець завжди наче подоланіше; заведе пісню солдатську, — все якось не так; — своєї пісні наче соромиться, хоч і заведе її; голос той же, так слова так переверне, аж сам не розуміє вже, що воно је. І службу українцеві скоріше розуміє, треба тільки розказати по-вільно. А що до поведінки з людьми простим, як солдати кажуть, з „вільними“, так тут страх велика різниця, особливо з жінками та дітьми. Рідко, дуже рідко трапляється такої українцеві, котрий би зійшовся з молодшею; случалося примічати, що солдат українцеві навіть вговорював безшабашну молодшу не накоститись. Багато можна б було знайти сторін в поведінці солдата, де б українцеві стояв вище москвина, але можуть накинати мені невміру прихильності до українців, та до того в цьому ділі може має силу і те, що бачиш за солдат в Україні, де і більше було українців, ніж москвинів. Може, кажу не має своєї сили, а тільки мені завжди доводилось бачити, що в українця далеко більш людскості, ніж у москвина.

Великий жаль тебе бере, як бачиш солдата, котрий дуряється своєї народності, все одио чи буде він українцеві, чи молдаван, чи мордвин, чи який другий. Вже коли він захтї „поруситись“, видават себе за справжнього „русского“ (москвина), — добра від нього не жди. Вже роспустиничого чоловіка від нього нема; ніяка людськість йому не мила. Як що ж котрий з таких перевертнів попадає в начальство, в унтер-офіцери, то непременно старатиметься зостатись та служби, хоч як у нїй не погано життєвсья великому порядному чоловіку. Запевне, що всякий такої перевертень буде тишити протих солдат, витягувати з них усе, що тільки зможе. Та і солдати ж їх не люблять! Дня них і прозившиє скажи: „сухарин“, наче б то служили за сухари. Коли вже такому не можна як побудь зостатись на службі в тому місці, де він був, то їде в жандарми, або куди инше, аби тільки не до дому, де часто його жде жінка і діти. Перевертні самі вірноодданіші солдати. Українцеві дивиться і на воєнне начальство, як і на всяке друге, що не якось напаст, а послідними часами так і про самого царя не дуже журиться. Послідними часами, як було багато замірів убити царя, так від солдата українця тільки і почувеш „от таки не вбїють!“ І говорить так, наче жалкує, що той промахнувся.

Коротко сказати: хоча і українцеві-солдати не показує радості що хтять вбїти царя — (та і дурниї би він був, коли б показував!)

так за те не показує і печалі і не лає намірваниххся вбїти, а вже перевертень, або настоїащій москвин, — той непременно порадуеться „спасєнією“.

Кинчаючи про солдатське життєвсья, ја повинен сказати, що на свою волю ніку, вештаючись між усяким людом, мені не приходилося бачити таких чесних і хороших людей, як більшина солдат українців. Все горе в тому, що їх мало вчать, а через це він боїться свого начальства і не може так вільно думати і пересудувати усе, що бачити. Однак і без того солдат виходить з служби звириниш, що „чорт ма нігде правди!“

ХАРЕКІВ X. 2.

С. К.

РОБІТНИЦЬКИЙ РУХ ЗА ГРЬАНИЦЕЮ

Нові соціалістичні часописі з аїадї; робітницькі збори в Гаврі і їх улати; справа виборів у француських робітницях.

Остатніми часами скрізь гостріше стала робітницька справа: по всім країнам Європи і Америки поїаляютьсья нові часописі дїя тїєї справи: напр. „La Révolution Sociale“ (Громадське повстання) в Парижі, „L'Emancipation“ (Увільнення) в Ліоні (перестала виходити після 24 вчоденних листів, — але не забаром буде виходити L'Action Sociale — „Громадське дїєто“ в Марселі), La Persévérance (Упертість) в Бельгїї, в Вернїє, котра наляга на те, щоб поновити „Весвітній Спїаку робітницькі“, „Revista internazionale del socialismo“ (Весвітній перегляд соціалїзму), — що виходить місячно книжками в Мілані, „The An-archist“ (Безначальник) в Бостоні, в Америці, — „Romania Viitoare“ (Будуща Румїнїя), — місячник на молдавській мові в Букаресті. На сербській мові виходить з 1 января 1881 р. в Бїєлградї три рази на тиждень „Самоуправа“, на польській в Женєві об'явлена бєастрокова „Biblioteczka socjalno-demokratyczna“ д. Лімановського; часопис „Równości“, переїналяючиє в газету (місячну) обща також видати: „Biblioteka Równości“, „Biblioteczka Równości“. На московській мові поїаиєсья окрім „Лїстка Народної Воли“ (в Петербурзі) ще листок „Зєрно“. На венгерській мові, — окрім давньої газети „Nepszava“ почав виходити ще і місячник „Uj Nemzedek“. З цих видань ми звертаємо увагу наших товаришів найбільше на видання на мовах наших сусїдів: румунів, венгрів, поляків, москалів, — а надто на такі, котрих видавці, як і ми, держутьсья таких думок, що соціалїзм треба пропоядувати рївно на всіх мовах, — мушцьких, як і напських, — і котрі не гордуться нашим народом, а вважають його рівним своєму.

Розмовляючи про нові соціалістичні часописі, не можна помянути і

того, що деякі з таких часописів перестали в кінці 1880 р. виходити, як „Egalité“ („Рівність“, — тиждєнева) і „Revue Socialiste“ (дво-тиждєнева). Тільки ж все таки число соціалістичних часописів на 1881 р. побільшилося.

Чимало було в останні місяці її *конгресів* (з'їздів) робітничих і соціалістичних, — напр. з'їзд соціалістичного гурту в Угорщині, німецький з'їзд в Цуриху, три з'їзди в Бельгії, з'їзд товариств спілки під-Юрської сторони (La fédération Jurgassienne) в Швейцарії, кілька краєвих з'їздів і два спільних у Франції і т. д. По сусідству, нашим товаришам в Підкарпатській Україні треба б звернути увагу на з'їзд соціалістичного гурту в Угорщині дла того, щоб впорядкувати спільну проповідь соціалізму між українським і угорським льудом на захід од Карпатів.

Робітничий рух не ставав на самому слові і нарадах. Окрім кількох менших і великих *амоєв*, — найбільше в Франції Бельгії і Англії, — діяло в Ірландії між чиновниками до біжок з панамі і до такого руху, що не дивно буде, коли там незабаром пошеться велике повстання. В дальній книжці „Громади“ ми дамо докладну статтю про землю і робітників в Ірландії, — після котрої і повинні про тамоній робітничий рух будуть ясніші дла наших читачів.

Тепер же ми скажемо більше про з'їзди робітничий у француїв, — бо ті з'їзди, якні з справою Ірландською, здаютьсь нам найважнішими з усіх робітничих справ за останні місяці.

Після того, як в 1881 р. французькі попи, пани і багатіри за поміччю нієська побили повстаній робітників *Парижської Колмуни* (Громади), часто казали, що громадянство, або соціалізм назавше вже погибло у Франції і що робітничу справу впорядкують там уже самі багатіри з урядом своїм. Аж незабаром показалося, що уряд з багатірями нічого не зробили дла того, щоб вкввати бідність, а робітника таки почали сами промж себе впорядкуватись, щоб уладотити свої справи. В 1876 р. зібрався в Парижі вибори од робітничих товариств з Франції, дла того щоб порадитись об тих справах. В 1877 р. такіж же з'їзд зібрався у Ліоні, а в 1879 р. в Марселі. На Марсельському з'їзді більша половина товаришів згодилась на тому, що бідність робітництва не буде знесена, аж поки робітники не візьмуть просто в свої руки землі, фабрики і машини та не будуть ними орудувати гуртом, громадами. Там же таки згодилась на тому, щоб подіяти Францію на шість країн і в кожній країні звести в спілку робітничий товариства, котрі будуть посылати од себе виборних на краєві з'їзди, а що року буде спільний з'їзд. На 1880 рік спільний з'їзд назначено в Гаврі, котрого робітничий спілки і мусли впорядкувати той з'їзд. На більшій часті краєвих з'їздів в 1880 р. похвалено було соціалістичну думку більшої половини Марсельського з'їзду. Тільки ж впорядків гаврського з'їзду не пристали шче до соціалістичної думки. Не подобалося їм і те, що в Марселі більша

половина товаришів згодилась, що робітникам треба цілком виділитись од усіх багатих станів громадських і вибирати в ради городові і повітові, а також і в раду державну тільки своїх, робітників. Думка про такі вибори не подобалась багато де кому і з робітників і соціалістів, — котрі кажуть, що робітникам не варто вибирати нікого ні в які тепершні ради, — бо всі ті ради почальство, котре нікогда поправляти і котре не можна повернути на користь робітникам, а треба просто скасувати, а надто ради державні. Ті, що так думають, знуть себе *ан-аристами*, — або безначальниками. Тільки ж думка про те, що б робітники отділились зовсім од трьох заможних станів (попів, панів і багатирів), — в цілком особій, стан, — четвертий, та тільки з нього і вибирали виборних, таких, котрі пристають на соціалістичну зміну в державних порядках, — не подобалась і льудям з заможних станів. Газети їхні, як почули про малу прихильність виборних гаврських робітничих товариств до думки про повстання дла соціалізму, то почали їх похваляти, — а далі деякі з городовських рад, напр. Парижська, поклада дла німого виборим з робітничих товариств, котрі пойдуть в Гавр, звісно, щоб виступати против соціалістів. Газети соціалістичні почали говорити, що не треба і пускати на робітничий з'їзд тих, хто візьме підмогу не од робітників.

З усього спору видно, що кожна сторона думала не стілько об тім, щоб зібрати такі з'їзди, на котрому б було видно, до чого додумались робітничий кули по Франції, — скільки об тому, щоб показати, що на з'їзді більшина стоїть за її думки.

Коли зібрався в Гаврі вибори од усімаих товариств, котрі звали себе робітничими, — то впорядків з'їзду поклада пускати на з'їзд тільки виборних од таких товариств, котрі мають не менш 25 товаришів і печатні статутні (уставні). Думка впорядків була така, що б не пустити на з'їзд найбільше виборних од таких товариств, котрі зутьсь *круми дла наукового дослїду* (cercles d'études) в котрих поєбаралося по кільку робітників не одного ремесла, а різних, і між ними і писачів в газетах, власне дла того, щоб ширити соціалістичні думки. Так казав з тих, хто приїхав на з'їзд в Гавр, впорядків не допустити до збору. Ті, звісно, образились; до них пристали і другі, — і так зібрався в Гаврі два з'їзди, котрі кожний однаково звав себе *спільним з'їздом робітників французьких*. Більше права мав зватись так той з'їзд, на котрому не було товаришів заможних багатірями, і котрий по правді звався *з'їздом незалежним* (Congrès indépendant)

Ось на чому згодилась майже всі з товаришів на тму з'їзди:

І Про власність, З'їзд звали, що робітникам не можна инакше стати справди вільними, як узяти в своє обладнання струменти до праці і сирі речі, з котрих виробляютьсь все дла льудей (земля, підземля, вода і т. и.). Далі, з'їзд звали, — що це обладнання не може бути дла кожної льудини особим, — бо перше: вже і при теперішньому способу виробу в ремеслах і хліборобстві, з поділом праці,

машинами, а надто паровими, кожному працювати особно зовсім не вигідно, — а дальші підшляпання в господарстві шче більше будуть потребувати, шчоб людє працювали великими купами; а в друге: колиб навіть особно обладнаныя струментом і сирими речами і не було невигідне для господарств, — то б воно не забаром повело б за собою волю ту нерівність між особими громадянами, яка єсть і тепер. Зїзд знавж, шчо не можна також, шчоб струментом і сирими речами кочче обладані і особні сілці, або особні громади, — бо і тоді також повернулись би всі неадагоди теперішніх порядків, коли тим усім обладнають багатирі: в тоб і тех робітників працювали б нерівно, не було б, як і тепер ладу в виборі (не виробляно б як раз стілько всього, скільки людям треба, а не більше і не менше) і не перестала б теперішня людодовишна *конкуренція* (наперегінка) то б то людє, також як і тепер, шкодили б один одному, вироблюючи і міншаючись своїми виробами наперевні одна купа проти другої, так як тепер один властивець перебива другую. (Це значить, шчо зїзд знавж, шчо по правді тоді тільки доладу впорядкується робітники, коли владгоять спільність між усіма товаришами і громадами по великих країнах, коли не по цілому світу).

З друго боку зїзд знавж, — шчо забрати в своїй руці струменти до праці і сирі речі робітники не можуть ніякше, як через *соціалну революцію*, — (громадске повстіння). Це ж повстіння мусить вести до того, шчо б установити правду в громадах, забезпечивши кожній люддині більшій і цілковитій зріст усіх її здібностей і цілковито задовольнення всіх її потреб. Перша ж потреба дья люддини — єсть воля, а волю забезпечує тільки рівність (праці і ужитку). Тільки ж і зараз ніяка повстанья на кілько часу муситиме зоставатись вироб (потрібних людям річей) через поділ праці (між особами, сілцями і громадами), — а це буде все так перешкодою дья повної вільності кожної люддини, — і значить воли не буде, поки не буде встроєно громадскою вибору такою, шчо б кожна людина була в йому вільною (робити те і так, до чоґо і як вона наздобишча).

Знавшини не все, спільній французькій робітницькій соціалістичній зїзду у Гаврі (четвертій збір) обьявля, — шчо треба (робітникам, які де єсть) як найкраще і усімакими способами забрати собі землю, підземлю і струменти до праці, — тільки також обьявля і те, шчо доба такого забору мусить бути тільки переходом до вільного *комунізму*, то б то до вільного гуртового виробу і уживанья потрібних людям річей.

На ці думки пристало сорок вісім товаришів, не пристало сім; четверо не давало свого голосу.

II. *Про наїми*. Зїзд знавж, шчо стан наймитів нічим не можна поліпшити, як тільки скасувати наїми зовсім, — бо наїми остатній вид невольництва, — шчо коли новий громадський порядок може бути збудованій тільки на тому, шчо робітники возьмуть в своїй руці землю,

підземлю і струменти до праці, — то значить один кінець і єсть дья наймитів, — не їти жак найкраще до такої переми. Шчоб діти до цього кішца, — зїзд обьявля, шчо робітники мусять впорядкуватись, як зовсім особній гурт, противній багатирям, — аложиши як найбільше куп робітників кожного ремесла (французи звуть їх *синдикальні камери*), — товариства, круги дья науки, або які інші товариства з повстанським духом в кожнім місті, і залучивши їх проміж себе в спільку по повітам і далі по країнам. Осрім того зїзд знавж, шчо робітникам, шчоб діти до увільнення, треба мати чя дья того, шчоб розважити над своїми справами і справами громадськими, — а через те зїзд радить робітникам добиватись помешанья рабочего дня на 8 годин.

Цо похваляли 50 голосів проти двох; двоє не подали голосу.

Знавшини далі, шчо *змови* зостановити зразу роботу, — це неминучий послідок теперішніх громадських порядків, а окрім того і спосіб до розворухи, дієства і упорядкованья між робітниками, — зїзд радить робітникам заложити в кожному городі постійній комітет (ахид,—раду) дья впорядкованья змов. Зїзд залукує також робітників в тих сторонах, де шче не заложено сплук проміж робітницькими групами (купами), підбавити, шчо б зараз же закладено такі спільки.

III. *Про жєстоу*. Зїзд знавж, шчо поки в громаді порядкується багатирі, то як і сілі, шчоб жіпки були перші в чоловіками, бо багатирі вважають жінок тільки за річ до розкоші і утіхи. Робітницькій же зїзд мусить обьявити, шчо жіпка в усьому рівна з чоловіком і мусить мати однакою права громадські, державні і господарські; тільки ж трудно ждати, шчоб ті, хто держить неправо громадске багатство згодилась дати жінкам ті права, — так ось члени зїзду і обьявляють, шчо тільки соціальна революція повснать рівність проміж обох полов. Тільки ж усе такі зїзд радить усімаким способом вговорювати громадянко, шчоб вони впорядковувались в спільку, дья того шчоб требувати своєї воли і шчо б вони показали, шчо хотять тіти вквіт а громадянами до здобутья своїх прав, мирною переминою, коли можна, або насильною; коли багатирство до того їх примусить. — Похвалено 52 голосами; не подао голосу 4.

IV. *Про вичуку і виправу дітея* було говорено доволі докладно на перших французьких зїздах і шче і на зїздах Восеннійої спільки робітницької, де покладено було, шчо вичука мусить бути *інтернальна*, — (цілковита), тоб то така, шчоб розвивала всі здібности кожної людина: наукові, артистичні (умістості) і ремесницькі. (Про це ми росказували в II книзі „Громади“ на сторони 262—263) Гаврській зїзду, зложуючись з цими думками, положив:

1) Шчоб вичука була світська, цілковита і однакова дья всіх хлопців і дїчат.

2) Шчо таку вичуку мусить давати громада, поки дітина не діде до можливого ступня розвитку всіх своїх здібностей.

3) Щоб початкова виправа мусить динитись на сім'ю, тільки громада мусить помагати содержанию дитини.

Як же така виправа і виправа може бути тільки в громадах уже змінених, то з'їзд дума, що треба доходити до переімени закладом до всіх сторонах публичних відити, розмов і кіншарів.

Ці думи похвалили 28 голосів проти 17; не подало голосу 10.

V. Про заступників од пролетариату (біднови) в радах виборних. Ще перед з'їздом багато робітничих товариств і соціалістичних часописів покладали, що робітники мусять ставити своїх людей на вибори до рад міських і до спільної державної ради, які будуть у Франції в 1881 р. — і зложили списе тих **найменших** змін, котрих робітничі заступники мусять добиватись у тих радах. Списе тої назвали **програма мінімум**, — **списе найменшого**. Гавреські з'їзд похвалив ту програму 43 голосами проти 10. Осє він: Програма державна:

1) Щоб були скасовані всі закони проти печаті, зборів і товариств, а найперше проти Весівитної спілки робітників, — щоб не було робітничої **книжки** (що отдається як застава хазяїнови) і всіх законів, по котрим робітник ставиться нижче од хазяїна.

2) Щоб не давано з казни грошей на іри, а церковні і маістерські маіетки щоб повернуто було до народу.

3) Щоб увесь народ був оружик.

4) Щоб кожна громада мала своєю волю впорядкувати свій уряд і поліцію і усі платні громадські служби.

Програма господарська:

1) Щоб кожик зав спокій один день на тижні, — щоб дорослі робили в день не більше восьми годин; щоб заборонено було робити дітям менши од 14 років, — а од 14 до 18 щоб не робили більше 6 годин в день; щоб робітничі товариства доглядали за вчениками в маістерів.

2) Щоб встановлялась що року найменша плата наймітам, по краєвій ціні збіжжя.

3) Щоб жіноцка плата була однакова з чоловіцькою.

4) Щоб давали випуку наукову, ремісницьку і цілковиту всім дітям, котрих мусить содержувати спільність, то б то держава і громади.

5) Щоб спільність содержувала старих і нездужих робити.

6) Щоб патрони (хазяїни) не вступали в справи робітничих кас (скарбів) до помочи і шпих, — а щоб ними вправлялись тільки самі робітники.

7) Щоб хазяїни одповідали за несчастья з робітниками (од машин і т. и.) з тих скарбів, в котрі хазяїни мусять складати најі, розмірно до числа робітників і до опаску од роботи на фабриці.

8) Щоб робітники мали право вступатись в правила порядків на фабриках; щоб хазяїни не мали права карати робітників грошевими штрафами або вичитом з плати.

9) Щоб перевірено було всі змови, по котрим кому отдано частину

спільного добра (банки, залізни дороги, копальні і т. и.) і щоб вироб на всіх фабриках державних отдано просто в руки тих робітників, што там працюють.

10) Щоб скасовано було всі непрямі податки, а всі прямі щоб переімено в рстунчик податок з доходу більшого над 3000 франків (1200 рублів, — 1500 гульденів); щоб ніхто не получав спадків инакше, як од родичів прямих (діа, батько-мати), і од прямих не більше, як на 20,000 франків.

11) Щоб далі не отдавано в особіну власність земель городських, ні державних.

12) Щоб міські ради складали скарби на те, щоб побудувати на всіх грунтах громадських усаякі будинки: як хати, базарні склени, та најміати їх громадянам без баршну".

Дуже цікаво, що багато з цих бажань похвалив і другий Гавреські з'їзд. Мало того, д. Клемансо, один з членів державної ради, виборній од одної части Парижа, — **радикальний республіканець** (од слова **радикс** — корінь і **республіка** — народоправство) теж мусив пристати на деякі з цих бажань (напр, што до скасування державної заломоги попом, до виправн дітеї), хоч перед тим і спорився з соціалістами. Це все показує, що вже по великих містах Франції серед робітників так розширяєть соціалістичні думки, — што проти них дуже вже виступати не сміють ті, хто хоче, щоб за них на виборах подавали голоси робітники.

Тільки ж, як ми трохи нагадали вище, і між самими соціалістами французькими же чимало людей, котрі погнули сподіватись якого небудь добра од теперішніх урядів, навіть од виборних рад і урядників і з робітників, — а иче більше єсть робітників, котрі думають, що в показаній вище програмі потребується вже дуже за-мало. Таке каже парижська газета *Révolution Sociale* і деякі товариства парижські і південні (нагдо в Марселі). Вони то і вступили проти робітничих виборних в ради міських на виборах, котрі були 9 января. Про ці вибори тоді тільки можна буда сказати конче слово, коли продауть і добавочні вибори 16 января. Поки што значе, што в деяких менших містах найбільш у південній Франції вибрано в ради по кілько робітників-соціалістів, — в Парижі ж не вибрано иче підлого, — а голоси виборців поділились в Парижі 9 января так:

Всіх виборців записано було: 398,979. З них прийшло голосувати — 258,551, — а подало голоси за республіканців радикальних — 97,837, за урядових республіканців 90,387, за царівів і поіщів 46,386, за **соціалістичних робітників 14,786**, за соціалістичних радикалів, не робітників — 9,156.

14 Января.

М. Драгоманов.

В цій книзі ми мусили переглянути робітницькі справи в Україні російській і австрійській за ввесь 1880 рік, — а через те книжка мусила виїти на три листи більшою і спінатись.

Виданці „Громади“

Получено од Козацького Потомка — на соціалістичну справу на Україні 500 франків.

Печатається: „РАЗМОВА ПРО БЬЕДНОСЦЬ“ (перероб з українського видання на білоруське).

ЗАГОЛОВКИ

Програма	1
Громадство і теорія Дарвіна. I—VII. С. Подолинського.	5
Вихора. (Повість) I—IV (Початок) М. Павлика	26
Громадський рух в Англії і Франції. I—VI. (Початок). С. Подолинського.	43
Звістки в Україні:	
I. Україна Росейська: Мужички бунти і письменні бунтари в 1880 р. М. Драгоманова	66
II. Україна Австрійська М. Павлика	95
Публичні збори русинів у Львові. М. Драгоманова	119
Садатська служба. (Доповн з російської України). С. К.	122
Робітницький рух за границею: Нові соціалістичні часописи і з'їзди; робітницькі з'їзди в Гаврі і їх уваги; справа шиборів у французьких робітників М. Драгоманова	129

Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя. С—а; Уваги впродовження; Шевченко українським і соціалізм І. П. III. М. Драгоманова; Книга снів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Груді; книжка на «справаєстїя»; Книга снів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Груді; книжка на «справаєстїя»; Товарища, Зв'язь-Колгата; М. Д. Вільний земський рух в Черніговщині; Товарища, Зв'язь-Колгата; М. Д. Вільний земський рух в Черніговщині; Героїська самооборона соціалістів в Кієві. М. Д.; Книгарські Звістки; Федералізм і соціалізм в Океанії; Польський змюмент про українство і соціалізм; Українське письменство в «Исторіи славянських літератур» Пашина и Спасовича. М. Д.; Оповіді і замітки Українськя «Громада» і «націоналізоване соціалізм» по У. т. «Вперед!» До чому про славянських народів і соціалізм в Галичині. (З позову брехи «Русского Слова» і «Газети школярів»). З університетського студентства Кієвского университета в 1878 г. Брехи генерала Антоновича. Ми і «Набать» (Чому і як ми говоримо про «Набать» Д. Молчанов-Други в редакції «органа русских революционерів»); Примір набатьської співістичі. Добродубов и Широков. Останья рада «Набату». М. Драгоманова; На увагу товарищам і землякам української і польської мови. Впродовження «Громади»; Прислота. Ответь классу «Общества пособия политическим заключенным из России въ Женеву» съ мая 1878 по январь 1879 г. Женева. Печатня «Громади», 1879. 6 стр.

ИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видан М. Драгоманов. 1 стр.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала на напів Липський. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як до землі упорядкована і як би слід їй держати. Липський. 1877. 80 с.

Ukraine. (M. Dragomanov). Movimento letterario Russo in Russia e Gallicia. Firenze. 1873. Loescher. 1 fr.

Література російська, волигоруська, українська і галицька. Українська. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

По вопросу о малорусской литературе. (Панславизм, ширисизм и паммалорусизм). М. Драгоманова. Вѣст. 1876. 80 стр.

Турки внутрішні і вишні. Его же. Женева. 1876. 1 стр.

Внутреннее рабство и война за освобождение. Его же. Женева. 1877. 1 стр.

Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росції і видання «Громади». Его же. Женева. 1877. 3 стр.

Діютьність, соціальне руським правительством. Женщины пролоса московск. соціалістич. Его же. Женева. 1877. 25 с.

До чого доведуть обиди і хто его обидить? (Рамітационі по дѣлу Трешова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Реворми і революція. Н. Жуковського. Женева. 1878. 50 с.

La littérature Okratrienne proscrite par le gouvernement russe.

Raport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Письмо В. Г. Вільнянского къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 стр.

Садатська служба по кормать. Письмо къ генералу Лорису-Меликову. М. Драгоманова. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и свобода. Мураман и Корона. Ответъ на отъѣтъ «Голоса». М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Ковчаръ Тараса Шевченка. Частина перша. Женева 1878. 1 стр.

Записки воио-русского социалиста. Выпускъ первый. Женева. 1877. 1 стр.

Життя і здоров'я людей на Україні. Зложив С. Подоліський. 1879. 3 фр.

Пан-Народодубець. Повість. Женева, 1879. 1 фр.

Хліб ревує воли, як жасла повіі? Роман з народного життя.

II. Мирного та І. Білика. 1880. 6 фр.

Ремесла і хвобрики на Україні. С. Подоліського. Женева 1880. 2 фр.

Соціалісти українці в Австрії. С. Подоліського. Женева 1880. 50 с.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, місячник літературний і політичний, ред. М. Павлик. № 1. Львів 1878. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, № 2. 50 кр.

ДЗВИН, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 і 4 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 80 кр.

МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6 і 7 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 1 г. 20 кр.

Український Гетьман Богдан Хмельницький і Козаччина, Ів. Левіцького. Заходом М. Павлика. Львів. 1878. 60 кр.

Нова віра на Україні. Видав М. Ткаченко. Львів 1878. 8 кр.

Война за волю. Оповідання Г. Успенського. Львів, 1878. 8 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА. Львів. 1879.

Книжка I. Повісті Ерімана Шатріана, переклав Романь Розмаринь. Ціна 15 кр.

Книжка II. Література Українська, проскрибована ридом російським, М. Драгоманова, з французького, 10 кр.

Книжка III. Відки і як влязлася збуде на землі, Ернста Геккеля, переклав Іван Франко з німецького 10 кр.

Книжка IV. Каці, містерія в трьох діях, Гордона Байрона, переклав Іван Франко. 20 кр.

Книжка V. Думи і пісні найзатяжніших європейських поетів. Вибрані і видав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VI. Пчюли. Митра Ів. Писарева, переклав з російського Василь Польванський. 10 кр.

Книжка VII. Власність ґрунтова і její історія, Еміля де Лявальє, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VIII. Довбня, Еміля Золя, з французького перевела Ольга Рощкевич, частка I і II; в додатку «Хугіричкі», ескізі Еміля Золя. 20 кр.

Книжка IX. Білковина, Томаса Генрі Гекслі, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка 10. Значиць авторітету в вихованьї, П. А. Добродубова, переклав з російського Евгеньї Олесьїнськї.

Книжка 11. Сільська община в Росії, Еміля де Лявальє, з німецького обробленя Карла Віхера. 10 кр.

Книжка 12. Довбня, Еміля Золя, с французького перевела Ольга Рощкевич. Частка III. 15 кр.

Книжка 13. Суспільно-політичні сторонництва в Німеччинї, Ганса Шелья, з німецького перевели І. М. і І. Ф. 20 кр.

Книжка 14. На ти. Повість І. Франка. 25 кр.

СВІТ. Ілюстрована літературно-політично-наукова часопись. Виходить раз на місяць. Ві Львові. На рік 4 гульд.

Impr. du «Rabotnik» et de la «Hromada», Terrassière 31, Genève.